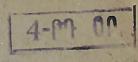
TO AUT

ՀԱՆԴԷՍ ՄՇԱԿՈՑԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ታጉ

NZ

UURS - UTICHL

1936

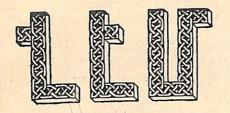
"VEM,

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE Directeur: S. VRATZIAN

FN-LUVTU4NRBPRV

111-230 133111301130
ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ - Մեծ Յոբելեանի առթիւ
ՏՕՔԹ․ ՎԱՀՐԱՄ Յ․ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ Յուշատետրէս
ՇԱՌԼ Դիլ - Հայկական Ճարտարապետութիւնը
Հ․Գ․ ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ - Հայաստանի գմրեթաւոր եկեղեցիները
եւ անոնց ճարտարապետական արժէքը
ՇԱՒԱՐՇ ՆԱՐԳՈՒՆԻ - Նպաստ մը հայ եւ թուրք աշուղական
գրականութեան
ՌՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ - Մ․ Նալրանդեանցի անտիպ երկերը · Հ
ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ - Արհաւիրքի օբեր
ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ - Համաշխարհային պատերազմը եւ
Տարօնի աշխարհը
ՀԱՑԿ ԱՃԷՄԵԱՆ - բագրատ վարդապետ Գէորգ-Թաւաքալեան . ց
ԱՆՑԵԱԼՔ - Եղիշէ Թադէոսեան - Ներսէս Օհանեան 10
ԿԵԱՆՔ եւ ՄՇԱԿՈՅԹ Վասպուրականի ինքնապաշտպանութեան
40-ամեայ տարեդարձը, վ. Ф Թերթերու տարե-
դարձներ, վ. Ф «Անյո՞յշ» թէ «Անուշ», 11
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ «Խորհրդային Գրականութիւն» հանդէսը,
Ա. Խ Գաղութահայ պարբրական մամուլը, Փ 11
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ «Սասնայ ծռեր», 3. Զաւրեան Ռ. Զարդար-
եան՝ «Դու եւ Ես», Ա. հ «Համազգային Տարե-
qhpf», Վ·Φ· · · · · · 12
3ԱՒԵԼՒԱԾ - Վահրամ եպ. Մանկունի, «Գէորգ Դ. եւ իր
ժամանակը»
10
ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՔԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ
Ամերիկա, Բրիտ․ Կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝
տարեկան 70 ֆրան
Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները , տարեկան՝ 60 ֆրան
Ռումանիա, Բուլգարիա, Ցունաստան Սիւրիա, եւ
Պարսկաստան՝ ,, 50 ֆրան
ՆԱԽՈՐԴ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՒՐ ՏԱՐՒՈՑ 6 ԳԻՐՔԸ՝ 25 ՖՐ
Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդւածների եւ ուրիշ տմէն 🦠
տեսակ առաքումների համար
S. VRATZIAN - 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plesois-Robinson (S.
Gérant: V. Hampartzoumian

Inno ARTISTIQUE, 42. Rue de la Jonquière, PARIS (170)

ph 2060

ԵՐԿԱՄՍԵԱՑ ՀԱՆԴԷՍ ՄՇԱԿՈՑԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

խմբագի**ւ՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ**

Դ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 2

1936

ՄԱՐՏ - ԱՊՐԻԼ

<u>ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ</u>

ՄԵԾ ՅՈԲԵԼԵԱՆԻ ԱՌԹԻՒ

I

ԿՐՕՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԷՋ

Աստւածաչնչի հայերէն Թարդմանութիւնը հայ հոդեւոր կեանջի պատմութեան մեծագոյն դործերից մէկն է. իսկ ամէն հոգեւոր արժէք մասն է կազմում մչակոյքքի, այսինքն այն բանի, որ ստեղծւում է հաւաքականօրէն ապրող մարդու կամջի, մաքի եւ ղգացումի աչխատանքով ։ Մչակոյթեր մեր ներաչխարհի պահանջն է դրսեւորելու, կերպաւորելու այն՝ ինչ որ կայ իր մէջ անձեւ, անկերպարան ։ Մչակոյներ ստեղծւում է Հաշաբական միջավայրում, իսկ այդ՝ ազդային է․ չկայ ժամանակից ու տարածութիւնից դուրս ընկերային միջավայր։ Մչակոյթի կրողն ու կերտողը ազգային Հաւաջականութեան մէջ ապրող անհատն է։ Նա հոգեկան ուժերի, ունակութիւնների առարկայացումն է տարածութեան եւ ժամանակի մէջ. ու այսպիսով ամէն մէկ կերուածը խորհրդանչան է՝ լինի նա գիրը, տաճար, խօսը, երդ, տնտեսունիւն, պետական կառուցւածը։ Մենը ապրում ենք մշակութային խորհրդանչանների շրջանում։ Միայն դրսեւորելով, առարկայանալով է, որ մեր Հոդեկան արժէջները դառնում են տեսանելի, Հասկանալի եւ հաչակելի։

Հայոց ինչընութքիւնը, այն եղակին ու չկրկնւողը, որ յատուկ է միայն Հայութեան՝ առարկայացաւ Հայ գրի, գրականութեան, արւեստի, Հայ ճարտարապետութեան եւ մանրանկարչութեան, Հայ եր-

511-2001

գի, չարականի, կրօնա-դաւանական մտածումի, եկեղեցու կազմակերպութեան մէջ, մէկ խօսքով այն ամէն փաստերի, որ մենք կոչում ենք Հոգեւոր եւ նիւթական մչակոլթ եւ որի կառուցումի Համար Հայ ազգային միաւորը կատարել է երկար դարերի աչխատանը, փորձով, վերիվայրումներով։ Առանց վերոյիչեայ արժէջների չկայ եւ չի կարող լինել Հայութիւնը։ Այս բառը՝ հայութիւնը խտացումն է մեր մչակութային խորհրդանչանների, մեր մտածութեան եւ արտալայտութեան ձեւի, նկարագրի, բարոլական խառնւածջի։ Հայու-**Թիւնը ոչ Թէ նիւԹ է, այլ որակ, դգալու, կերպաւորելու ուրոյն** ձեւ, որ սակայն հանրային արժեք դառնալու համար պետք է Թանձրանալ, չօչափելի դառնալ։ Դարերի Հոլովույնի մեջ Հայունիւնը կերտւել է գրի, գրականութեան, երգի, եկեղեցու մէջ. իսկ սրանը Հաւաքող, մաջերը, դգացումները խտացնող, կամջերը դարբնող դարափարներ են , հաստատութիւններ ։ Հայ լեզւի չուրջը համախմբւած մարդկային Հաւաջականութիւնը եւ նրա վրա կառուցւած միութիւնը մենը կոչում ենը hwing waq, իսկ նրա Հոդեւոր բովանդակութիւնը՝ Հալոց ազգալնութիւն։ Գրականութիւնն էլ լեզւական փաստ է, ուստի նա միայն ազգային կարող է լինել։ Հաւաքումի, միացումի այս փորձը մեր երկրում կատարւեց դերադանցօրէն քը_ րիստոնէութեան շրջանում։ Նրա վրա պատւաստւեց հայոց ազգայ_ նութեան գաղափարը։ Նա տւեղ Հայութեան ուրոյն ազդ-մչակու-Թային միաւոր լինելու գիտակցութիւնը։ Չենը ժիտում, որ Հաւաքումի, միացումի այդ փորձր սկսւել էր Քրիստոսից չատ առաջ, սակայն նա եղել էր սաղմնային դրութեան մէջ, տեղի էր ունեցել եդակի անՀատների գիտակցւած ջանջերով։ Իսկ աղդային Հաւաքականութիւնները կառուցւում են հոգեւոր արժէքների, կրօնական մըտածումների եւ Հաստատութեանց Հիմ քերով ։ Միայն դրա վրա եւ դրանից յետոլ քաղաքական իչխանունքիւնը դալիս է նրան զօրավիգ լինելու։ Ազգութիւնը չի ստեղծւել առանց դաղափարական Հիմ ջերի՝ որջան էլ պետական «անօթեր» ուժեղ լինի։ Միայն այդ պարադային նա ամրակուռ պատւանդան ունի եւ տեւական է։ Հէնց այս «հոգեւոր անօթն» էր, որ պակասում էր մեր Արտաչիսեան եւ Արչակունեաց պատմաչրջանին, Թէպէտ նրանք փորձեր արին ստեղծելու այն։

Շատերի Համար Աստւածաչունչը կրօնական մէկ մատեան է, թարգմանութիւնն էլ արւած կրօնական կարիջներին բաւարարելու Համար, ուստի եւ Ս. Գրջի թարգմանութեան 1500-ամեակը կրօնական եկեղեցական տօն է․ դուտ մչակութայինը, ազգայինը կամ տեղ չունի այստեղ կամ երկրորական արժէջ ունի։ Սակայն այս տեսակէտը Հին է ու Հնացած, նա մչակւում էր Հայ պահպանողականների

րանակում նախորդ դարի 80ական Թւականներին «Մեղու»ի չուր հաւարւած մասծողների չրջանակում. «հայ ազգի գոյութեան լատկանիչը կրօնն է, եկեղեցին» - ահա նրանց բանաձեւումը։ Հիմա այս մտածողութեան պաչտպանները դժւար թէ ժխտեն, որ կրձնը ինջը հոդեւոր արժէք է, հետեւապէս նա էլ մշակոյնի տարըն է եւ միայն մէկ տարրը, այսինըն մարդկային ստեղծագործ ոգու առարկայացումն է եւ ենթակայ նոյն Հոլովոյթին, ինչ որ մշակոյթի միւս մասերը եւ անկախ չէ նրանցից։ Բլորովին նչանակութիւն չունի այն Տանդամանքը, որ կրօնը կր նայի կեանջին, երեւոլ Թներին լաւիտենականութեան ակնոցով , կորոնէ կապր մարդու եւ Աստծոյ միջեւ, մեր գոյութեան ամենէն ինտիմ եւ Հոդեւոր հիմքերը կր դարբնէ։ Նա միչտ մնում է մչակոլթեի միայն մէկ եւ չատ անհրաժեչտ մասնիկը, առանց որի դուցէ կարելի լինի ապրել, բայց որը չատ աւելի կենսարար, բովանդակալից եւ խորն է դարձնում մարդու ներաչխարհը, մեր ամբողջ կեանքը։ Կրօնի դերակչիռ նչանակութիւնը պատմութեան որոչ չրջաններում փաստ է․ բոլոր ժողովուրդները իրենց պատմական կեանջի մէկ ժամանակամիջոցում երկու սկրզրունքներ՝ ազգութիւնը եւ կրօնը՝ *ապրել*, զգացել են միացած, ձուլւած. կրոնը նոյնացել է ազգային միաւորի հետ, ազգը վեր է ածւել կրօնապէս միացած հաւաքականութեան։ Պատմութեան այս ընթացջը ապրել են ներկայում ապրող եւ արդէն մեռած ազգութիւնները եւ դեռ չատերը կան, որոնը դուրս չեն եկել արդութեան Հոլովոյթի կրօնական փուլից ։ Բայց այս բանը ոչ ցեղական ոչ ազգային յատկանիչ է, այլ բոլոր ժողովուրդների հոգե-մտաւոր եւ քաղաքական գարգացման՝ մէկ փուլը *եւ չատ կարեւոր փուլը* ։ Հասարակական այս երեւոյնի պատճառն այն է, որ մէկ դարաչրջանում մչակոյնի կրօնական տարրը դերիչխող է մտջերի, Հոդիների, դործի վրա, առաջնունքիւն է ստացել միւսների Հանդէպ․ ոչ միայն այդջան, այլ եւ իրենով գունաւորել է Հոգեւոր կեանքի միւս արտայայտութիւնները։ Կրօնի այս բացառիկ, եղակի դերը դարձնում էր նրան «ազդային միութիւնը ստեղծող եւ պահող ազդակ»։ Ազգութիւնը ստանում է կրօնական դունաւորում, այստեղից էլ «կրօնական ազգ» դաղափալը։ Բայց այս պատճառ չէ, որ կրօնը Համարենը միակը եւ ամէն ինչ՝ այն բաղմակողմանի եւ բազմաձեւ կառուցումի մէջ, որ կոչեցինք հոգեւոր մչակոյթ: Տրամարանական սխալ է ամբողջը փոխրինել միայն մէկ մասնիկով , պատմական եւ Հասարակագիտական սխալ է կբրօնը համարել պատմունեան միակ եւ որոշիչ գործօն:

Ըստ մեր տեսակէտի պատմութեան միակ եւ մնայուն առարկան ընկերային այն Հաւաջականութիւնն է, որ կոչում ենջ ազգ։ Միւս՝

Հաւաջական ձեւերը ազգութեան Հետ Համեմատած պայմանական են, այսինըն իրենց հիմըր, կառուցումը ազգային միջավայրն է։ Պետութիւնը բովանդակ պատմութեան մէջ մէկ մղում է Հանդիսաբերում՝ գծել, յարմարեցնել իր սահմանները ազգութեան սահման*ներին* . դասակարգը *դանւում է եւ* դասակարգային պայքարը *տեղի է ունենում աղդութեան չրջանակում* . քաղաքական կուսակցութիւն_ ները ձեւաւորւում են աղգային միջավայրում. կրօնն ու եկեղեցին նոյնայէս արգայնանում են ։ Որ եւ է գաղափար կրօնական Թէ դասակարգային կարող է լինել միջազգային, սակայն նրա կիրառումը, գործադրումը միչտ ազգային է։ Ըստ մեղ՝ ընկերային կեանքը անդէմ , անորոչ գորչ դանդւածների մարմնաւոր եւ Հոդեւոր Հաւաքումն *է եւ կառուցումը* դիմաւոր, ինքնատիպ հաւաքականութիւնների՝ ազգութիւնների։ Պատմութիւնը ազգութեանց կերտումի զործն է։ Սակայն, ազգութիւնները լեզւա-մշակութային միութիւններ են, որոնց մէջ Հոդեւոր արժէջները առանձնացած , իրար հետ կապ ունեցող երեւոյթներ չեն, այլ միացած են բնազանցօրէն այն գոյակի (սուբստանցի) մէջ, որ մենք ազգ ենք կոչում եւ որի մասին գիտենք միայն իր առարկայացման ձեւերով որպէս մչակութային խորհրըդանչաններ։ Ազգութիւնը այդ արժէջների բազմադանութիւնն է ու միութիւնը, բազմազանութիւնը՝ միութեան մէջ։ Մեթոտի տեսակէտով գուցէ պիտանի է ու լարմար այդ արժէ ըները առանձին, առանձին ըննել, պատմականօրէն, սակայն սխալ կը լինի, որովհետեւ դա կը նչանակէր մասը նոյնացնել ընդհանուրի հետ եւ մասնակիով մեկնաբանել ամբողջը։ Էականն այն է, որ կրօնն էլ, եկեղեցին էլ առարկայացումն են պատմութեան միակ գործօնի, արդութեան։ Նըրանք մէկ մասն են ազգային արժէքների եւ նրա գոյութիւնն իսկ որպէս պաչտամունքի ուրոյն գրութքիւն, որպէս կազմակերպութքիւն եւ Հաստատութիւն նչան է արդէն ազդային բարդ մարմնի դոյութեան։

Սակայն, մի խնդիր եւս կապւած է կրօնի եւ կրօնական աղդայնութեան հետ։ Նա հանրային կեանքում դեր ունի, իրենով կարող է
պայմանաւորել հոդեւոր եւ քաղաքական կեանքը միայն այն դէպջում, երբ մօտենայ աչխարհին, յարմարւի իրականութեան։ Միաստւածութեան բոլոր կրօնները միջաղդային են, հանրամարդկային
իրենց դաղափարներով, սակայն, նրանց կիրառումը, սկզբունքների
իրացումը նրանց դարձնում է աղդային, տեղական։ Հանրային ազդակ դառնալու համար կրօնը վերացական բարձունքներից պէտք է
իջնի իրականութեան, դառնայ կաղմակերպութիւն, դառանանը, աղգայնանայ կառուցւածքով, մտածումով, միայն եւ միայն այս դէպջում նա իր կնիջը կը դնի դէմջերի եւ դէպջերի վրա եւ կը պայմա-

նաւորի երեւոյթների ընթացքը։ Միայն այս ըմբռնումով կարելի է խօսել կրոնի եւ կրոնական հաստատութիւնների ընկերային գործոն լինելու մասին ։ Քրիստոնէութիւնը ընդունած բոլոր ժողովուրդների մէջ մէկ մղում է նկատում՝ ազգայնացնել քրիստոնէութիւնը՝ երրեմն դաւանանքով, երբեմն կազմակերպութեամբ, երբեմն ծէսե_ րով ։ Մի յամառ ջանք է նկատւում բոլոր ազդերի պատմութեան մէջ ազգային լեզուն բարձրացնել եկեղեցու, կրօնական մտքերը, զգացումները արտայայտելու աստիճանին։ *Իրականութեան մէջ այդ* կը նչանակէր պայքարել յոյն եւ լատին միջազգայնացած լեզուների դէմ յանուն լեղւական ինքնորոչման - մէկ ձգտում է այդ մօտեցնեյու լեզւի սահմանները եկեղեցու սահմաններին եւ լեզւի ու եկեղե ցու վրա կառուցանելու նոր ազգութիւնը։ Եկեղեցու ազգայնացման եւ լեզւի եկեղեցականացման այս ընթացքը մենք չեչաւած կերպով նկատում ենը Արեւմտեան եւ Միջին Եւրոպայում միջնադարի կէսերից սկսած ։ Այդ գործողութիւնը յատուկ չէ մէկ ազգի. նա բոլոր ազգերի, ժողովուրդների հոլովոյթի մէկ փուլն է։ *Նրանով են ըս*կըզբնաւորւում ժամանակակից ազդութիւնների ազատադրական չարժումները։ Այդ չարժումները կրօնա-դաւանական հիմ քեր ունեն։ Արեւմտեան Եւրոպայի աղգերը կրօնա-դաւանական ազգայնութեան այդ փուլը անցել են 14-րդ - 16-րդ դարերում , իսկ Հայութեւնը այդ աչխատանքը կատարել է ժամանակակից եւրոպական ազգերի պայջարից հաղար տարի առաջ, չորրորդ եւ հինդերորդ դարերում։

Այս տեսակէտից նայելով հայկական քրիստոնէութիւնը հայոց ազգային կազմակերպութեան մէկ ձեւն է եւ տմենէն բնորոչ ձեւը։ Հայոց ջրիստոնէութեան կառուցումը սկսւում է չորրորդ դարի սկզբից եւ վերջանում վեցերորդ դարի սկզբում։ Երկու դարի մէջ նը-րա դարդացումը ընթանում է, ձետեւեալ փուլերով. չորրորդ դարի սկզբին նա պետականանում է, ապա կազմակերպչօրէն անկախանում արտաջին աշխարհից, աւստականանում ներջին կեանջում, իւրացրնում Հայ Հեթանոսական կրօնի կազմակերպութեան ձեւերն ու ծէսերը, այս ձեւով ազդայնանում, Հինդերորդ դարի սկզբին ազգայնանում լեզւով, Հիմնաւորում հայոց հոգեւոր մշակոյթը, դրականութիւնը, վեցերորդ դարի սկզբին բաժանւում է արեւմուտքից՝ Բիւղանդիոնից դաւանօրէն եւ մեկուսանում։ Աղգայնացումը բոլոր կենսական Հարցերի չուրջը տանում է նրան մեկուսացման։ Մեր պատմական կեանջում մեկուսացում եւ ազգայնացում նոյնանում են։

Հայոց ազգութեան կառուցումի առաջին փորձերը նախաջրիստոնէական չրջանում են կատարւում ։ Բնիկ յաբէթական ցեղերի եւ

եկւոր արիա-եւրոպացիների դանդաղ միաւորումը ստեղծում է ցեղական-Հոգեկան կազմաւորման այն հիմբը, որ հետագայում մնում է հայութեան մէջ էականը, տիրականը։ Արեւմտեան, արիականը կառուցւեց յաբեթական-ասիական միջավայրում եւ նրա գործակցութեամբ։ Երկու ազգագրական տարրերը իրար Հանդիպելիս տարրեր հասարակական ու մշակութային աստիճաններ էին եւ բերին ընդ-հանուր գործի համար տարբեր արժէջներ եւ աւանդութիւններ, որոնը եւ հիմը դարձան հետագայ հոդեւոր կառուցումների, երբ նրրանը աստիճանական հոլովոյթի մէջ դառնում են մէկ հայ, արմէն։ Հայոց ազգայնութեան ծագման եւ կազմաւորման գործը սկզբից եւ եթ կապւում է Հայ լեզւի Հետ ։ Ըստ Մ . Խորենացու մեր աւանդութեան Հերոսներից մէկր Արամր տիտանների դէմ պայքարելով գրաւում է Կապադովկիան , հրամայում է , որ այնտեղ ամենջը հայերէն խօսեն ։ Հայոց լեզուն դառնում է հիմ քը, չաղախը հայ պետականու-Թեան երրորդ դարի վերջին եւ երկրորդ դարի սկզբին Քրիստոսից առաջ. Հայութիւնը ջանք է թափում ստեղծելու մէկ լեզու. նա կերտւում է Արտաչէսի պալատում եւ մչակշում Հայ քրմական դասի մէջ. տեղական, ցեղական լեղուներից բարձրանում է մէկ Հայկական լեզուն։ Մենը չգիտենը որջան լայն էր նրա գործածութեան չրջանա_ կր, հաւանական է, որ նա լինէր քաղաքականապէս իշխող մէկ ցեղի լեցուն, որ չնորհիւ իր դիրքի նրա տւել էր համապետական եւ կրօնական արժէը։ Ցեղական հիմըերով ստեղծւած այդ. լեզուն դարձաւ իչխող դասի՝ արքունիքի, նախարարութեան եւ քրմութեան լեդուն եւ այդ չրջանակում էլ մշակւեց, դուեց։ Մեղ Համար նչանակալից է այն փաստը, որ Քրիստոսից երկու դար առաջ Հայ պետա*կան ուժին զուգահեռ ու նրա վրա կոքենած*՝ հայ լեզուն է կատարում հայութեան հաւաքման գործը։ *Արտաչէսի մեծագոյն ժառանդը* Տիգրան Մեծն է։ Նա առաջինն եղաւ, որ հայոց բարձրաւանդակում կղզիացած , մեկուսացած ՀայուԹիւնը դուրս բերեց միջրդային կեանքի ասպարեզ , չփման մէջ դրեց մեծ մչակութային-քաղաքական չարժումների հետ, փորձեց նոր հայութեան դիմադիծը կերտել հելլենական մշակոյթի հիմբերով ։

Տիգրան Մեծը դուրս բերելով Հայութիւնը իր աղգագրական սահմաններից՝ մի-երկու տասնամեակ պահեց իր ձեռջին Մերձաւոր Արեւելջի ժողովուրդների ու երկիրների բախտը։ Այս փաստն արդէն ենթադրել պէտջ է տայ, որ նրա օրով Հայութիւնն այնջան հոգեկան, նիւթական եւ ռազմական մեծ ոյժ էր, որ կարողացել էր են-Թարկել իրեն այլազան աղգերին ու ցեղերին։ Եւ անչուչտ նրա օրով, ջաղաջական այդ վերիվայրումների մէջ Հայոց միութեան դիտակ-

ցութիւնը պէտը է խորանար ու արդէն սկսւած ազգային լեզւի դարգացումը էլ աւելի առաջ պիտի դնար։ Այլապէս անհասկանայի կր դառնալ հինդերորդ դարի մեծապանծ լեզւի Հոխութիւնը, եթե չրևդունենը, որ նա անցել է Հոլովոյթի մի երկար չրջան Արտաչիսեան եւ Արչակունեաց դարաչրջաններում ։ Այդ լեզուն արքունի , ոստանիկ լեզուն էր, ուստի եւ ունի իր մէջ օտար, պարսկական տարրեր, որով հետեւ Արչակունիները իրանական-պարթեւական ծագում ունենայով՝ բերին իրենց հետ եւ պարսից մշակոյթեր։ Հայ կրձնա-ջաղաջական կեդրոններում Հաւաջւում էին վարիչ դասի դաւակները՝ ուսանելու, մանելու վարչութեան մէջ, փորձւելու ժամանակի կրօնական եւ վարչական դիտութեան ու դործի մէջ – նրանք այստեղ խօսում էին Հայերէն, քարողում ու ներբողներ ձօնում Հայ լեզւով, որի հետեւանքով ստեղծւում էր հայերէն հասկացող եւ խօսող մի մեծ բազմունիւն։ Այդ լեզուն Հայ դուսանների միջոցով տարածւում էր *մեր Հայրենիջի բոլոր կողմերը։ Այսպիսով* հայոց լեզուն նախ քան հայ հոգեւորականութեան ձեռքն անցնելը եւ նրա միջոցով գրի ու գրքի լեզու դառնալը հայ քաղաքական ու կրօնական ղեկավար շրըջանների լեզուն էր։ Քրիստոնէութեան միջոցով՝ արքունիքի, քրրմական-մտաւորական շրջանակից նա անցնում է հայ կղերական-մրտաւորական շրջանակը:

Երրորդ դարի սկզբին, 226 թ., Պարսկաստանում կատարւեց ի_ րանի պատմութեան մեծագոյն յեղաչրջումը, որ ոչ միայն արջայական Հարստութեան փոփոխութիւնն էր, այլ եւ քաղաքական , կրօնական եւ ազգային մեծ երեւոյթ էր։ Ապազգայնացած եւ «յունասէր» պարթեւներին փոխարինում էին ազգայնական եւ յունատեաց Սասանեանները, որոնք իրենց Հետ բերում էին կրօնական եւ պետական նոր ըմբռնում ։ Պետական նոր ձեւր՝ բիւրոկրատիկ կազմակերպութիւնը, նրանք ոչ միայն աւանդութեամը ստանում էին Աջեմենեան Հարստութիւնից, որոնցից սերւած էին Համարում իրենց, ուստի եւ իրաւատէր՝ դահր գրաւելու, այլ եւ ընդօրինակում էին Հըռոմ էական կայսրութիւնից, ուր դարաւոր փորձով մչակուել էր մէկ ճկուն եւ ամէն ինչ ընդգրկող վարչաձեւ։ Այս պետական կարգը հակադրւում էր Արչակունիների աւատական կառուցումին, ուր պեաութեան բազմագան մասերը չատ թոյլ էին միացած կեղլոնի ձետ։ *Բայց էականն այն էր, որ Սասան Արդաչիրը* պետական եւ ազգային կեանքի միութիւնը հիմնեց կրօնի վրա: *Նրա եւ նրա յաջորդների* արտաջին եւ ներջին ջադաջականութիւնը կրեց զրադաչտական կրօնական բնոյթ ։ Եթէ աղդային միութեան կապը կրօնն է՝ ապա նրա վարած քաղաքականութիւնը դառնալու է Հալածող, ուրիչ կըրօմների չՀանդուրժող։ Որպէս աղդ կրօնական միութիւն Սասանհանների վարչութեան մէջ յատուկ տեղ դրաւեց քրմական դասը՝ դարձաւ պարսից պետութեան մէջ։ Պետականանալով՝ դրադաչտականութիւնը կորցրեց իր կրօնա-րարոյական ուսմունքից չատ բան։ Նոր Հարստութիւնը կրօնը ըմբռնեց որպէս Հաստատութիւն, կառուցեց մոդերի նշիրապետութիւնը, որ ներքին եւ արտաքին դործերի մէջ դարձաւ իրենց յենարանը։ Այդ նշիրապետութեան ձեռքն էր կրթութիւնը, դիրը, միտքը, նա Հոդիների կաղապարողն էր, դեկացումը կանդ առաւ, վերջնական բանաձեւ ստացաւ։ Որպէս պետական կրօն նա Հալածանքի ենթարկեց Հրէական, քրիստոնէական դարդանանքները, որոնց Հետեւողները զանդւածօրէն ապրում էին պարսկակ. քաղ ձեւերի կրողն էին։

Կրօնական Հիմ բերով կառուցւած Պարսկաստանը դարձաւ մեծագոյն Թչնամի Հայաստանի։ Այստեղ իչխում էր Արչակունիների կրրտսեր ճիւղը։ Հայ արքունիքում հաւաքւած էին քաղաքական տարագիրները, որոնջ փախել էին Պարսկաստանից Սասանեանների պետական լեղաչըջումից յետոյ եւ դաւադրութիւններ էին կազմակերպում նրանց դէմ ։ Պարթեւ քաղաքական փախստականները չէին հաչարւում եւ չէին հասկանում Իրանի բարձրաւանդակում տեղի ունեցած յեղափոխութեան իմաստր եւ ջանում էին վերահաստատել հին կարգը – Արչակունիների տիրապետութիւնը՝ իրենց աւատական դըրութեամբ, Հելլենասիրութեամբ։ Այս Հակաչարժման գլուխը կանգնած էին հայ Արչակունիները, որոնց համար խնդիրը ոչ միայն անձնական արժանապատւութեան Հարց էր, այլ եւ քաղաքական ապա-Տովութեան խնդիր։ Վաանդւում էր Հայաստանի անկախութիւնը։ Սասանեանները չէին կարող Հաչաւել Հայ Արչակունիների գոյութեան Տետ ։ Որջան ժամանակ Հայաստանում Արչակունիները կիչխեն՝ ի- րենը Հիւսիս-արեւմտեան ճակատում վտանգւած էին։ Ոչ միայն այդչան․ այլեւս իրենց ազգային– ջաղաջական ծրագիրը՝ ժառան– գութիւն ստացած պարթեւներից, այսինըն՝ դուրս ջչել հռոմէացիներին Մերձաւոր Արեւելջից, անիրագործելի խնդիր պիտի մնար։ Հայ Աշակունիների վերացումը ոչ միայն ներքին վարչաձեւի ապա հովութեան հարց էր, այլեւ Առաջաւոր Ասիայի նւանման մէկ կարեւոր խնդիրը:

Սասանեաններից առաջ Հայ–պարսկական բարեկամութիւնը Հաստատուած էր թադաւորական տների կապի վրա՝ որ մեր պատ– մութեան մէկ երկար չրջանի համար ունեցաւ բախտորոչ նչանակու*թիւն* ։ Իրանականութիւնը *որպէս մչակութային-պատմական ձեւ* պատուաստուեց մեր երկրում չատ ամուր։ Նրա կրողը հանդիսանում էր Հայ-պարթեւական արջունիջը, իրեն Հետ եկած բանակը, պարթեւ չատ նախարարական տներ, որոնք Հաստատւեցին մեր երկրում։ Իրականութիւնը մեղ մօտ ոչ միայն քաղաքականութիւն էր, այլ եւ կրոն, կենցաղ, վարջ ու բարջ, լեզու։ Հայոց պանքերնը գրեքե կորցրել էր իր ուրոյնութիւնը, Հայ լեզուն բաղմաթիւ իրանական ասացւածներ, բառեր ընդունել։ Հայ հեթանոսական կրօնը, թեպետ մի ջանի բան պահած ունէր նախաարիական շրջանից, սակայն, չէր կարող դիմադրաւել կրօնապէս վերածնւող Իրանին։ Մչակոյնե եւ կենցաղի տեսակէտից Հայութիւնը բաժանման չատ ջիչ բան ունէր պարսիկներից : Եւ եթէ պարթեւ Արչակունիների օրով մշակութային այս միութիւնը վտանգ չէր ներկայացնում Հայութեան Համար, ապա Սասանեանների Հաստատման Հետեւանքով վերջ է տրւում Հայպարսկական խաղաղ կենակցութեան , բարեկամութեան ։ Եթէ Պարսկաստանը ազգայնօրէն վերածնւեց կրօնական հիմ քերով, ապա Հայաստանին անհրաժեչու էր նոյնպիսի մէկ յեղափոխութիւն։

Երրորդ դարը մի յամառ փորձ է պարսիկների կողմից ոչնչացընելու Հայաստանը, որպէս պետական միաւոր։ Նրանք ոչ միայն
պատերազմում են, այլ եւ դիմում են քաղաքական ահարեկումի միջոցին նրանք այդ ձեւով սպանեցին հայոց Խոսրով Թադաւորին,
որ Արչակունիների հարստութեան չահերի եւ Հայաստանի պետական միութեան ջատադովն էր։ Նրանք ջանում են վերացնելու Հայաստանի իչխող թաղաւորական տունը եւ եթե այդ անյաջող անցնի՝ փոխարինել այն ուրիչով։ Այդ նպատակն է հետապնդում Շապուհ թ.ը չորրորդ դարում։ Այս խնդրում նա դործակիցներ ունէր եւ
հայ նախարարների մէջ, որոնք Արչակունիներին համարում էին եկւոր, իսկ իրենց բնիկ, հետեւապէս աւելի իրաւատէր հայկական դահի վրա։

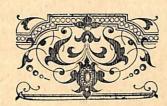
Անչուչտ, Հայ քաղաքական գործիչները զգում են դալիք վտանսանեանների վտանդը Հայ ղեկավար չրջաններին ձրում է Հռոմի Գրելու Հայութիւնը. բոլորովին Հասկանալի է, որ այս գործի գլուխը կանգնում են երկու Արջակունի –պահլաւներ, թէեւ տարրեր դաստիարակութեամբ՝ Անակի որդի Գրիգորն եւ խոսրովի որդի Տրդատ թագաւորը։ Սրանից էլ պէտք է Հետեւցնել, որ նրանց ղեկավար ժիտքը Արչակունիների իչխանութիւնը, որ նրանց ղեկավար ժանանների վտանդը Հայ ղեկավար չրջաններին ձղում է Հռոմի դիրկը, եւ վերջինիս օգնութեամբ նրանք երկար ժամանակ պայքարում են Հայաստանի պետական կեանջի եւ տիրող հարստութեան համար։ Բայց դրսի օժանդակութիւնն անրաւարար էր հայոց «ջաղաջական անօթը» պահելու համար։ Դաչինջը, ջաղաջականութիւնը
հիմնւում են չահերի վրա, իսկ հայութեան ամրակուռ շէնքը կարող
էր կառուցւել սկզբունքների, գաղափարների վրա։ Շահերի, ջաղաջականութեան հետեւանջով Հայաստանը ձեռջ էր ըերել ու պահել
իր պետականութիւնը, այժմ դաղափարների վրա պէտջ է հիմնւէր,
կառուցւէր հայոց աղդայնութիւնը։ Հայութիւնը պէտջ է կառուցւէր
ներսէն, կանզներ իր սեփական ոտջի վրա։ Միայն այդ պարադային
ապահով կր լիներ եւ իչխող տունը։

Ասացինը որ Արչակունիների օրով Հայութիւնը չատ բան էր իւրացրել իրանական մչակոլթից, ըստ որում նոր պայմաններում մրդւող պայքարը ոչ երկու կենցադական ձեւերի մէջ էր, ոչ բարոյական սկցբունջների, ոչ լեզւական առաջնութեան։ Հայկական հարցը այդ ժամանակ զուտ քաղաքական-թագաւորական տան հարց էր։ ԵԹԷ Սասանեաններին յաջողւէր վերացնելու Արչակունեաց Հարստութիւնր, կամ փոխարինելու մէկ ուրիչով, կամ ստեղծելու կրտսեր Սասանեան մէկ տուն մեր երկրում, հայկական հարցը լուծւած կը լիներ Պարսկաստանի համար միանդամայն ընդունելի ձեւով, իսկ հայունեան գոյունեան՝ որպէս ազգային Հաւաքականունեան՝ մեծ վտանդ կր սպառնար։ Թէպէտեւ պարսիկների հարւածր ուղղւած էր Արչակունիներին, սակայն, նա անուղղակի ձեւով Հասնում էր Հայ՝ Թոյլ, դեռ եւս չկազմակերպւած ազգային միութեան։ Ուստի պատմական դէպքերի բերումով իրենց դասային-տոհմական չահերը պաշտպանելով՝ հայ Արշակունիները հանդիսացան հայոց ազգային միութեան կորստից փրկողները:

Բայց որն էր այն ոյժը, որի վրա պիտի պատւասուէր ՀայուԹիւնը եւ որ միաժամանակ պիտի ծառայէր որպէս անջրպետ երկու ազգերի միջեւ։ Սասանեանների աւանդուԹեանց եւ ԶրադաչտականուԹեան մէջ. Հայերը չունէին այդպիսի պատմական աւանդուԹիւն։ Իրենց անցեալը՝ չատ ջիչ բան էր տալիս նրանց. Արչակունիները իրենց դործը չկապեցին Արտաչիսեան ՀարստուԹեան Հետ, երկար ժամանակ Հայ դահի վրա զդացին իրենց օտար եւ միայն Պարսկաստանում տեղի ունեցած Սասանեան յեղաչըջումից յետոյ՝ աստիճանարար ագգայնացան՝ կապելով իրենց բախտը ՀայուԹեան Հետ։ ԵԹէ մեր պատմական անցեալում չկար այդպիսի ոյժ, ապա Հայ ջաղաջական եւ մերի վրա են կառուցւել նոր պարսկական եւ Հռոմէական կայսրուԹիւնները։ Երկուսի մէջ էլ կրօնը խոչոր դեր էր կատարում, նա գօդող, միուԹիւն ստեղծող ոյժն էր, առանց որի պետական միուԹիւնը կը քայքայւէր։ Եւ երկու տեղումն էլ մեծագոյն իչխողները եղել
են նտեւ կրօնական բարենորոդիչներ – հաստատել են, մաքրել կըըօնը, մչակել նրա ծէսերը, տարածել այն, ստեղծել քըմական դաս՝
տալով նրան եւ իրաւունքներ, եւ արտօնուԹիւններ, եւ հասարակական ու պետական դործերին մասնակից դարձրել նրանց։ Ժամանակի ոգու, մտածութեան տեսակէտից հայութիւնը կարող էր կառուցւել միայն կրօնի վրա ոչ լեղուն, ոչ արքայական հարստուԹիւնը նըրա փրկուԹեան խարիսխը լինել չէին կարող։ Հին Արեւելքում
մարդկանց աչխարհահայեցողուԹիւնը, քաղաքական-աղդային կաղմակերպուԹիւնը կրօնական հիմեր ունէին։ ՊետուԹիւնների, աղդուԹիւնների րաժանման հիմքում ընկած էր ոչ այնքան լեղուն, որքան

ԲԷյրութ .

(Վերջը յաջորդ անգամ)

ՑՈՒՇԱՏԵՏՐԷՍ

u.

1918 Յունիս 19-ի Չորեջչարնի առաւօտն էր, որ լուր տարածւնցաւ, նե Հայաստանի նորակաղմ Հասարակապետունեան կողմե պատւիրակունիւն մը Կ. Պոլիս էր եկած եւ իջեւանած Թոջատլեան մեծ պանդոկը, որպես դի նեուրջ կառավարունեան հետ համաձայնունիւններ մր դոյացներ։

Ամէն Հայու սիրտ մեծ ուրախութեամբ, խինդ ու խանդով լցաւ, կուղէինք երթալ ողջունել այդ պատդամաւորութիւնը, որ Արարատի վեՀ կողերուն չունչը Հետ կը բերէր եւ դոր կը բաղկացւէին՝ գլխաւորութեամբ Աւետիս ԱՀարոնեանի՝ Միջայէլ Պապաջանեան, Աղ. Խատիսեան, Կէնէրալ Կորկանեան, Տիգրան Միրղայեանց, Յակոբ Քոչարեան, Մ. Պունեաթեան, Թախթաձեան եւ դեռ ուրիչներ։

Այո՛, կուղէինք երժալ ողջունել այդ պատդամաւորութիւնը, որ Հայաստանի աղատադրութեան լրաբեր աղաւնին էր, բայց հնարաւորութիւն չկար, որովհետեւ Թուրք կառավարութիւնը անժիջապէս
Թոքատլեան պանդոկ ղրկած էր երկու հայ լրտես՝ Ցարութիւն Մըկրտիչեան (յետոյ սպաննւած) եւ Արժաչական բարեծաղիկ վարդապետ ժը Հաժաղասպ անուն (կարդալոյծ եղած), որպէս զի դիտեն
թե՝ ո՞ր հայերը կուդան ու կերթան պատդամաւորներուն այցելութեան:

Ես՝ մանաւանդ կը փափաջէի տեսնալ Աւետիս ԱՀարոնեանը, զոր 1908–ին Թուրջ Սահմանադրութեան հուչակւած տարին, դարմանած էի Բերայի մէջ եւ յետոյ՝ ողբացեալ Ս. Չաւարեանի յուղարկաւորու– Թեան օրը տեսած էի դինջը:

Կար սակայն Հայ–կաթոլիկ ազգասէր ու եռանդոտ վարդապետ մը, որ րարեկամս էր, Ցովսէփ Վ. Սարուխանեան, եւ որ յաջողած էր գաղտնաբար երթալ տեսակցիլ պատւիրակութեան անդամներուն Հետ։ Մէկ օր խնդրեցի այս վարդապետէն գնալ Ա. ԱՀարոնեանի մօտ եւ խնդրել իրմէ, որ դիչեր մը Հաձէր ինձ մօտ դալ։ Սարուխանեան

Ցովսէփ վարդասլ. կատարած էր յանձնարարութիւնս եւ տունս գալով իւր քարտը թեղած էր, վրան մատիտով նչանակելով Հետեւեալ տողերը,

«Մեծաշուք Տոքթ. Թորգոմեան։ Մեր մարդիկը *) տեսայ.» «ձեր ըսած անձը **) այս երկու օրերու մեջ երեկոյեան» «ժամ 9-ին ժամանակները խոստացաւ ձեզի գալ, ուստի» «գիտնաք, վասն գի իրեն հետ տեսնւեցայ։ 1918 3ՈՒՆԻՍ 25:»

«գրուսաւ , զանն գր բրան հետ նաև 3 3 առա 1918 յուն . 29-ի Սպասելով վարդապետին բերած լուրին , եւ ահա 1918 յուն . 29-ի չարաթ երեկոյին ուչ ատեն , Բերայի մեծ պողոտային վրա կը հանդիպիմ Ա. Ահարոնեանի , կը համբուրւինք , եւ հետս զայն առնեւրվ կերթանք տուն , ուր ժամերով կը խօսակցինք , անվերջ կը տեսակցինք . . . բայց կը թողու մեղ եւ դիչերւան մութին կը դառնայ Թորաթյեան:

Պատգամաւորութիւնը մնաց Կ. Պոլիս մինչեւ 1 նոյեմբեր 1918, լետոլ մեկնեցաւ Հայաստան։

Եւ այդ չորս եւ կէս ամսւան մէջ չա՛տ ու չա՛տ անդամներ եւ ադատօրէն յարարերութիւններ ունեցայ պատդամաւորութեան ձետ եւ ունիմ այդ մասին օրադրութիւն մը։ Առ այժմ առանց անդրադառնալու այդ օրադրութեան, սա կէտը միայն կուղեմ յայտնել, թէ՝ ես դրաւոր կերպով խնդրեցի որ իրենց կարծիջը ինձ Հաղորդեն Հայաստանի նորածին վիճակի ապադայի մասին։

Ինձ պատասխան տւին՝ ԱՀարոնեան, Պապաջանեան եւ Խատիսեան, որոնց գիրերը այսօր Հրատարակելով, կը խոստանաժ ՀետզՀետէ ներկայացնել ՕրագրուԹեանս կարեւոր այն կէտերը, որոնք ուղղակի վերաբերուԹիւն ունեցան պատգաժաւորուԹեան Պոլիս անցուցած կարձատեւ ժաժանակին Հետ։

Բարիզ, 29 Մարտ, 1936 ·

ՏՈՔԹ. ՎԱՀՐԱՄ 8. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

I

Սիրելի բարեկամս, Բժիշկ Թորգոմեան

Հայ աշխարհի մօտաւոր ու հեռաւոր բաղդի մասին խօսքս կուդեր։

Արակրիալրբերով Հարուստ դեր օրերում դժւար է վճռական խօսք

^{*) «}Մեր մարդիկը» ըսելով՝ պատգամաւորութեան անդամները իմացունել կուզէ։

^{**)} Ահարոնեան ։

արտասանել ժողովուրդների ապագայի եւ մանաւանդ՝ հայ Աղգի ճակատագրի մասին, սակայն ինձ Թւում է, որ անդամ դաղափարների ու հակամարտ չահերի այս համատարած բաղխումներից բարձր կան դերիչխող պատմական օրէնքներ, երկաԹէ տրամաբանուԹիւն, որ կարող է կուան ծառայել ջանի մը ընդհանուր տեսուԹիւնների համար Ձեղ հետաջրջրող հարցի տեսակէտից։

Սովորարար ընդունւած էր մինչեւ այժմ XIX -րդ դարը նկատել ազգայնական գաղափարների, ժիտումների յակսուռն չրջան սակայն չնայելով անցեալ դարի վերջից եւ մեր դարի սկզբից ծայր տւած ընկերական վարդապետութիւնների ահադին ծաւալումին, այսօր վստահաբար կարելի է ասել, որ յատկապէս մեր դարն է, այո՛ XX -րդ դարը, երբ ազգայնական չարժումները հասնելու են իրենց դարդացման ծայրադոյն աստիճանին հրամայողաբար լուծումն պահանջելով աչխարհի բաղդի վարիչներից։

Ընկերական վարդապետութեան ամենամեծ սխալն եղաւ իր ծաւալական չարաչար խանդի մէջ լջումի մատնել աղդային հարցը, որ եւ ինչեւ լինի աչխարհի ամենայամառ, ամենաբարձրակոչ, աղաղակող հարցերից մէկն է եւ չպիտի ջաչւի հրապարակից մինչեւ արմատապէս լուծւի։

Կրկնում եմ , XX դարին էր վիճակւած լուծել այդ ցաւոտ հարցր , որ դերազանցապէս մարդկուԹեան հարց է ։

Ասացի ջիչ վերը «աչխարհի բաղդի վարիչներ», – այժմ այդ «վարիչները» ո՛չ այլ ոջ պիտի լինեն, բայց եԹէ ազդերը իրենջ. եւ այստեղ է հրաչալի հանդոյցն ու լուծումը ազդային հարցի։ Եւ տարօրինակ հակադրուԹեամը, մի աննման պարադայով այս արդիւնջը պարտական ենջ մասամբ նաեւ միջազդայնուԹեան ընկերական վարդակետուԹեան ջարոզած միջազդայնուԹեան, որ միանդամայն իր չստանձնած, չը հետապնդած արդիւնջի տարաւ համայն մարդվութ

Առաջիկայ կոնգրէն լինելու է Ազգերի Արիոպագ, որ պիտի կաողանայ գերագոյն Հատուցումն տալ, տառապող ցեղերին։ Հայ ցեոր՝ որ ազգերի Արիոպագին պիտի ներկայանայ վաղը իր արդարագոյն դատի արիւնազանգ չջեզուԹեամբ, անկասկած այսօր իր փըրկուԹեան նախօրեայի առջեւ է կանգնած, եւ ծագող արեւի ցուջերի առջեւ տակաւին աչջերը խմոտղած, բայց դարԹնում է յուսալի ու Հպարտ։

Հաւատում եմ խորապէս, որ մեր ժողվրդի վերջնական փրկու-Թեան ժամն է Հնչել, բայց եւ դրա Համար մեր ցեղական կուռ իմաստուԹեան բարձրագոյն աստիճանը պիտի կիրարկենը, դարերի դործը կերտելու Համար , մեր ընդՀանուր լողունդը պիտի լինի այսօր Հայ նւիրական Հողի ևւ [Քէ մանաւանդ հայ ցեղի ՚ի մի համախմբումը։

Հայի «պոչաւոր» կոչումը (Ռուսահայ, Թիւրջ-ա-հայ, Պարսկա-հայ, ամերիկ-ահայ) պէտջ է կտակել մեր անցեալ, մեր աղէտաւոր պատմութեան եւ ճակտին կնջել հպարտ, անաղարտ, չջեղ անունը՝ «ՀԱՅ» եւ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ», ամենէն աւելի անարդւած, տրորւած, արիւնոտւած Հայրենիջը եւ այս իսկ պատճառով հայրենիջներից ամենանւիրականը։

Այս ստեղծագործական գաղափարը հետասնուելու ենք, ո՛չ միայն մեր իրական փրկութեան արդարութեան յաղթանակի համար, այլ նաեւ նրա համար, որպէս դի յաւիտենապէս կարողանանք հաշտ ու խաղաղ ապրել մեր չուրջ եղող մեր բոլոր հարեւանների հետ, ջաղաջակրթութեան իրաւունքի արդարութեան մեծ ու միահամուռ աչխատանքի համար ամենքի հետ։

Անձնարին է մեր փրկութիւնը առանց Հայ Հայրենիջի-Կովկասեան ու Թիւրջիոյ Հայաստանի – լիակատար աղատագրումի, անձնարին է այդ աղատագրումը Հայ ցեղի ցրւած բեկորների, բոլոր բեկորների՝ ՚ի մի Համախմբումի։

Սաննարին է խաղաղութիւնն ու վերջնական հաչտութիւնը մեր հարեւանների, մեր այսօրւայ իչխող ցեղերի հետ, առանց հայ ցեղի լիակատար համախմրումի, առանց «Հայ Հայրենիջի, լիակատար աղատագրումի։

Հին Ռուսաստանը դաժանօրէն խորթ մայր հղաւ մեղ, իսկ նոր Ռուսաստանն՝ աւելի վատթար : Հին Թիւրքիան մեր արիւնը քամեց, նոր Թիւրքիան աւելի վատթար : միայն Նոր-Հայաստանը աղատա-դրւած եւ վերածնւած ու Համախմրւած Հայ ցեղն է որ պիտի բարձ-րանա, իրաւունքի, քաղաքակրթութեան դերադոյն յաղթանակ :

20 Հոկտ. 1918 կ. Պոլիս.

Ա. Ահարոնեան

II

Ցարդոյ Տոբ[. Թորդոմեան,

Պետական գործիչները սիրում են ասել, «Տւէ՛ք մեղ լաւ ֆինանսներ, եւ մենք ձեղ կը տանք լաւ կառավարութիւն։ Այդ տեսակէտից հայ ժողովրդի վերաբերեալ պէտք է ասել, – Ստեղծեցէ՛ք առողջ աղգամիջեան եւ միջազգային քաղաքականութիւն եւ դուք կունենաք ուժեղ եւ հարուստ ժողովուրդ եւ պետութիւն։

Միքայել Պապաջանեան

III

Ցարգելի Բժչկապետ,

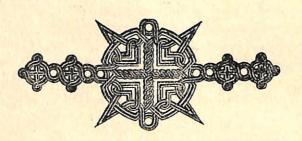
Հայ ժողովրդի որոնումների եւ տանջանքների երկար պատմուԹիւնը պարզ ցոյց է տւել, որ ամենամեծ դործօնը, որը կարող է ապահովել նրա արժանաւոր ապագան, դա իր՝ հայ ժողովրդի կենսունակուԹեան ոյժն է։ Նա ինքը պէտք է կռի եւ կոփի իր բաղդը։ Նրան
համարետ չէին ժպտում եւ չէին օգնում նոյնիսկ բարեկամ համարւող երկիրները։ Եւ չնայած ուժասպառ հայ ժողորդի Թափած արեան հեղեղներին, ներկայ մեծ պատմական օրերում նա՝ հայ ժողովուրդը պէտք է ամենից չատ յենւի իր ոյժերի եւ իր ստեղծադործական հանձարի վրա։ Օտարի օգնուԹիւնը կարող է միայն լրացնել
մեր սեփական ջանջերը։

Մնացէք բարհա՛ւ, Ար խատիսհան

31 Հոկտ · 1918, Կ · Պոլիս

8. Գ. Ունիմ դեռ Ցակոր Քոչարեանէ եւ ուրիչներէ նամակ– պատասխաններ, որոնջ յաջորդաբար պիտի երեւին։

ՏՈՔԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

ՇԱՌԼ ԴԻԼ

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ*)

Հայաստան չատ մեծ Թիւով յիչատակարաններ պահած է․ ամէնէն հիները կը պատկանին Ե․ դարուն , իսկ ամէնէն նորերը՝ ԺԳ․ դարու առաջին կիսուն ։

Այս յիչատակարաններու մեծադոյն մասը մեղի Հասած են դրե-Եէ անեղծ վիճակի մէջ, այսինջն Եէ չեն փոփոխւած ետջէն կատարւած նորոդութիւններով ու նոյն իսկ անոնջ որ կործանած են՝ պատկառաղղու երեւոյթ մր պահած են:

Ուրեմն ունինը յիչատակարաններու վերջին ծայր չահեկան ամբողջութիւն մը, որոնք որջան մեծ են դանաղանութեամբ եւ տիպարներու ինքնատորութեամբ, այնջան ալ՝ իրենց առաջ բերած տպաւոբութեամբ։ Տարակոյս չկայ որ հայկական այս արւեստը մեծ տեղ մը դրաւած է Արեւելքի մէջ քրիստոնէական արւեստի դարդացման տեսակէտէն ու կ՝արժէ որ յատուկ ուչադրութիւն դարձնենք այս կէտին վրա։

Իրապես ի՞նչ տեղ կը գրաւէ Հայկական ճարտարապետուԹիւնը Արեւելջի _Զրիստոնէական արւեստի կազմուԹեան մէջ։

Մօտ քսան տարի առաջ Վիէննայի համալսարանի ուսուցչապետներէն Ստրչիգովսկի հրատարակեց չատ դեղեցիկ դիրք մը «Հայկական Ճարտարապետութիւնը եւ Եւրոպա» (Die Baukunst der Armenier und Europa) անունով, դիրք մը՝ որուն կրկնակ երախտադիտութիւն կը պարտի Հայաստան : Նախ՝ այս դիրքը առաջին անգամ ըլլալով Եւրոպայի աչքին առջեւ դրաւ հայկական ճարտարապետութեան յի-Հատակարանները : Ցետոյ՝ հեղինակը ատոր մէջ չեչտեց այն առաջնա-

^{*)} Նիւթի շահեկանութիւնը ի նկատի ունենալով, «Վէմ»-ի խմրագրութիւնը տպագրում է ֆրանսացի յայտնի բիւզանդագէտ եւ կաճառի անդամ Պրոֆ. Շառլ Դիլի այս բանախօսութիւնը, որ նա կարդացել է Փարիզում «Հայ Մշակոյթի Օր»-ւան առթիւ «Համազգային»ի կազմակերպած հանդէսի մէջ, 22 Դեկտ. 1935ին։

կարգ տեղը, որ իր կարծիջով Հայկական ճարտարապետուԹիւնը կը գրամէ Արեւելջի ջրիստոնէական արւեստին մէջ։

Ըստ Ստրչիզովսկիի, Հայկական այս ճարտարապետութիւնն է եղած աղբիւրը՝ ուսկից ածանցւած է կերպով մը ամբողջ Արեւելջի ջրիստոնէական արւեստր։

Հայաստան կը ներկայացնէ այն «հաստատուն հողը» որուն վրա կարելի է կառուցանել Արեւելքի ,քրիստոնէական ճարտարապետու– Թեան ամբողջ չէնքը։

Այսպէս, ըստ իրեն, Պոլսոյ Այա Սոֆիա ևւ Ռավէննայի Սուրբ Վիտալ ու նոյնիսկ Հուոմի Սուրբ Պետրոս եկեղեցիները, ինչպէս նաեւ Շանպորի դղեակը կը բխին հայկական ճարտարապետութենէ։ Ստիպւած եմ ջիչ մը վերապահ ըլլալ այս հաւաստումներուն մասին։ Ստրչիդովսկի, որ չատ մեծ դիտնական մըն է, երբեմն խիստ յանդուդն դաղափարներ կը յայտնէ։ Եւ առանց վէճի ենթարկելու հայկական ճարտարապետութեան կարեւորութիւնը ջրիստոնէական արւեստի կաղմութեան մէջ, ինդիր է դիտնալ թէ անոր տրւած տեղը ջիչ մը չափաղանցւած չէ՞։

Մնաց որ չատ կարեւոր չէ այս, քանի որ հայկական յիչատակարանները ըստ ինքեան բաւական զօրաւոր բնոյԹ ունին եւ բաւական ինքնատիպ են, ու եԹէ երբեմն բան մը փոխ առած են ուրիչներէն, չատ յաձախ կրնան բաւարարել իրենք իրենց։

非非

Հայաստան իր աչխարգադրական դիրջին բերումով խիստ բընականօրէն կոչւած էր մեծ դեր խաղալու Արեւելջի ջրիստոնէական արւեստի պատմուԹեան մէջ։ Արեւելեան կողմէն սագմանակից էր Պարսկաստանի, գարաւէն՝ Միջադետջի, արեւմուտջէն՝ բիւզանդական աչխարգին, Փոջը Ասիոյ եւ գելլենական աչխարգին։ Այս դանադան երկիրներուն մէջտեղ՝ Հայաստան միջնորդի դեր պիտի կատարէր։

Արդարեւ, Միջագետջէն փոխ առած է կամարակապ կախողիկէն, ինչպես Պարսկաստանէն՝ գմբէթը։ Պարսիկ ճարտարապետները չատոնց կը գործածէին այս գմբէթը, սակայն Հայ ճարտարապետները Դ. եւ Ե. դարերուն Հայկական ճարտարապետութեան կազմութեան մէջ խիստ հետաջրջրական ձեւով օգտւեցան անկէ։ Բաց աստի պէտջ չէ մոռնալ որ Սիւրիան եւս արւեստի պատմութեան մէջ խիստ կարեւոր աժեն մը ունեցած է. այսպէս, Հայկական ճարտարապետութեւնեն մեզի մնացած ամենահին յիչատակարանները՝ Երերուջի եւ Տե-

կորի կախողիկէները խիստ ուչագրաւ նմանուխիւն մը ունին սիւրիական Գալբլուդի եւ Տուրմանիոյ եկեղեցիներուն 4ետ։

Աւելցնեմ որ՝ Երերուջի կախողիկէին մէջ դանւած են յունական արձանագրուխիւններ, իսկ Տեկորի տաճարին մէջ՝ ասորական արձա-նադրուխիւններ։ Պէտք է ըսել որ այս պարադան դոնէ Ե․ դարուն Հա-մար, ջիչ մը կը պակսեցնէ ինչնատարուխեան այն բաժինը, ղոր Ստր-չիդովսկի փորձած է տալ Հայաստանի։ Բայց ինչ որ անվիճելի է, Ձ․ դարուն վերջը եւ Է․ին սկիդբը Հայկական այս արւեստը եղականօրէն փայլուն չրջան մը ճանչցած է։

**

Այդ չրջանին հայ ճարտարապետները ցոյց տւած են իրենց աժրողջ կարողուժիւնը։ Մեծ ճամբորդուժիւններ կատարած ըլլալով,
ուրիչ տեղերէ բաներ սորված են եւ կառուցած ահադին ջանակուժետմբ յիչատակարաններ, որոնք արտակարդ պէսպիսուժիւն մր կը
ներկայացնեն։ Այս յիչատակարաններու մեծ մասին Թւականը ճըչդրիտ կերպով նչանակւած է. անոնք կը պատկանին Ձ. դարու վերջին մասին, իսկ Է. դարը լեցուն է անոնցմով։ Անոնց յատակադիծները հրաչալի են իրենց պէտպիսուժեամբ։ Կան դմբէժաւոր կաժողիկեներ, ինչպէս Թալին եւ Թալիչ. կան նաեւ կեղոնական յատակադիծներ, այսինքն խաչ մր՝ որուն Ժեւերը կը վերջանան կողակնեբով (abside):

Ուրիչ տեղ մը կը Հանդիպինը դմբէթներու, որոնը կը կռթնին չէնքը կրող ութ որմախորչերու (niche) վրա յետոյ կան նոյնպէս յիչատակարաններ՝ որոնը կը վերջանան եռակոնաձեւ կան, վերջա-պէս, նաեւ խաչաձեւ եկեղեցիներ։

Ստոյգ է որ ասոնը արտակարգ տպաւորութիւն մը կը գործեն Տամբորդին վրա. նոյն իսկ անոնը որ կործանած ու աւերակ են՝ նը–

ԱՀա Էջմիածնի մայր եկեղեցին։ Ասիկա նկատւած է Հայաստանի ամենաՀին եկեղեցին․ չինւած է Ե․ դարուն եւ վերանորոգւած՝ Է․ին։ Սակայն եւ այնպէս, ու Հակառակ այս նորոգութեանց, չատ Հետաջրջրական է անոր յատակագիծը․ ունի գմբէթ մը՝ նստած չորս սիւներ եւ չորս կողակներու վրա (ջառաթերթ յատակագիծ)։

Արդէն այս յատակագիծը չատ խիստ տարածւած է Հայաստանի մէջ։ Այս տիպարին վրա ուրիչ մայր եկեղեցիներ ալ կառուցւած են, ոչ չատ Հեռու Իջմիածինէն։ Վաղարչապատի Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցին, կառուցւած 618-ի ատենները, կը ներկայացնէ խիստ չահեկան յատակագիծ մը, անկիւններու չորս որմախորչերով եւ կոնաձեւ տանիջով։ Վերջապէս, նոյն տեղը կայ նաեւ Ս. Գայիանէի եկեղեցին, չինւած չուրջ 630-ին, որ կը ներկայացնէ Թերեւս նւաղ ինջնատիպ բայց չատ յատկանչական յատակագիծ մը։ Խաչաձեւ յատակագիծը կը վերագտնենջ բիւղան դական ճարտարապետուԹեան մէջ։

Ջուարթնոցի մէջ ունինը եկեղեցի մը, նւիրւած Ս. Գրիգորի։ Թէեւ աւերակ դարձած է, սակայն յատակարիծը խիստ նչանակալից է։
Այս եկեղեցին չինւած է է. դարուն Ներսէս Գ. կաթողիկոսին կողմէ,
որ Հայ Եկեղեցին վարեց 640-660 թ.թ.։ Շէնքը քառաթերթ տերեւի
մը երեւոյթն ունի. դմբէթը կանդնած է չորս մեծ սիւներու վրա, ոթոնք կը տեսնւին կողակներու Հանդիպման կէտին վրա. սրբարանը կը
դանւի դմբէթին տակ։ Այս յիչատակարանը խիստ ուշադրաւ է իր
յատակարիծով, որ արեւելեան ծադում ունի։ Դիտելի է որ դարդանկարները յունական են։ Գիտենք որ Ներսէս Շինող կաթողիկոսանալէ առաջ ուսած էր Պոլսոյ մէջ եւ սորված յունարէն՝ դոր չատ կը
սիրէր։ Այս է պատճառը որ դիմեց յոյն ճարտարապետներու. կարդ
մը խոյակներ բոլորովին բիւզանդական են․ իր անունը յիչատակւած
է եկեղեցիի պատին վրա դրւած յունարէն արձանադրութեան մը

Հայաստան Է. դարուն սերտ յարաբերութիւններ ունէր Բիւղանդիոնի հետ, ու ասիկա կը տեսնւի արձանագրութեանց մէջ։ Այս չենջերէն չատեր կը յիչեցնեն կայսեր իչխանութեան տարին. հիմնադիրը կը յիչատակէ «Կիւրոպաղատ», «Պատրիկ» սջանչելի տիտղոսը, դոր կը ստանար հաճոյջով Բիւղանդիոնի արջունիջէն։ Այս բոլորը ցոյց կուտան թէ Հայաստան որոչ չափով կախում ունէր Բիւղանդիոնէն։ Ձ. դարուն բիւղանդացի ճարտարապետներ Հայաստանի մէջ չինած են եկեղեցիներ, որոնջ իբրեւ տիպար ծառայած են, ու ասիկա ջիչ մը կը պակսեցնէ այն իրողութիւնը որուն վրա այնջան կը պնդէր Ստրչիդովսկի։

**

Մէկ բան ստոյգ է սակայն որ, Հայկական արւեստը հետղհետէ կը հեռանայ բիւղանդական արւեստէն եւ կը լջէ դայն։ Այդ կը տես-նենջ Ժ․ եւ ԺԱ․ դարերով ներկայացւած չրջանի մէջ։ Այդ ատեն Հայաստան խիստ մեծ դեր մը կը խաղայ Արեւելջի մէջ։ ԲաղմաԹիւ Հայեր Պոլիս կ'երժան՝ իրրեւ դինւոր ծառայելու. անոնջ լաւադոյն-

ներն եղան ։ Շատ մը Հայ կարօտ աղնւականներ՝ կայսեր կողմէ կան– չրւած՝ Հիանալի Հարստութիւն չինեցին ։

Միւս կողմէ մեծ ճամբորդութիւններ կատարող ճարտարապետները, որոնց մասին խօսեցայ, միայն Պոլիս չէ որ դացած են, այլ կերպով մը բիւդանդական աչխարհի չրջանը կատարելով, հայկական արւեստը տարած են Վրաստան, յետոյ սլաւ ժողովուրդներու մօտ, ու մինչեւ Յունաստան։ Այս բոլորը ցոյց կուտան Հայաստանի դերը արւեստի պատմութեան մէջ։

Աղթամարի եկեղեցին, որ Ժ․ դարու սկիդբի գործ է, չատ նրչանաւոր է։ Սակայն 1000 Թւականի ատեններն է որ կր տեսնենը ըս– ըանչելի ծաղկում մր ըառաթերթ չէնըերու եւ եկեղեցիներու, ինչպես Խօչավանը, Մարմաչէն եւ այլն ուրիչներ՝ որոնը սերտօրէն կապշած են Հայաստանի, Թէեւ աշխարհադրականօրէն կր պատկանին Վրաստանի , ինչպէս Կելատի եկեղեցին , Քութայիսի մայր եկեդեցին՝ քանդւած ԺԷ դարուն Թուրքերուն կողմէ։ Մոկվիի եկեղեցին, արտակարգ ամբողջութիւն մր , որուն վրա կ'արժէ կանգ առնել։ Ցետոլ նաեւ բոլոր այն յիչատակարանները որ կր գտնւին Արփաչայով չրջապատւած ամայի լեռնադաչտին վրա, ուր կան Անիի աւերակները։ Հոն կը դանենք խիստ դեղեցիկ յիչատակարաններու ամ բողջ չարք մը։ Անիի մայր եկեղեցին կր յիչեցնէ Էջմիածնի մայր եկեղեցիին յատակադիծը. անիկա գործն է մեծ ճարտարապետի մր՝ Տրդատի։ Այս եկեղեցիին քով , ահա՛ Ս . Գրիգոր եկեղեցին , չինւած 1001-1020ի միջեւ եւ որ վերարտադրութիւնն է Ս․ Գայիանէ եկեղեցիի յատակագի-8/14:

Ցետոյ կայ ուրիչ եկեղեցի մը, մասամբ աւերւած, ու նաեւ Ս․ Գրիգոր երկոտասան անկիւնաւոր մատուռը՝ որուն տեսքը բոլորո– վին մասնայատուկ է։ Լևոնադաչտին վրայի ուրիչ եկեղեցիներ ցոյց կուտան մեղի Թէ այս մեծ չարժումը տեւած է մինչեւ Անիի կործա– նումը։

Այստեղ կայ խիստ արտակարդ չահեկանութիւն ներկայացնող յիչատակարաններու ամրողջութիւն մը։ Ասոնց ինջնատպութիւնը անվիճելի է․ այս յիչատակարաններու յատակադիծը կրկնութիւնն է Է․ դարու չէնջերու յատակադծին։

Հայկ․ արւեստի դործ այս եկեղեցիներու կողջին կը Թափանցէ ըիւգանդական աղդեցուԹիւնը, գլխաւորապէս Վրաստանի մէջ (ՊրիչւիտաԹ եկեղեցին՝ զուտ ըիւգանդական ոՏով), ինչ որ ցոյց կուտայ Թէ ուրիչ տարրեր կը խառնւին Հայկական աւանդուԹեանց։ Սակայն եւ այնպէս կայ ամբողջուԹիւն մը յիչատակարաններու որոնց արժէջը նւաղեցնել բացարձակ տղայուԹիւն պիտի ըլլար։

*

ի°նչ յատկանիչներ կը ներկայացնէ Հայկական այս արւեստը։ Նախ` խիստ կարեւոր պարադայ մը. Հայաստանի յիչատակաքանները բիւդանդականներէն կը տարրերին չինւածանիւթերու տեսակէտէն։ Բիւդանդական չէնքերը աղիւսէ չինւած են, մինչ Հայաստանի մէջ քար կը դործածէին, ու այս տեսակէտէն կը մօտենան ռոմանական եկեղեցիներուն։

Ուրիչ յատկանչական գիծ մր այն եղանակն է՝ որով Հայերը կոնաձեւ տանիջներով կը պսակէին գմբեթը, թեեւ զուտ հայկական գիւտ մը չէ այս ։ Ս . Գրիգոր Նիւսացի նամակի մը մէջ կը նախատեսէր արդէն այս կոնաձեւ տանիջները որոնջ կը գտնւին Հայաստանի մէջ։ Բայց աւելի շատ ուչագրաւն է՝ մէկ կողմէ հայ եկեղեցիներու արտաջին գարդանկարը որով անոնը կը գանազանեին բիշզանդական եկեղեցիներէն, միւս կողմէ ներջին տեսջը այս եկեղեցիներուն, որոնջ դգայի տարբերութիւններ ունին բիւղանդականէն։ Անիի Ս. Գրիգոր եկեղեցին ունի երկար կամարներ, խիստ փութր պատուհաններ ու երբեմն պարզապէս ճեղջեր , որ Թոյլ կուտան լոյսի Թափանցումը ։ Քանդակագործութիւնը արտակարգ տեղ մր կր գրաւէ դարդանկարչութեան մէն։ Այս զարդանկարներէն մաս մը, կարելի է տեսնել Աղթամարի եկեղեցիին մէջ, կառուցւած 915-921-ի միջեւ։ Իր սիլուէթի կողջին՝ ճակատին կողմը ունի ջանդակւած դարդանկար մը, որ կը ներկայացնե բոյսեր, կենդանիներ եւ մարդկային դեմ քեր , ի մէջ այլոց արձանը եկեղեցին կառուցանել տւող հիմնագիրին։

Ներսի կողմը կարելի է տեսնել մօտաւորապէս այն երեւոյթը գոր կը ներկայացնեն, առհասարակ այս քիչ մը մութ, քիչ մը խորհրրդաւոր եկեղեցիները, որոնք հոգին կը վերացնեն՝ միստիկ պաչտումով մը։ Հոն կը տեսնւի մէկ մասը այս ճարտարապետութեանց յատկանիչներէն. – դանդւածային չէնքեր, խիստ ու կչռաւոր դիծեր, մութ ներքին, ու ատով իսկ բուռն չահեկանութեան արժանի են։

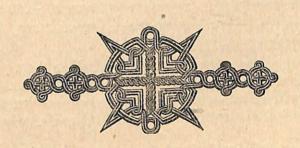
Այս բոլորը մի՞քէ կը նչանակեն Թէ Ժ․ եւ ԺԱ․ դարերու այս արւեստը բացարձակապէս ազգային արւեստ մըն է, արւեստ մը՝ որ ամէն բան տւած է Բիւզանդիոնի քրիստոնէական արւեստին։ Երբե՛ք։

Սարչիգովսկի Հայերուն կը վերադրէ Նէայի եկեղեցին. կարելի չէ գիտնալ Թէ անիկա Հայկակա՞ն է Թէ ոչ։ Տարակոյս չկայ որ Հայերը ջաղաջականօրէն կարեւոր դիրջեր գրաւած են Բիւզանդիոնի մ էջ եւ մ էկ քանին կայսերական գահ րարձրացած են ։ Ասկէ զատ , երբ երկրաչարժ մը տապալեց Այա Սոֆիայի գմրէ[Ժը , Վասիլ Բ․ կայսրը կանչեց հայ ճարտարապետ Տրդատը , որ դարմանեց այդ աղէտը ։

ԵզրակացուԹիւնը որուն կը Հասնինք ամէն անդամ որ փորձ կը– նենք դիտական ուսումնասիրուԹիւն մը կատարելու, Հետեւեալն է...

Դժւար է սահմանել հայկական արւեստի ինջնատպութեան, տարողութեան եւ ազդեցութեան աստիճանը, սակայն մէկ բան ստոյդ է
որ անիկա լայն ազդեցութեւն ունեցած է ջրիստոնեայ Արեւելջի մէջ։
Պոլսոյ մէջ ունեցած դործունէութենչն զատ, կը տեսնւի որ այս արւեստը հասած է մինչեւ Ռուսիա։ Մոկվիի եկեղեցին անվիճելիօրէն
Քիէվի ռուսական Ս. Սոփիա եկեղեցիին տիպարն է։ Կարելի է նոյնիսկ հարց տալ ինջնիրեն թէ զայն կառուցանող ճարտարապետը հայ
մը չէ՞։ Այս արւեստին կը հանդիպինջ նոյնիսկ Յունաստանի եւ Պելոպոնէսի մէջ։ Հելլենական ազդեցութեան կողջին կը տեսնենջ հայկական ճարտարապետութիւնը։ Պէ՞տջ է աւելի հեռուները երթալ։
Ռոմանական արւեստին մէջ ի՛նչ աստիճան կը տեսնւի այս ճարտարապետութիւնը։ Շահեկան տպաւորութեանց նմանութիւն մը կը
դտնենջ հոն։

Այս բոլոր հակաճառութիւնները, մեծ կարեւորութիւն չունին ի վերջոյ։ Մէկ բան ստոյգ է, այն՝ որ այնպէս ինչպէս որ կան, հայ ճարտարապետութեան այս յիչատակարանները Հայաստանի դարդը կը կաղմեն։ Պէտք է ընդունիլ եւ հաստատել թէ՝ արեւելեան ժողովուրդներու չարջին՝ հայկական ճարտարապետութիւնը երբեմնի Հայաստանին փառջը եւ անոր կենսունակութեան ապացոյցը կը կացմէ։

Հ․ Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

3ԱՑԱՍՏԱՆԻ ԳՄԲԷԹԱՒՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ*) ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Երեսուն տարիներ առաջ սկսաւ դմրէխաւոր եկեղեցիներու մասին հրատապ պայքարը Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ։ Փոչիներու տակ ծածկւած Անիի մէջ՝ լռիկ մնջիկ կաշխատէր Թ. Թորամանեան ճարտարապետը, մինչեւ որ նախ Պրոֆ. Մառ, ապա Ստրիչիքովսկի անւանի ճարտարապետը Անիի այցելութեանը առթիւ՝ ճանաչեցին թէ ան անյայտ մնացծ դանձ մըն է։ Ստրիչիքովսկի, որ մինչեւ այն ատեն արեւմտեան ճարտարապետութիւնը կը ջատադովէր, դարձաւ ջերմ պաշտպան հայկական արւեստի առաջնութեան եւ խիղախօրէն հայց դրաւ. Արեւե°լջը թէ Արեւմուտքը եղած է դմրէթաւոր եկեղեղեցիների խանձարուրքը։ Ստրիչիքովսկի այդ խիղախ քայլն չէր կաղեցիների խանձարուրծն հետ։

Հայկական դեղարւեստի պատմութիւնը, կարելի է երեք չրջանի րաժնել։ Առաջին՝ նախապատմականը, երկրորդը՝ պատմականը եւ երրորդ՝ քրիստոնէականը։

Ա. Նախապատմականը, չատ աղջատ է այսօր։ Չկայ դժրախտարար այնջան նիւթ ձեռջ բերւած, որով կարելի ըլլար կաղմել դեղարւեստի Համառօտ պատմութիւն մր։

Գեղարւեստի արժանաւոր գործերու նչաններ կը գտնւին այսօր մեր Հայրենի Հողի վրա նախապատմական չրջանէն, ինչպէս բեւեռաջանդակ գրութիւնները, դարդանկարներ եւն . : Հայ ժողովուրդը անչուչտ ունեցած է իւր ջաղաջները որոնց մէկ ջանիսի անունները միայն մնացած են , սակայն քաղջենի տներէ , ապարանքներէ , դղեակներէ դրեթէ ոչինչ մնացած է ։

Բ. Հայկական դեղարւեստի բեղմնաւոր չրջանը կը սկսի պատմականեն, այսինջն Մեծն Աղեջսանդրի արչաւանջէն եւ կը տեւէ մինչեւ ցվերջ Գ. դարուն Յ. Ք.։ Այս չրջանի ճարտարապետութեան պատմութիւնն ալ դեռ չունինջ, բացի այն պատմական պրպտումներէն որոնջ երեւցան «Բաղմավէպ»ի մէջ։

Գ.- Երրորդ (քրիստոնէական) չրջանէն է , որ կը սկսի իսկապէս Հայկական դեղարւեստի ճարտարապետական ուսումնասիրութիւնը։

Եւրոպական գիտնականները, ծանօժանալով մեր քրիստոնէական չրջանի գեղարւեստին, կը դարմանան Թէ ինչպէս ժողովուրդ մը, որ անցելոյն մէջ ինքնուրոյն գեղարւեստ ունեցած չէ, Դ․ դարուն մէջ կը սկսի կառուցանել այնքան Հրաչակերտ գմրէ Թաւոր եկեղեցիներ։

Այս Հարցին պատասխանը անոնցմէ ոմանք գտած են այն բացատրութեան մէջ, թէ Հայ ձարտարապետութիւնը աղդւեր է քաղաքակրթեւած մեծ աղդերու դեղարւեստէն եւ թէ այն ընաչխարհիկ (autochtone) չէ:

Այդ տեսակէտին մենք Համաձայնիլ չենք կընտը։ Հայ դեղարւեստը, մեր Համողումով, արդիւնք չէ օտար ազդեցութեան, այլ բընաչխարհիկ ու ընտծին է։ Աւելին՝ այն զօրեղ կերպով ազդած է մերձաւոր եւ հեռաւոր ազդերու, որոնց կարդին նաեւ բիւզանդական արւեստին վրա։ Այդ եզրակացութեան մենք եկած ենք մասնաւորապէս ի նկատի ունենալով քրիստոնէական չրջանի ձարտարապետութիւննը, որ դերադանցապէս եկեղեցական եղած է։ Այդ չրջանէն մեղի Հասած են բազմաթիւ դեղեցիկ չէնքեր, որոնք հիացմունք պատձառած են օտարներուն, որոնց կարդին յիչենք, օրինակ, այն իտալացի ձարտարապետը, որ ուղարկւած էր յատկապէս ուսումնասիրելու Հայաստանի եկեղեցիները։

Հայկական ճարտարապետուներւնը, ինչպէս ըսինք, եղեր է եկեղեցական եւ իբրեւ այդպիսին կը դառնայ կեդրոնական համաչափ շինութեան գմրէթի շուրջը։

Գմրէթը յիչւած է Ռիկ-Վէտայի գիրջերու մէջ եւ «գմրէթ» բաոր դենտերէնէ կը ծագի ։ Հայերը մօտ երկու հաղար բառեր փոխ առած են այդ լեղւէն , ինչպէս կը հաստատէ Հիւրչման ։ Այդ բառերէն մէկն այ դմրէթն է ։

Հնուց ի վեր ասիական ազգեր չինած են այլ եւ այլ կերպով ջառակուսի կամ կլորակ պատերու վրա, իսկ դերեզմաննոցի մէջ չորս սիւներու վրա քիւրէ, քիւրէթ կոչւածը։ Հիմա ամէն մէկը կուղէ ի-

^{*)} Տպագրում ենք «Հայ Մշակոյթի Օր»-ւան առթիւ կազմակերպւած հանդէսի մէջ կարդացւած երկրորդ բանախօսութիւնը, նիւթը լրիւ կերպով ներկայացրած լի-նելու համար։

րեն սեփականացնել Հայկական դմրէթը, անտեսելով պատմական այն փաստը, որ առաջինը ջաղաջակրթեալ ազդերու մէջ Հայ մը եղաւ այն մարտարապետը, որ վերցուց գ^վբէթը պատերու վրայէն եւ յանդրգնօրէն դրաւ գայն կեդրոնի մէջ չորս կամարակապ սիւներու վրա, ստեղծեց անկիւնաթեւեր(pendantifs), կազմեց շրջանակ(corniche) մը, իբրեւ հիմն եւ վրան դրաւ գնդաձեւ (sphérique) գմրէթը:

Այդ ծարարապետը Գրիդոր Լուսաւորիչն էր որ իրը առաջին քարադործ ճարտարապետը, դեռեւս Գ․ դարուն սկիդրը, հանձարեղ նորութիւնը մտցուց քրիստոնէական ճարտարապետութեան մէջ այն պահուն, երբ դեռ Բաղիլիկալ տափակ ծածքով եկեղեցին էր տիրապետողը։ Կոստանդիանոս Մեծն Հռոմէն բերաւ այդ ոճը։

Ադաթանալեղոս, Տրդատի քարտուղարը, կը դրէ Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի հիմնարկութեան պատմութիւնը, որի համաձայն Լու-սաւորիչ դիչերը տեսիլք կը տեսնկ եւ լուսեղկն մարդ մը, Միածինը ցոյց կուտայ տեղը եւ ձեւը չինւելիք տաճարին։ Այս երադին վրա, նա հետեւեալ օրը կը հաւաքկ ժողովուրդը, կը պատմկ իւր տեսիլը, եւ կը նկարադրկ տաճարին ձեւը, որ բոլորովին նոր կը թեր տեղւոյ քարադործներին, այն ատեն ինքն կառնու զլար ճարտարաց, եւ կը դծկ եկեղեցւոյ յատակադիծը (պլանիմետրիա)։

Հիմա հասկանալի է արեւմաեան յոյներու դանդատն ի հնումն Փոջը Ասիոյ ջարադործներու, իրը ըմբոստներու ընդունւած ձեւերուն դէմ:

Այժմ կը տեսնեմ կիւմրուայ Ս. Փրկիչ եկեղեցին, զոր 1860 Թըւականին չինեցին երեք խիղախ եւ անդրադէտ Հայ վարպետներ Ունտա ԹաԹոս Անդիկեան, ուստա Պապան եւ ուստա Մանուկ Հանձաթեղ հիւսնը, որ ամէն ձեւի զարդաջարերու օրինակ կաղապարներ
փայտէ կը չինէր ջարտաչներու Համար։ Սոջա ԹւարանուԹեան միայն
չորս դործողուԹիւնները սովրած էին տարրական դպրոցի մէջ. աւանդական գործնական փորձառութիւնը կառաջնորդէր անոնց եւ բնածին
տաղանդը. նոջա կանդնեցին Անիի Մայր Եկեղեցւոյ Տիչդ օրինակը։

Մեր Հակառակորդները Հայ դեղարւեստի արժէջը նւաստացնելու Համար ըսին, որ Հայ դեղարւեստը կախում ունի պարսկականէն, ասորականէն, Հռովմէականէն, բիւղանդականէն։

Պարսկականեն չենք կրնար ազդւած ըլլալ, որովհետեւ չենքերը, որ իրը օրինակ կը բերեն, ոչ միայն բնաւ կապ չունին կեղբոնական գմբենի համաչափ չինունեան հետ, այլ եւ տեղական չեն, օտարա-մուտ են։ Օրինակի համար. ա. - Կիւրոսի դամբանը. ասոր համար կտեսիաս յոյն պատմիչը, որ ուղեկից էր Մեծին Աղեքսանդրի՝ կըսէ, «Արիստարուղոս ճարտարապետը, Մեծն Աղեքսանդրի հրամանով, չի-

նեց Կիւրոսի դամրանը, Փոքր Ասիոյ յոնիական ճաչակով»։ Ուստի ոչ Թէ պարսկական, այլ յոնիական կամ փոիւդիական արւեստն էր, որ ընտանի էր Հայոց, իրը ազդակից անոնց։

ը. - Դարեհի շիրիմը. Գիտնականը կը համարին Թէ զանիկա կամրիւսէսի Եղիպտոսէն բերած ղերիները շինեցին, դատելով ճարտարապետական դարդաքանդակներէ, որ յատուկ է Եղիպտացւոց, որ են փողակները (gorges) որ ղոներու վերին բարաւորի վրա կը քանդակւէին, եւ որովհետեւ այդ այդպէս է, ուրեմն պատահական չէ։ Նոյն արւեստը Դարեհէն առաջ դիտէին Փոքր Ասիոյ դաղատոսները (քարտաչները)։

դ -- Պերսեպոլիսի շինութիւնք -- Քսէրքսէս ուղելով դերազանցել դան ղնինսէ եւ Բարելոնը, իւր քաղաքի կամ ամարանոցի չինութեան Համար տեղափոխեց Պարսկաստան Փռիւդիոյ երկու քաղաքների Երիտրիայի եւ Մելիտոնի ընակիչները, անոր վրա բանեցուց յոյն Հանձարեղ եւ Հմուտ արւեստաւորներ։ Ուստի կընանք ասել որ Հոն յատուկ պարսկական արւեստ դոյութիւն չունի։

դ.- Սարուիստանի նշանաւոր պալատը.- Կարծիջ մը կայ որ դարձեալ փուրւդացի արւեստաւորներ չինած ըլլան ոչ Թէ Աջեմե- նեանց ժամանակ, այլ ՊարԹեւ Թագաւորաց, որով հետեւ նման չի- նութիւններու կը հանդիպին Ֆարսիստանի մէջ, որոնց վրա կը դանը- ւին փողրակներու (gorges) նչաններ։ Դիոյլաֆոա, որ առաջինը այ- ցելեց այդ կողմերը, կը նկարադրէ այսպէս. «Սարուիստանի պալատի՝ ջառակուսի ձուտձեւ (ovale) դմրէ թը կը հանդչի չորս տափանակ անկիւնաթարերու վրա տրոմպի (trompe) ձուակամարով փոխանակ անկիւնաթեւերու (pendantifs) եւ կողովաձեւ դմրէ թի կամարի մէկ մասն ալ յեցած է պատերու վրա, որով չկայ ընաւ նմանութիւն հայկական դնդաձեւ դմրէ թի հետ, որ կանդնած է կամարակի կրա (corniche) որ իրը հիմն կը ծառայէ անոր։ Ուստի անկարելի է այս ձուաձեւ դմրէ թն ազդած ըլլայ հայկական դեղարւեստի վրա։

Բ. կախումն Ասորւոց կամ Սիրիոյ արւեստէ՞ն. Մեր Հակառակորդները այս կարծիջը կազմած են Թիւր ենԹադրուԹեան մը վրա, աւանդական կամ պատմական սխալի մը պատձառաւ, այսինջն Հաւատ ընծայելով Արդարու գրոյցին, որով իրը Թէ ջրիստոնէական կրօնջի Հետ, Սիւրիոյ եկեղեցական զարդացման արւեստր մտեր է Հայաստան։

Աւանդութենկ աւելի՝ պատմական ապացոյց մ՚ունինը որ Հայաստան Գ. դարու կիսուն Աղեքսանդրիոյ եկեղեցական վարչութեան կը Հպատակէր։ Առ այս Եւսերիոս եկեղեցական պատմիչը կը յիչէ Մեծն Դիոնիսիոս Հայրապետի դրած նամակը, Կեսարիոյ եպիսկոպոսի միջոցաւ, առ Մեհրուժան հայ եպիսկոպոսն Փոջր Հայոց։ Այսինջն ինձ կը Թւի Ծոփաց աչխարհի եպիսկոպոս եղած ըլլայ, որ հակեալ էր առ Հռոմայեցիս, Տրայանոսի խորամանկ ջաղաջականու-Թեան հետեւանջով։

Մեհրուժան անունը յատուկ է Արծրունի տան, որով անտեղի չէ են Թադրել որ Մեհրուժանի իչիանուժիւնը մինչեւ Մեծ Հայոց մէջ տարածւած ըլլար։ Թող զայս Հայաստանի լուսաւորիչները՝ Ս․ Գրիգոր եւ Տրդատ իրենց մանկու Թեան ժամանակ կրթեւեցան Կեսա-րիոյ մէջ. եւ ապա իբրեւ երկրորդ առաջեալ Հայաստանի, Լուսաւո-րիչ եւ իւր որդիջը եւ Թոռները յաջորդաբար ձեռնադրւեցան Կեսա-րիոյ արջեպիսկոպոսէն. ի՞նչ աւելի պատմական ապացոյց որ ջրիս-տոնեական կրօնջը պաշտօնապէս Կեսարիայէն եւ ոչ Սիւրիոյ ձամրով մտաւ Հայաստան . . . Հետեւապէս եւ ոչ անոր ձարտարապետական արւեստը աղդած է Հայկականին վրա։

Գ. Հայաստան պարտակա[°]ն է Հռոմին. *Արեւմտեան ճար*տարապետներու մեծամասնութիւնը տակաւին կռթնած կայսերական Հռոմի դեղարւեստի վրա, որ կեդրոնէն գայթել է մինչեւ կայսրութեան հեռաւոր սահմանները, կըսէ թե Հայաստան չէր կարող դիմադրել անոր մշակոյնին, անոր դերիչիսանութեան տակ գտնւելով։ Այս գաղափարով մի իտալացի գնահատւած ճարտարապետ 8 . Թ . Ռիվոյիօա (որուն ջերմեռանդն Հաւատացող Անգլիացիջ են) համոդւած էր, կամ Թէ կուղէր համողել Թէ՝ կեդրոնական համաչափ գմրէթի ծագումն *անպայման հռոմէական* արւեստ է եւ անոր ծնունդր կր փնտուէր մութ դետնադամրաններու մէջ։ Հողի երեսին վրա գտնւած չէնքերը որոնք նախընթաց կը համարւին իտալական վերածնութեան Հրաչագեղ եկեղեցիներին ըննու– *Թեան առնելով եւ ի բաց Թոգլով չատ մը երկրորդական չէնջեր* , կանդ պիտի առնեմ կարեւորագոյններու վրա, որոնք Համալսարանի ճարտարապետութեան ուսանողներու ընթացաւարտ ըննութեան Lauréat ի ծրագրին մէջ կր մանան։ Ժամանակագրական կարգով.

- ա․) ՊանԹէոնը, Ամենադից տաձարը, ը․) Միներվա Մետիկա, գ․) Սրբուհի Կոստանցա, գ․) Ս․ ՑովՀաննէս Լատերանեան Մայր Եկեղեցւոյ մկրտարանը։
- 1 Այսօրւան Պանթէոնը. դա երրորդ չինութիւնն է։ Ադրիանոս կայսեր հրաժանով չինեց յոյն հռչակաւոր ճարտարադէտ եւ ճարտարապետ Ապոլլոդորոս Դամասկացին չուրջ 120 թ. Ն. Ք., հետեւապէս հռոմէական արւեստ չէ։

2.- Միներվա Մեդիկա. դա չատ հետաքրքրական նորութիւններ կրող մի չէնք է, սակայն ոչ ժամանակը եւ ոչ չինողներու անունը յայտնի են ։ Բայց որովհետեւ այսպիսի մի չինութեան հանդիպած են ժամանակով Ադրիանոս կայսեր դաստակերտի (villa) մէջ, ծիվոլիի մօտերը եւ օրինակը Լիկիանոսի կոչւած պարտէղներու մէջ կը դտնւի, եւ որովհետեւ կայսրը Արեւելքեն բերած էր նախաղաղափարը, ուստի հռովմէական չէ, այլ արեւելեան ։

3.- Սրբուհի կոստանցա, (անուն Կոստանդիանոսի աղջկայ).

շատ դեղեցիկ, շատ չջեղ համարոլոր կամարակապ սիւնազարդ չէնջ
մ՝ է. տարակոյս չկայ որ հեթանոս դարուն կը պատկանի. չրջաբոլոր
կամարի ջրաներկ դարդանկարները, ոչ մի առնչութիւն ունին ջրիստոնկական կրօնջի հետ. անոնջ աղեջոանդրեան դեղարւեստի դպրոցին կը վերարերին. Կոնստանդ կլորոս կայսրը, անտարակոյս իւր անձի եւ իւր տոհմի համար մի դամբարան կառուցել է։ Ամմիանոս Մարկեղինա դարմիկը կը հաստատէ թէ Ֆլաւեան տոհմի չիրիմն եղած է։
Նոյնը կը վկայէ Թոմասսինի «Հռոմ եւ իւր շրջակայջ» գրջին մէջ։
Մինչեւ ԺԵ դար կը մնար դետեղւած նրա կեղրոնի մէջ պորփիւրէ
մեծղի դադաղը, որ հիմա Վատիկանի թանդարանը փոխադրւած է,
եւ ոչ կոստանեան Մոնոգրամը կալ վրան ջանդակւած։

4 - Ս . Յովհ . Լատերանեան Մայր Եկեղեցւոյ Մկրտարանը . Ներոն կայսրը, առաջին դարուն, դրաւեց լատերանեան ընտանեաց պալատը, որ այն ժամանակէն, իրը կայսերական սեփականութիւն, ծառայեց մինչեւ Վաղենտիանոս Գ. այսինըն 455 տարին։ Ցետոյ Ատտիղասի յաջորդներէն Օդոակրը տիրեց մինչեւ 493 թ. եւ այսպէս ելեւէջներով հասաւ մինչեւ Պէպինոս Կարճահասակ Ֆրանսայի Թաղաւորը, որ ութերորդ դարուն իջաւ Իտալիա եւ տիրեց Ռավինայի, ջնջեց Բիւղանդիոնի փոխարջայութիւնը եւ երկիրները նւիրեց Հըռոմի Ս. Պետրոս Եկեցեցւոյ ժառանգութիւն յամի 751: Որով ութերորդ դարուն Հագիւ Թէ չինւած րլլայ լատերանեան եկեղեցին. Հետեւապէս Մկրտարանի չինութիւնն ալ Թ.-էն մինչեւ ԺԲ. դար կր ձգձգւի, այսինըն վերջնապես Մայր Եկեղեցւոյ չինութենեն վերջ, առանց որոյ Մկրտարանը գոյութիւն չէր կարող ունենալ։ Ուստի Դ. դարու չէնը չէ եւ ոչ կոստանդիանոսի հիմնարկուներւն ։ Որ է ասել Հայկական դեղարւեստէն մի ջանի դարեր յետոյ, ուստի աղդեցու թեան մասին խout ըն իսկ չարժ է:

Դ._ կը պարտի[®] Հայաստան բիւզանդական գեղարւեստին․ Պրոֆ․ Շ․ Դիլ ասել է․ Արեւելը Հռոմից մի բան չէ առել, այլ ընդՀակառակը։

Բիւդանդական դեղարւեստ ասելով, ըստ դերազանցութեան, ե-

31 =

Թէ կը հասկցւի կեղրոնական , համաչափ անկիւնաԹեւերու վրա չինւած գմրէԹը , ապա այդ ձեւը ոչ մի ազդեցուԹիւն չէ դործած հայկական դեղարւեստի վրա , այլ ընդհակառակն ։ Արեւելքը , այսինքն Հայաստան գլխաւորապէս կը Թափանցէ հելլենականուԹեան մէջ եւ իրեն ուժեղ բազուկները կ'երկարէ դէպի հիւսիս մինչեւ սկանտինաւ-

ւեան երկիրներ, եւ դէպի Արեւմուտը մինչեւ Հարաւային Ֆրանսա։

Մենջ կը խորհինջ, որ եթէ արեւմաեան դեղարւեստի աւանդական սեւեռումներ եւ կանիսակալ կարծիջներ մէկ կողմ նետւէին եւ ըստ իրականութեան դատէին արեւելեան բարձրաւանդակի, այսինքն Հայաստանի քրիստոնէական ճարտարապետութիւնը, պիտի համողւկին որ Յուստինիանոս ամկն կողմերկ հրաւիրած ճարտարապետներու խորհուրդներէն կօգուէր Ս. Սոփիայի վերաչինունեան Համար։ Ասոնց գլխաւորներն էին Անթիմոս Աղալլացին եւ Իզիդորոս Միլետացին, երկուջն ալ փոիւդացիներ էին, դերազանց մարդիկ իրենց արւեստին մէջ, կրսէ Պրոկոպիոս։ Ըստ մեր ուսումնասիրութեան, ոչ պակաս ընտիր եւ վարժ եղած են Հայ ճարտարապետներ, որոնք իրենց Հայրենի աւանդական արւեստի մէջ դերադանցող մը չունեին, որոնց հետ տեսնւած եւ խօսած պիտի լինի Յուստիանոս Այրարատեան աշխարհի մէջ (Պերսարմենիա) , երբ առաջին անդամ Սիղայի եւ Բելիսարիոսի հետ արչաւեց տիրապետելու համար. երկրորդ անդամ երբ Մեծն խոսրովի հետ դաչն կնջեց (532 թ.) եւ դնաց ստուգելու «Պերսարմենիայի» արեւելեան նոր սահմանները, որ կընդգրկեր բովանդակապես մեր Ալրարատեան աշխարհը, յորում են Հայոց հրաչակերտ եկեղեցիները։ Շ. Դիլ հայ ճարտարապետներու համար թօղարկեալ կերպով կրսէ. «Թէ չատ անդամներ Ցուստինիանոսի երկու Հուչականուն ճարտարապետները՝ յուսահատեցուցիչ տեղէ ազատեցին» :

«Նիկա»ի ամօժն սրրւած էր եւ Ս. Սոփիայի վերաչինուժեան համար տախտը (platée) պատրաստ էր։ Պալատի խորհրդաժողովին Յուստինիանոս սեղանին վրա դրաւ Ս. Հռիփսիմէի տաճարի ամբող- ջական ծրագիրը եւ որոչւեցաւ որ նոյն յատակագծի (planimétrie) նը-մանուժեամր կազմւի Ս. Սոփիայի մակարդակը եւ կայսրը, Թէո-դորայի հետ, հրամայեցին չինել աշխարհի ամենամեծ, ամենակարեւոր եւ ամենադեղեցիկ եկեղեցին, դոր երբէջ տեսած չէր Յոյն-Հռոմէական աշխարհը։ Եւ այդ եկեղեցւոյ հրաշատեսիլ, երկնանման վերամբարձ, վահանաձեւ զմբէթը, որուն համար Պրոկոպիոս կըսէ Թէ կարծես ոսկի չղթայով երկնչեն կախւած ըլլայ, պիտի կազմէ Հայ Ճարտարապետներու անկողոպտելի փառջը։

ՇԱՒԱՐՇ ՆԱՐԴՈՒՆԻ

LMUUS UC

ՎԱՑ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ակնարկ մը Թրջական, պարսկական եւ արարական գրականու-Թեանց պատմուԹեան վրա *).-

Թրքական գրականութիւն — Թուրջերը կը պնդեն Թէ, իսլամութ Թեննէն առաջ, կը մչակէին ժողովրդական բանահիւսուԹիւն մը ինջնատիպ արւեստով եւ երաժչտուԹեամբ։ Թէ աչուղական ծաղկած արւեստ մը ունէին, – աչուղները Թրջական Թոնկուգ ցեղին մէջ կը կոչւէին շաման, ալԹայ ցեղին մէջ՝ քամ, հաջուԹ ցեղին մէջ օյուն, ջրկըզ ցեղին մէջ՝ պաքսի, օղուղ ցեղին մէջ՝ օզան։ Թէ այս աչուղները կը դործածէին աղդային նւադարաններ, – չէօքիւրը կամ գոփուզը, որ կր յիչեցնէ արարական ուտը։

Ժողովրդական ծագում ունեցող այս բանահիւսները, նւագի ընկերակցութեամր, կերգէին բանակներու, պալատներու եւ աղդային տոնախմբութերւններու մէջ։

Հակառակ մեր պատմիչներուն Թչնամական վկայութեան, Ալիչան չուրանար Թուրջերու ջաղաջակրթութեան հին ծաղումը։ Այսուհանդերձ մենջ, Հայերս, այնջան ծանօթ ենջ նախաջրիստոնէական հայ արւեստին, որջան Թուրջերը նախիսլամական իրենց մչակոյ-Թին։

Ցետիսլամական չրջանէն Թուրջերը ունին բազմա**ե**իւ գրական յիչատակարաններ։ Բոլոր այդ յիչատակարանները ԹաԹխւած են

^{*)} I.- Essai sur l'Histoire de la Littérature Ottomane, - K. J. Basmadjian, 1910, www. ¶njhu:

II. - իրան *Թարիխի էտէսլիյաԹը* (*Թուրջերէ*ս), - Հիւսէյին Տանիչ, 1916տպ. Պոլիս։

III.- Littérature Arabe,- Clément Huart, 1923, Paris.

IV.- La Prose Arabe au IV Siècle de l'Hégire (X siècle),- Zaki Mubarak, 1931, Paris.

միսթիսիզմով։ Թուրջերը այս չրջանը կանւանեն թասավվուֆի, – արդարեւ իսլամացած ժողովուրդներու իմացականուԹիւնը ամրող– ջովին ընկղմած է սուֆիդմի մէջ։

Այս չրջանին, ժողովրդական բանահիւտութեան հիմնադիրը, Ահմէտ ԵԷսէվի, կր գրէ ռամկօրէն լեղւով բանաստեղծութիւններ, որոնց մէջ կը պակսի քնարերդական զգացումը։ Քէօփրիւլիւ Զատէ Մէհմէտ Ֆուատ եւ Սատէթաին Նիւզհէթ կը վկայեն, որ Եսնէվիի բանաստեղծութիւնները բարոյաչունչ եւ ցուրտ երդեր են։ Կրօնա - կան վարդապետութեան մը մտահոգութիւնները ցամջեցուցած են իր մէջ քնարերդական ամէն յորդում։

ձէլալէտտին Բումի, այլ անւամը Մէվյանա, (1207-1273) ունի ռամկօրէն ջերթեւածներ, որոնջ եւս թաթիւած են սուֆիզմով։ Թուրջերը չատ կը պարծենան այս փիլիսոփայ-բանաստեղծով, դոր կը համարին իրենց աղդային դրականութեան հիմնադիրներէն մին, թէեւ Մէվլանա չատ ջիչ դրած է թուրջերէն։ Քառեակ մը, իրրեւ նըմոյչ, իր ստեղծադործութիւններէն, որոնջ իրապէս արժէջաւոր են --

Պիկեանէ մէկիրիտ մէրա զին կիւյէմ, Տէր կիւյի շիւմա հանէի հուտ մինույէմ, Տիւշմէն նէյէմ էրչէնտ ±ի տիւշմէն րիւյէմ, Ասլամ Թիւրքէս» էկէրչի Հինտի կիւյէմ։

Թարդմանու**∄իւնը**.-

Օտար մի կարծէջ դիս, ես ալ այս երկրէն եմ , – Ձեր աչխարհին մէջ օջախս կը փնտռեմ , – Թէեւ Թչնամի կը կարծւիմ , բայց Թչնամի չեմ , – Թէեւ Հնդկերէն կը խօսիմ , սակայն դտարիւն Թուրջ եմ ։

Այնուհետեւ կուդան Աչըր փաչաները։ «Այս չրջանին, կը դրէ Բասմաջեան, օսմանեան ամբողջ դրականութիւնը կրօնաչունչ է եւ կը դտնւի արաբական բանաստեղծութեան, այլ մանաւանդ պարսկական ջերթողութեան աղդեցութեան տակ»։

Արարական գրականութիւն - Իսլամութենչն առաջ, արարական գերջը գահիտներն են (ձգնաւոր), որ վանջէ վանջ, մենաստանէ մե-

նաստան կը ձամբորդեն, կիջնեն դիւղերն ու ջաղաջները, երդելով փառջն Ալլահին։ Բոլոր այս ձգնաւորները ջերթողներ են, որոնջ չարունակական յարաբերութեան մէջ են ժողովուրդին հետ։ Շատ ջիչեր կան, որ կերդեն աչխարհիկ սէրը, – իրական աչուղներն են ասոնջ, թէեւ այդ անունը երբեջ չի տրւիր իրենց։

Ապու-Պէջը Մոգամմէտ Իպն Կիւզման գրած է բազմանիւ զէնէլներ (ժողովրդական տաղաչափունեան ձեւ մը), զորս երդելով կը

չրջէր քաղաքէ քաղաք եւ կապրէր նւիրատւութիւններով։

Մուհիյետտին Ապու Ապտուլլահ Իպն Էլ Արապի, բեղուն քերքերվ մը (ծնած 1165 ին), որ Թէրճէման-Էլ-Աշվաք քերքեւածներու հատորին համար բաւական նեղուքին կրեց՝ ամբաստանւելով թե կերդե մարմնական սերը, այնքան որ ստիպւեցաւ յայտարարել թե սուֆիական քերքեածներ են իր ստեղծագործութիւնները, թե աստւածային սերն է երդած, եւ երբեք մարմնական սէրը։

Շէմսէտտին-Էտ-Տահան Մոհամմէտ Պին Ալի, իւղի արդիւնարհրութեամբ կը զբաղէր, ինչպէս կը մատնէ իր անունը։ Ունի ջերթեւածներ, որոնց դաչնաւորումն ալ ինջն է կատարած։ Երաժիչտ-բանաս-

տեղծ մրն էր:

Բոլոր այս բանաստեղծները, սակայն, իրենց տաղաչափութեամբ եւ լեզւով, չէին կրնար ուղղակի մատչելի ըլլալ Թուրջ ժողովուրդին, որ կը խօսէր չաղաթայ կամ ույկուր կամ օղուղ բարբառով։ Այսու– Հանդերձ սուֆի վարդապետութիւնը Թուրջ մտաւորականներուն մի– Լոցաւ ի վերջոյ ադդեց նաեւ Թուրջ ժողովուրդին վրա։

Պարսկական գրականութիւն - Նախիսլամական չրջանի պարսկական բանաստեղծութենկն ունին, նմոյչներ, որոնք կը վկայեն միջերկրականեան իմացականութեան խնաժութերնը, - այդ մասին յետոյ։ Ֆիրտուսի եւս կը վկայկ որ սասանեան արքունիքին մկջ ի պատւի կին բամիշկերները (երդող, նւադող բանաստեղծ), որոնք չէնկ եւ սիթա կը նւադկին եւ յանպատրաստից երդեր կը յօրինկին։

Իսլամութենէն վերջ, պարսկական բանաստեղծութիւնը եւս խեղ-

դւեցաւ սուֆիզմի ալիջներուն մէջ։

Ի՞նչ կր հետեւի այս արագ ակնարկէն --

Թուրջերը, Արաբները եւ Պարսիկները, իսյամութենկն վերջ չունին գրականութիւն մը, որ դերծ ըլլայ թասավվուֆի աղդեցութենկն։ Արաբները եւ Պարսիկները փորձեր կատարած են մօտենալու ժողովուրդին, սակայն յաջող չեն այդ փորձերը։ Մասնաւորաբար Պարսիկները, որոնջ կը կազմեն միջերկրականեան իմացականութեան աղնւական ներկայացուցիչներկն մին՝ իրենց Ֆիրտուսիներով, Խայեամներով, գինիի եւ կնոջ պաչտամունջին մկջ դրած խորունկ փիլիսոփայութեամբ, կարծես ընդմիչա զրկւած են այն ճառադայթներէն, որ իրենց Հոգւոյն կուտար պրիսմակի մը խաղերը։ Սուֆիզմը դօսացուցեր էր բոլոր զգայարանջները։

Թուրջերը, որ դեռ մինչեւ վերջերս դերի են արաբական եւ պարսկական գրականութեան, - Քէօփրիւլիւ Զատէ կը խոստովանի թէ Թուրջ ազգային գրականութեան վկայութիւնը պէտը է փնտռել ոչ Թէ անցեալ չրջանի, այլ վաղւան գրականութեան մէջ *),- իրենց ժողովրդական բանահիւսութեանց մէջ անդամ կը մատնեն թասավվուֆի աղդեցութիւնը։

Հետեւինը Թուրը աչուղներուն .-

Եռւնուս Էմրէ Թուրք աչուղ մըն է ԺԳ. դարէն։ Իր ստեղծագործութիւնները այնքան Թաթխւած են միսթիսիզմով, որ անոնց իմաստը բացատրելու Համար Հարկ է դիմել դաղտնիմացութեան մէթոտներուն (ԻԷմզի)։

> Աշըք օլտում պէնտէյի ճանանէյիմ, Պահրա տիւշթիւմ թալիպի տիւրտանէյիմ, Պալու փէրտէն կէչմիշիմ պիր տանէյիմ, Եանայըմ էյ շէմ՝ի րուշէն հանայիմ։

Ազատ Թարդմանութիւնը .-

Աշըք դառնալէ վերջ ընդունեցի Աստուծոյ իրական ծառայութիւնը։ Մարգարտանման իր իմաստութեան տիրանալու համար՝ մտայ ճշմարտութեան ծովուն մէջ․ մարդկային գոյութենէ եւ հասկացողութենէ վեր անձ մըն եմ։ Է՛յ Ալլահ, որ կը լուսաւորես աշխարհը, քանի որ օժտւած եմ այս ստորոգելիներով, թող որ աչջին կրակին մէջ իյնամ, այրիմ ու մրկիմ։

ինչպես կը տեսնւի, հոս աշրքը ոչ մեկ կապ ունի մեր աչուղ բաոին իմաստին հետ ։

Եունուս Էմըէ այսպէս կը վերջացնէ .-

Աշքա տիւշմէյէն քիշի մահնուպ տրը, Աշբք օլան աշքընա մէնլիւպ տրը, Աշքա հանմաք Եունուսա մէրղուպ տրը, Եանայըմ էյ ճանի ճանան հանայըմ։ Աչըջ փաչա, զոր ջիչ վերը յիչեցինք, կապրէր Հայոց Կիլիկեան անկախուժեան չրջանին։ Թէեւ Հարուստ, կապրէր ճգնաւորի պէս դրկանքով, Համաձայն ժասավվուֆեան վարդապետուժեան ժելա-դրանքներուն։ Կը կրկ Եունուս էմրէին ազդեցուժիւնը։ Իր կարիպ-նամեն փորձ մըն է պարսկական սուֆիզմը տարածելու Թուրջերու մէջ։

Թուրը աչուղներու պատմունիւնը, ձիչդ է որ, կը սկսի ԺՁ. դարուն : Այլեւս իրական սազ շայիրիներն են, որ կը յիչատակւին տյս չրջանեն սկսեալ : Առաջինը կը կոչւի Պահչի, որ Մոնկոլներու կամ Ույկուրներու լեզւով կր նչանակէ գրադիր : Ասկէ կը հետեւցնեն Եէ Երբական հին օգաններու (երդիչ) վերջին ժառանդունիւնն է : Իր-մէ ծանօն է տեսնան մը, որ ոչ աչուղական նկարադիր ունի, ոչ ալտաղանդի նչոյլ :

Այս չրջանեն կը յիչատակշին նաեւ Քիշլ Մեհմետ, Էօքսիւդ Տետե, Հայալի, Քեօր Օգլու, եւ ուրիչներ։ Այս ժողովրդական երգիչներուն գործերը եւս չատ հեռու են աչուղական կոչւելե, – սովորական յանդաբանունիւններ, վերջին տունին մէջ իրենց անունը յիչատակելու փորձ մը եւ այսջան։

ԺԷ․ դարու Թուրը աչուղներն են Քիւլօդլու, Քայրըձի Քիւլ ՄուսԹաֆա, Աչրը Էօժէր, ԿէվՀէրի, Քարաճա Օղլան, եւ ուրիչներ։ Այս չրջանի աչուղները եւս ղուրկ կը մնան ստեղծադործական տաղանդէ, յաճախ կը մատնեն բարոյաչունչ եւ միսԹիը արւեստի մր նկարադիրը (Աչրը Էօժէր)։

ԺԸ․ դարու աչուղները կը կոչւին Քապասաքալ ՄԷՀմէտ, Հօճա Օղլու, Հիւքմի, որոնք նւազ արժէքաւոր են՝ բաղդատմամբ ԺԷ․ դարու աչուղներուն։

... ԺԹ. դարու աչուղներէն յիչենք Տէրտլի, Պայպուրթիու ԶիՀնի, Էրդրումլու ԷմրաՀ, որոնք մէտրէսէի ապրանք են եւ կը մատնեն կըըօնական դանադան աղանդներու փիլիսոփայութիւնը իրենց դործերուն մէջ։

իմ այս փորձիս մէջ կը զգուչանամ աւելի երկար ծանօԹուԹիւններ տալէ, – այս փորձը իբրեւ նախագիծ պիտի ծառայէ ապադայ ընդարձակ աչխատուԹեան մը։ Այս պատճառով չուղեցի տալ այս աչուղներուն կենսագրուԹիւնը, որ այլապէս չահեկան էր այս յօդ– ւածին տուն տւող Թէղին պաչտպանուԹեան համար։ Ոչ այ ուղեցի

^{*)} Պու կիւնջիւ էտէպիյան, - Քէօփրիւլիւ Զատէ Մէհմէտ Ֆուատ, տպ. Պոլիս, 1924, (կարդալ «Աղդ. Գրականունիւն» գլուխը)։

ողոյչրբև ատլ, ճամբլով գևճարար ըսև շևտատևտիսշնիւրրբևէ։ ")

դերջապէս, բոկը դբևգուղն:

Արևապես, բոկը դբևգուղն:

Արևապես, բոկը դբևգուղն:

Արևապես բարանական դբև արևանական արևանական դեր իսևը։

Արևան արևան արտաներության արևանական արևանական արևան արևա

Աիւս իսմոն, դիչրերիսորը իղացումը, զգայարանները, որ կը փառաբանէ բոլոր Հաճոյջներուն իմացումը, զգայարանջներու գիչովունինն, արեւին ու կեանջին սէրը, եսին պաչտամունջը։

Մէկ կողմը միսթիսիզմը, զոր Հնդկական ու չինական քաղաքակոթութեանց աւազանէն բերին մոնկոլական արչաւանքներու ճամցակոթութեան կանանչ ոստերը, երկարելով դէպի Փոքր Ասիոյ ներսերը, ծաղկեցուցին Հայկական բարձրաւանդակէն մինչեւ իրանեան
եւ արաբական աշխարհը։ ժամանակ մը սուֆիզմին ալիքները կը
սերդէին միջերկրականեան իմաստութեան ծաղիկները, ժամանակ
մրն այ դդայապաշտութեան ալիջները կը մարէին արեւելեան ճղնակեցութեան Տրադները հե Արաբները կը վկայնն այդ մակընթացութեան
մութիւնը չատ գիչ կը կրէ այդ երեւոյթին Հետջերը։ Ու մինչեւ
փոխ։ Պարսիկները եւ Արաբները կր վկայնն այդ մակընթացութեան
մութիւնը չատ գիչ կը կրէ այդ երեւոյթին Հետջերը։ Ու մինչեւ
վերջ կը պնդեմ թէ մեր աշուղները չատ գիչ պարտական են թրջա-

անունի դործածունիւնը արեւելեան սովորունիւն մըն է (պարսկական կամ արաբական), աչուղ բառին արւած իմաստը բոլորովին Հայկական է *)։ Աչուղ, ենկ աղաւաղումը չէ ասողին, անպայման եւ միայն այդ իմաստը ունի մեր մէջ,- երդող, երաժիչտ, ձայնաւոր արտասանող։

(4bpg)

Շ․ ՆԱՐԴՈՒՆԻ

CHED

^{*)} Քէօփրիւլիւ Զատէ Մէհմէտ Ֆուատ պէյի աշխատութիւնները. - Թիւրջ սաղչայիրլերի, ԺԶ. դար, - տպ. Պոլիս, 1930։

Նոյն խորագիրը, ԺԷ․ դար, - տպ․ Պոլիս, 1930։

Նոյն խորագիրը, ԺԹ․ դար, – տպ․ Պոլիս 1929։

Զիաէտտին Ֆահրիի աշխատութիւնը, *- Էրզրում չայիրլերի*, ₋ տպ. Պոլիս, 1927։

Սաատեթտին Նիւզհեթի աշխատութիւնները - Հալբ չայիրլերի, - Քարանա 0ղլան, տպ. Պոլիս 1927:

Նոյն խորագիրը,- *ԿէվՀէրի*, տպ. Պոլիս, 1928:

Թիւրջ Էտէպիյաթը թարիխի, տպ. Պոլիս, 1931:

^{**)} Դիտելի է, որ թուրք աշուղները շատ քիչ անգամ իրենք զիրենք կանւանեն աշուղ, միւս կողմէ թուրք գրականութեան պատմութեան հեղինակները եւս չեն սիրեր գործածել աշուղ բառը. - Քէօփրիւլիւ Զատէ սաղչայիրի կը գործածէ, իսկ Սաատէթտին Նիւզհէթ՝ Հալջ չայիրի։

^{*) 8․} Օշական նորավէպ մը ունի (Թիերքմենին աղջիկը), որուն հետեւհալ հատւածը յատկանշական է․- (Հովիւ մըն է, որ սիրային դժրախտ պատմութենէ մը վերջ կը կուրանայ, անպէտ կը դառնայ եւ եկեղեցւոյ ամէնօրեայ յանախորդ կը դառնայ). «Իրկուն առտու կոչնակը չփախցուց եւ անուշ ձայն ունենալուն՝ սորվեցաւ բոլոր համով շարականները։ Իրկունը, օճախին մօտ կերգէր ան։ Այս երգերէն իրեն ինկաւ նոր մականուն մը, Աշըխը»։

ՌՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑԻ ԱՆՏԻՊ ԵՐԿԵՐԸ

Չարմանալի է Միջայէլ Նալրանդեանցի *) գրական աշխատանջի ճակատագիրը։ 1866 Թւականից, այսինըն բազմաչարչար հայրենասէրի մահից յետոյ, մինչեւ 1900 Թւականների սկիզբները, բացի մի քանի ժողովրդականութիւն ստացած երդերից, նրա մնացած գըրութիւնները անծանօթ էին Հայ ընթերցող Հասարակութեան։ Ըսկիզըները, Հայ մտաւորականութեան վերին խաւերն իսկ Հազիւ կարդացել էին Նալրանդեանցի «Հիւսիսափայլ»ում լոյս տեսած «Ցիչատակարանները» կամ միւս յօղւածները։ Թէ արեւելահայ եւ Թէ արեւմտանայ կրթեած խաւերը երդում էին ու անդիր անում «Ազատն Աստւած» եւ «Մեր Հայրենիը»ը, լսած էին, որ Մ. Նալրանդեանցը «յեղափոխական է», «ազգասէր է», որ «բանտարկւած է» ու «աքսորի մէջ մեռած», բայց չատ հեռու էին մեր պատմական մեծ դէմջի իսկական պատկերը ձանաչելուց։ Պատձառներ չատ կային եւ դրանցից գլխաւորը, ի հարկէ, Թիւրջիայի եւ Ռուսաստանի ջաղաջական աիրող կացութիւնն էր ու սրա հետ կապւած գրաջննչական խիստ օրէն քները։ Նման եւրոպական մի քանի պատմական դէմ քերի, մեր մէջ էլ Մ. Նալրանդեանցը ծանօթ էր ժողովրդին իր անունով, իր երկու ոտանաւորով ու իր հմայքով, րայց անժանօթ էր իր դրւածք ներով: Ու առաջին անգամ , 1900 թ. սկզբներին միայն ձեռնարկւում է Նոր-Նախիջեւանում նրա երկերի Հրատարակութիւնը, երկու Հաաորով։ Բայց, չնորհիւ դրաքննչական պայմաններին ու Նալրանդեանցի գրութիւնների ցիր ու ցան վիճակին, այդ երկու հատորը, ինչպէս այժմ պարդւում է, լիակատար չէ։ Վերջին երեսուն տարինեւի նրիացքում, թանարժբարնի դասիր հանս ժեսարբեն նրաժջբն

ՄԻՔ․ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ

^{*)} Մենք գործ ենք ածում Նալբանդ*եանց* եւ ոչ թէ Նալբանդ*եա*ն, յարգելով մեր մեծագոյն հրապարակագրին որ գործ էր ածում «եանց» եւ ոչ թէ «եան» վեր-ջաւորութիւնը։ Բացի դրանից, մեր բոլոր մէջբերումներում գործածելու ենք ընդունւած հին ուղղագրութիւնը եւ ոչ թէ այն, որ պարտադրւած է խ. Հայաստանում։

են , որ «կան Մ . Նալրանդեանցի ուրիչ անտիպ աչխատանջներ՝ գրրւած բանտում եւ արտասահմանում , որոնջ սակայն , մինչեւ այժմս կորսւած են Համարւում» ։ Ժամանակ առ ժամանակ , բոլորովին պատահարար , դանւում ու տպւում էին Մ . Նալբանդեանցի այս կամ այն անտիպ աչխատանջների բեկորները՝ ոտանաւորը կամ գրի առած մտջերը , բայց մինչեւ վերջին տարիները նրա երկերի ամբողջական Հրատարակութիւնը տեղի չունեցաւ ։ Պէտջ է ասել , որ այդ պակասը մասամը լրացւում էր վերջին ժամանակներում ։ Խ . Հայաստանի կառավարութիւնը , բարեբախտաբար , լուրջ ուջադրութիւն դարձրեց այդ դործի վրա ։ Նա , Եր . Շահադիդի ջանջերի չնորհիւ , Նոր Նախիջեւանից Երեւան փոխադրեց Մ . Նալբանդեանցի Թանդարանը եւ այնտեղ գտնւած մի ջանի ձեռագիրները , իսկ երկու տարի բանդեանցի երկերի ամրողջական հրատարակութեան :

Այդ աչխատանքը աւարտւած է եւ այս օրերս յոյս է տեսած Մ Նալրանդեանցի անտիպ գրւածըների մեծ Հատորը՝ Ա. ՅովՀաննիսեանի լուսաբանութերւններով ու բացատրականներով, որոնք 800 էջնոց Հատորի Համարեա կէսն են բռնում ։ *) Հատորը պարունակում է -- 1) Մ. Նալրանդեանցի ձերբակալման ու բանտարկութեան ժամանակ տրւած «Սենատական ցուցմուն քները», ռուսերէն եւ Հայերէն լեզւով , 2) Մ․ Նալրանդեանցի րանաում գրած ծոցատետրը , 3) Բանտի յիչատակարանը, 4) «Պոլսահայ Լուսաւորչական համայնջը» յօղւածը, 5) «Հայ լեզւի ուսումնասիրութիւնը Եւրոպայում եւ Հայ գրականութեան գիտական նչանակութիւնը», 6) Նաժակներ Այվազովսկու վարդապետարանի մասին եւ 7) Կրիտիկա Պ. Պոշչեանի «Սօս եւ Վարդիթեր» վէպի ։ Սրանց Ա. Յովհաննիսեանը կցում է իր «կումէնտարները», րացատրութիւնները եւ պարզաբանութիւնները, այսինըն 50-60-ական Թւականների Հայկական կեանքի Հասարակական-քաղաքական մենոլորտի պատկերը, մէջբերելով բազմանիւ տեսալներ ու նիւթեր նոյն չրջանի հայ եւ ոչ-հայ դէմ քերի եւ քաղաջական ղէպքերի մասին՝ կապւած Մ. Նալրանդեանցի կամ անձնաւորութեան եւ կամ նրա աչխատանջների ձետ։

Իր խմբագրած Հատորին Ա. ՅովՀաննիսեանը կցել է « Անւանական բառարան»՝ 70 էջից բաղկացած եւ մի «անւանացուցակ»՝ մօտ 700 անուններով, որոնք յիչատակւած են կամ Մ. Նալբանդեան–

^{*) «}Մ․ Նալրանդեան․ Անտիպ յերկեր․ խմրագրություն եւ կոմենտարներ Աշոտ Հովհաննիսեանի․ Պետական Հրատարակություն, Ցերեվան, 1935․ Մոսկվա․ 800 էջ, Մ․ Նալրանդյանի յերկու պորտրէտներ ժողով․ նկարիչ Մար․ Սարյանի»։

ցի երկերում եւ կամ խմբագրողի գրւած քներում ։ Ինչպէս էլ մօտենանը Ա. ՅովՀաննիսեանի արած պարզարանութիւններին, ինչքան էլ որոչ վերապահումներ ունենանը նրա այս կամ այն բացատրութիւնների ու կարծիջների, ինչպես եւ նրա գործածած պատմափիլիսոփայական մէթոտի վերաբերմամբ (Ա. ՑովՀաննիսեանը ուսումնասիրում է Մ. Նալբանդեանցին «դիալէկտիկական մատէրիալիզմի» կամ «մարջոիստական» տեսակէտից), բայց եւ այնպէս անաչառութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ Ա. Յովհաննիսեանը կատարել է մի Հովայական աշխատանը, ի յայտ բերելով ոչ միայն Մ. Նալբանդեանցի անտիպ գրւած քները, ցուցմուն քները, նրա Հասարակական կետրնի դի ճարի արյանա մետները, այն բւ աւսուդրասինեն ինող ջանօքժացել է բոլոր այն նիւների հետ, որոնք հրատարակւած են եղել Հայ հրապարակագրի մասին : Աւելին՝ Ա. Ցովհաննիսեանը ծանօԹացել է նոյն պատմական շրջանի հայ հասարակական դործիչների անտիպ մնացած Թղթերի հետ եւ գտել է րազմաթիւ տւեալներ Մ. Նալետրմբարնի վեհաերեալ։ Օնիրաի, որ դէներևուդրբև է արուղ Ոնդրատ Շահագիդի, Մսեր Մսերեանի, Կ. Եղեանի եւ ուրիչների անձնական անտիպ արխիւներից, ցարական ոստիկանութեան գաղտնի թերզթերից, ինչպէս եւ վերջերս Մոսկւայում հրատարակւած «Ցենտրօարխիւները» հրատարակութիւնից։ Չենք կասկածում, որ այս տեսակ գիտական մի Հրատարակութիւն կապւած է անյաղթելի դժւանունիւրրբեի չբա ու թնեւի տաշարնել է բնիան ատնիրբեն աշխահ տանը։ Չնայած դրան, ինչպէս խոստովանում է խմրադրողը, Մ․ րանետրմերորնի ժևսւնիւրրբևի «խոշոնաեսի դառը արվավա է ատիտւին կամ յայտնի միայն անւամը», ուստի եւ խմրագրողը ցանկութիւն է յայտնում, որ սրանով ոչ թէ աւարտւէր, այլ սկսւէր նրա երկերի գիտական Հրատարակութեան Համար անՀրաժեշտ նախապատրաստակն աչիսատանքը։ «Անտիպ երկերի այս ժողովածուով, ասում է Ա. Ցովհաննիսեանը, նախ քան հեղինակի «Երկերի» լիակատար հրատարակութեան հատորների լոյս տեսնելը, մեր նպատակնենին դէիր է ոչ դիայը նրերնունի որփարարունիւր մանջորք օն առաջ նորոյթի հրապոյր ունեցող այս նիւթերը, այլ միաժամանակ Հասարակական Հարցասիրութիւն առաջացնել դէպի Հրապարակախօսի ձեռագրական ժառանդութիւնը յայտ բերելու խնդիրը։ Հատ ու իրըա ուսուդրասինսմրբնի արժատանար Տարճբևն հաւանար Հբը դժւարին այդպիսի մի գործ յաջողութեամբ առաջ տանելու Համար: Հարկաւոր է ընթերցողների եւ հետախոյզների լայն հասարակայնութեան գործակցութիւնը։ Անհրաժելտ է հասարակական հարցանինունգիւը մետի ժեսմի գասարմուներոն։ Ոստրո մետր արշրանիր բ

լոյո նրգայել «բևնբևի» րոն գոմովագուր, XIX մանի դբգամովը շննատնանարարութը անգարի խրադճաղ բւ լիարատանունբադե»։

ըւ, <u>Դինաւի, Հրա</u>յագ Ո՛ գ .-ի եսնոն <u>Տար</u>ճբնիր՝ ատնաւիր հբր յայտնաբերւած ոչ միայն Մ․ Նալբանդեանցի մի չարջ անտիպ ձեռա– գիրները, այլ եւ նոյն իսկ նրա տպագիր աշխատանջներից մէկը՝ «ՄԷկին խօսք, միւսին հարսս» վէպը, որից, չնայած Ա. ՑովՀաննիսեանի եւ ուրիչների ջանջերին, չէ գտնւած եւ ոչ մէկ օրինակ։ Այդ վէպը տպագրւել է Մոսկւայում յիսունական Թւականներում եւ ըստ մի ճարի աւբանրբե, սչրչանորք է և. բանետրմերը զբանակ։ «դեռն րովանդակութիւնը մինչեւ իսկ յայտնի չէ» *), ասում է Ա. ՑոՀանրիոբարն։ Ոյո վերջիրիո տոբնով, ղիրչբե տնգոլ էբ մարբաց բե մանուաց են Համարւում նաեւ Մ․ Նալրանդեանցի «Մեր տեսածը եւ լսածը» անտիպ կարեւոր աչխատութիւնը, ինչպէս եւ դեռ արտասագմանեան <u>դառիր Ռաքեարժբարժե ետրաին սոմանիաջ ին դ</u>էք րա<u>դա</u>քաշ հետեւեալն է գրում.- «Մի օր գուցէ Աստուծու այցելելով յի-

^{*)} Վաղ պատանեկական օրերից աղօտ կերպով յիշում եմ հետեւեալը։ Հօրս մօտ կար (Մ. Նալբանդեանցի մտերիմ ընկերն է եղած Մոսկւայի համալսարանական օրերից) մի օրինակ այդ րարակ, մօտ 75-80 էջ կազմող «Մէկին խօսք, միւսին հարս» գրքոյկից։ Աւելի շուտ դա մի վիպախառն պատմւածք էր, քան թէ վէպ, իսկական մտքով։ Այդ պատմւածքում, կամ վիպակում, պատմւում էր Նոր-Նախիջեւանի կետանքից առած մի իրական դեպք։ (Վիպակի լեզուն աշխարհաբառ էր, տեղ տեղ էլ, մանաւանդ մի քանի տուն երգերը, Նոր-Նախիջեւանի բարբառով)։ Վէպի հերոսն է մի երիտասարդ, որ իր սիրած օրիորդի հետ ամուսնանալուց առաջ որոշում է նախ ուխտի գնալ Մշոյ Սուլթան Ս. կարապետի վանքը։ Միանալով Ն. Նախիջեւանցի Երիտասարդներից րաղկացած 11 հոգինոց ձիաւոր մի խմբի, նա ուղեւոր ւում է Ս. Կարապետ։ Շարունակութեան մէջ պատմւած է ճանապարհին պատահած մի քանի արկածների, այլ եւ Ն. Նախիջեւանի հարսանիքների, Վարդավառի եւ ուրիշ տօների, ծիսերի ու սովորութիւնների մասին։ Երբ երիտասարդը երեք ամսից յետոյ վերադառնում է Ս. Կարապետից, տխրութեամբ իմանում է, որ իր նշանածը մէկ ուրիշի հետ է ամուսնացել։ Ցիշում եմ հօրս պատմածներից եւ այն, որ Նալրանդեանցը, գրելով այս հասարակ, անպանոյն դէպքը, նպատակ է ունեցել համոզել իր հայրենակիցներին, որ աշխարհարառ լեզւով էլ կարելի է ամենաառօրեայ բա ների մասին գրել, եւ ցանկացել է այդ ձեւով յորդորել նրանց, որ ձեռք վերցընեն իրենց թրքա-ռուսախառն գաւառաբարբառից եւ գործ ածեն աշխարհաբառը։ Եթէ չեմ սխալւում, գրքոյկը տպւած է Մոսկւայում 1857-8 թւականներին։ Չը գիտեմ ի՛նչպես եւ ե՛րը Նալրանդեանցի վէպի այդ, երեւի միակ օրինակը, հետագայում unpurpa pour demunating:

չատակարանս կարգի կրերեն եւ կտպեն ուչադրութեան արժանի տեդեկութիւնը ևւ դիտողութիւնը մեր ցիր ու ցան եղած հայերի մասին»*)։ Մինչեւ այժմ չդանւած գրութիւնների չարջումն են նաեւ գնտեւնալ աշխատութիւնները։ - Նրա մերկացումները ուղղւած Ձէյթունի ապատամբութեան հետ կապւած «հերոս», «իշխան» Լեւոն Լուսինեանի դէմ ։ Այդ գործի մասին յիչատակութիւն կայ Նալրանդեանցի դատարանական ցուցժուն քների մէն։ Բացի այդ, յայտնի է նոյնալէս (այդ մասին ջանիցս յիչում է Նալրանդեանցը Ա. Սուլթանչանին բանաից գրած իր նաժակներում), որ բանտում Մ. Նալբանդբարոն ժերք է. ա) «Ռուրահահասի երևաիարունքբարն վենտերևոմ ուսումնասիրութիւններ», ը) «Բնապատմութեան ներածութիւնը» , 4) «Քիմիայի եւ չերամարուծութեան ձեռնարկ», դ) Կիրակոս Գանձակեցու պատմունեան առներ մի յօղւած եւ ուրիչ աչխատուներւններ։ Սրանք բոլորը մինչեւ այժմ չեն դանւած։ Դրանց վրա պէտք է աւելացնել բանաից նրա գրած Հարիւրից աւելի նամակները, որոնց մ էջ նա արծարծել է ուչադրաւ մաքեր, լեզւի, դրականունեան, պատմութեան ու գիտական մի չարք հարցերի մասին, եւ որոնցից միայն երեսունը յայտնարերւած են մինչեւ այժմ ։ Միւսները, ըստ երեւոյնին, պէտք է ընդմիչա կորսւած համարւեն:

Ա. Ցովհաննիսեանի լոյս ընծայած համարւեն։ ջրջրական կառըներն են Նալբանդեանցի «Սենատական ցուցմունջնեըը» եւ Պերձ Պոշչեանցի «Սօս եւ Վարդիթեր» վեսի ջննադատութիւնը, որի առաջին վարիանտը մի ջանի տարի առաջ տպւեց, բայց ոչ ամ բողջունեամ ը ։ Ս. ՅովՀաննիսեանը գտել է ոստիկանակ. արխիւրբնուղ <u>Ոբրատի «Ոստրգիր Ցարգրախուղե</u>ի» բերան Հանձրեն, ուժմուած Ռալնարմբարնիր բո վբնչիրիս ժնառըն անատարարրբենն ու րացատրութիւնները։ Նալրանդեանցը, ղէպի Եւրոպա եւ Հնդկասատը (սնարն մրանքի էն Նօեսւա ը․ Քախինբւարիր քատքւաց եսւգտերբենն ամաաբքաւ ժագտն) քաստանագ ին բնքաւ ատնւա? ջարտպարՀորդութեան ընթացջում, բացի Հնդկաստանի ջաղաջներից ու կղզիներից՝ այցելել է Աղև ջուսնգրիա, Իզմիր, երկու անդամ Պոլիս, իտալական ջազաբներ, Գերմանիա եւ մի քանի անդամ Փարքզ ու Լոնդոն : Ամէն տեղ ոչ միայն սովորական ծանօթութիւններ է ըստեղծել, այլ եւ Հաստատել է որոչ գրական-Հասարակական կապեր։ ի մօտոյ ծանօքեացեր է նոյն ժամանակների Հայ Հանրային գործիչների մաջերի ու գործունկութեան ձետ, ազդել է նրանց վրա եւ ազզուել է որանցից։ Արտասաշմանից մի չարջ յօղւածներ է ուղարկել «Հիւսիսափայլ»ին, որոնք տպւել են «Ցիչատակարան կոմս Էմմարուքքի» նրութարուն իրսնանները ատի՝ ճարինո անիսաարքնել է մոքսում Յարութիւն Սըվաձեանի կողմից Հրատարակւող «Մեզու»ին, լոյս է ընծայել Փարիզում «Երկու Տող» անկրկնելի ոճով ու սուր քեղւով գրած Հրապարակախօսական բովանդակութեամբ մէ գրջոյկ և. նոյնպես Փարիզում, 1862 թ. սկզբներին, հրատարակել է Սիմէօն Մանիկեան կեղծ անւան տակ «Երկրագործութ-իւնը որպէս ուղիղ ների ընթացջում ծանօթացել ու չատ մտերմացել է նոյն ժամանակների յայտնի ռուս ջաղաջական տարագիրներից Ալ. Հերցէնի, 0դարեօվի եւ Միջայէլ Բակունինի, ինչպէս եւ մի ջանի լեն ու իտալացի յեղափոխականների Հետ։

ացր յողաղորապատարը Վաւ։

1862 & յունիս ամսին նա վերադառնում է Պետերբուրդ, որտերց ուղեւորւում է Ն. Նախիջեւան՝ Հնդկաստանի իր առաջելութեան դից ուղեւորւում է Ն. Նախիջեւան՝ Հնդկաստանի իր առաջելութեան դից ուղեւորւում է Ն. Նախիջեւան՝ Համար։ Շուտով (14 յուլիս), Պետերակալում է ամար։ Շուտով (14 յուլիս), Պետերականութերց եկած դաղանի հրամանի համանայն, ոստիկանութերն կուրակարում է Նոր խուղարկում ու ձերբակալում է Նալբանդեանցին, տանում է Նոր խուղարկում ու ձերբակալում է Արերս 22 –ին բանտարկում նրան հրախակալում Նալանդերը Ալէկսէեւսկի Ռաւելին կոչւած չակաւոր Պետրոպաւլովոկի բերգի Ալէկսէեւսկի Ռաւելին կոչւած բաժնում ։ Բանտում Նալրանդեանցը մեռւմ է երեջ տարի, որից յերաժնում ։ Բանտում է այնտեղից առաջացած հիւանդութեան պատճառաւ տոյ, հանւում է այնտեղից առաջացած հիւանդութեան պատճառաւ և աջաղրւում Ռուսաստանի խուլ անկիւններից մէկը։ Հիւանդ Նալեւ արարդեանցը, երեջ ամիս տանջւելուց յետոյ, վախճանւում է 1866 բանդեանցը, երեջ ամիս տանջւելուց յետոյ Ն. Նախիջեւանի հասա-

^{*)} Աւելորդ չենք համարում Մ. Նալրանդեանցի մինչեւ այժմ չգտնւած աշխատութիւնների առթիւ մեջ բերել հետեւեալը, որ լսել ենք Նալբանդեանցի երկու ընրանդեանցի իրերը եւ թղթերը ու ամրողջը ՝ի մի էին հաւաքում, Նալրանդեանցը մի պատարանում է կողքի սենեակը եւ այնտեղ մնացած ձեռագիրների մի կապոց գաղտագողի յանձնում է հօրը, որ նա «խորունկ տեղ պահէ»։

Հայրը այդ կապոցը տանում է նախ, խոհանոց, բայց երբ ժանդարմները եւ ձերբակալած Նալբանդեանցը կառք նստած հեռանում են, առնում է այդտեղից հանրային գործերով չէր հետաքրքրւում եւ, ուրեմն, ազատ էր կասկածներից ու իր հանրային գործերով չէր հետաքրքրւում եւ, ուրեմն, ազատ էր կասկածներից ու որ հռալեանը չափազանց «խորունկ տեղ է պահել» կապոցը՝ նա արտաքնոցն էր ձըակարն... Երբ երեք տարի յետոյ Նալբանդեանցի բանտում իրեն այցելող մի ընպերից իմանում է այդ մասին՝ երկու ձեռքերով բռնում է գլուխը եւ բացագանչում։ «Հայրը այժ մասին՝ երկու ձեռքերով բռնում է գլուխը եւ բացագանչում միչն էր...»:

4,60

րակութիւնը, հանդիսաւոր կերպով բերում է նրա աձիւնը Ն․ Նախիջեւան եւ թաղում ջաղաջի մօտ դանւող Ս․ Խաչ վանջի բակում ։

Սկղբում , [ժէ ինջը , Նալրանդեանցը եւ [ժէ նրա համախոհները Տամողւած էին, որ ձերբակալման գլխաւոր պատճառները Գաբրիէլ Վ. Այվաղովսկու մատնչական նամակներն էին, ըսունքիւններով ու դրվաժնարճրբնով քի, սնորճ րա ճարինո սոմանիել էն, ռասնաժնութ ու արոռանաերև, սուս րբևճիր ժանգով դախանահաւնբբար ու ճամաքական ոստիկանութեան։ Բայց շիչդն այն է, որ Նալբանդեանցի ձերբակալման պատճառները այն նամակներն էին, որ դրել էր նրան Լոնդոնում ապրող ռուս յեղափոխական Մ․ Բակունինը։ Նամակնենն ժաբն էիր Րորմարին Ասւոիս ոտչդարրբենն սշմերսեւսն Ետիսերիրի համախու Վէ Թոչնիկովի մօտ։ Վերջինիցս գրաւել էին նաեւ նոյն ժամանակւայ միւս Հռչակաւոր ռուս քաղաքական տարագիրներից՝ Հէրցէնի, Օդարեօվի եւ Կելսիեւի ձեռքով գրւած նամակները։ Նալրանդեանցի հետ մէկտեղ ձերրակալւել էին նաեւ «Լոնդոնի պրօպագանդիստների» խմրակի գործով մեղադրող 32 Հոդի ռուս աչջի ընկնող մաաւորականներ, որոնց թեում եւ նչանաւոր հրապարակախօս-քըննադատ Չերնիչեւսկին։ Սրա գործը սակայն ըննւում էր առանձին։ Պէտը է ասել, որ 1861 թ. ռուս գիւղացիների ազատագրումից յեաոյ, չարունակ տեղի էին ունենում ռուս գիւղացիական ապստամըութիւններ, որոնք թեր արվական եւ դառրաւսն երուկ էին կնուդ , րայց վերին աստիճանի մտահոգում էին կառավարութիւնը։ Դրա Հետեւանքով բազմապատկւել էին կառավարութեան բանեցրած խըսաութիւնները թէ գիւղացիական եւ թէ նրան Համակրող ռուս մըտա-Համար, կառավարութիւնը փաստօրէն պատերազմական դրութիւն չը **հա**հատևանըն դայնաճամաճաւդ ։ _{Փաին}ըն Էիր սաշո ընտրաշան աղոտանինորև, ձրևրներովու «Ոօվնեղ էրրին»-ն թւ Ժօենօնիւեսվի «Ռուսկօէ Սլօվօ»-ն։ Այս բոլորը առիթ ծառայեց ռուս պահպանոմարար դաղունի բե իասավանչարար խաւթևի զբունիը, դրմաներնու «Լոնդոնի պրօպադանդիստներին» եւ սրանց պարագլուխ Բակունինին եւ Հերցէնին ամէն աեսակ քաղաքական յանցանքների մէն (դայնաարվանրբևուղ արմի սերբնաջ դի հաևճ շեմերշրբևն) այն բո այր հարուղ, որ ոնարճ կրուսասարը բը ումանիք ինբոն ձեխաւսե ժոհգակալներին ապստամրական օջախներ պատրաստելու նպատակով Ռուստոատրի հանսև դառրևուղ, շիւռիոին ռիրքըւ Որժենսվիաս: Aբժեսրակար ժառասրբևի ժիւմացիակար խլևուսւդրբևին կասավանունիւրն աշարեկւած էր եւ կարծում էր Թէ ապատամրութիւններ կարող են արմի ուրբրան րարբ Ասւստոսարի գայնադարիսւդ, քեզասարուղ,

Փոջը Ռուսիայում , Հիւսիսային Կովկասում , Անդրկովկասում եւ մանաւանը կովկասում, որ վաղուց է արդէն Հանդիստ չէր լեռնականների անվերջ ըմբոստութիւններին Հետեւանքով։ Ռուս կառավանունիւրը բնիիւմ ուրբն ոչ ուլրճար «Րորմորի ոնսոմամարմիոտներից» որջան նրանց գործակալներից, որովՀետեւ սրանջ էին, վերջին Հաչւով, խօսքից գործի անցնողները եւ ապա ուրեմն ցարիզմի ագեղ Թչնամիները։ Այս յանցան քներով մեղադրւողներին այնպիսի նչանակունիւն էր արւում, որ գործի քննունիւնը յանձնարարւում էր պետական Սենատին , որին կից ստեղծւել էր «Ցատուկ Ցանձնաժողով»ը։ Անձնապէս ուչադրութիւն էր գրաւել Մ. Նալբանդեանցի «ռործը», չնորհիւ նրա մօտ ձերբակալման ժամանակ զանւած մի նարի գոնգրենը և անորը գրուղ էարևուրիրի քանդագ ատաճին հանաանտեսուներորը՝ ոն անտեսուրարկուղ էն ժամարտենբն ու հատուր ժամանի բառարան, ապա Նալբանդեանցին Պոլսից ուղղւած Հայերէն մի րաղան սնութեմ խուլ անրանիրբեն քայիր «նսդիաբրբնի» քամղորքենպունեան, ինչոր մասձնական օնեակների ստեղծման, «Մարտիրոսին յանձնելու նամակի (գաղանի բառարանից երեւում էր որ Մարաիրոսը յայտնի իտալացի յեղափոխական Մաձձինին էր) մասին» եւ այլը: Ռուսերէը քրուսի ինչև միդուղ էն «ուսւո՝ քրչ թե հանսև ոնտուր ընկերներին», բացի այդ, թղթերի մէջ կային նաեւ Բակունինի, Մաձձինիի, Գարիրալդիի լուսանկարները։ Կառավարութեան տրա-գումասենը արդ իր մենանրին գենետիր գրևանություր գումարո յայտնագործւած միւս նիւթերը, որոնք ըստ ամենայնի չատ մեծ կասկածի տակ էին գցում Նալրանդեանցի անձնաւորութիւնը։ Բացի լոնդոնից վերադարձող Վէրչինինի մօտ գտնւած Բակունինի նամակներից, գրաւել էին նոյնպես չորս օրինակ ոմն Ս. Մանիկեանի Հեղիրավունբաղն [սյս աբսած «բերնաժսնգունիւրն» ժնճին (Ոբրասական ցուցմունըներից երեւում է, որ կատվարութիւնը մինչեւ վերջը չիմացաւ, որ Մանիկեան Նալբանդեանցի կեղծ անունն էր)։ 8 ուցմունըներից երեւում է, որ Նալրանդեանցի ԹղԹերի մէջ դանւած է եղել Թրջահայ լեզւով գրած ընդարձակ մի տեղեկագիր պայթուցիկ րիւներ անասնասարներ գառիր թո ղի չանն այն եններ՝ սնորն արներեւ էին դարձնում Բակունինի եւ նրա «գործակալների» 1862 թերն Կեղբոնական Եւրոպայում, Բալջանեան երկիբներում եւ Ռուսասատրուղ ազդային յեղափոխական չարժում առաջ բերելու ծրագիրը։ նակցութեան մասին։ Իտալիայի ազատագրումը մահացու հարւած է Հասցնելու աւստրօՀունդարական միապետութեան, որը տապալւելու է Հունգարացիների եւ Իտալացիների Հաւաբական ուժով եւ դրա Հե-

տեւանքով խորտակւելու է նաեւ Թիւրջիան։ Ռուսաստանը Հասունացած է, ասում էր ծրադիրը, գիւղացիական յեղափոխութեան Համար, որ պիտի բոնկի, եթե զիւղացիութիւնը չստանայ աղատութիւն եւ Հող։ Կառավարութեան ձեռըն էր ընկել, ինչպէս երեւում է «Սենատական ցուցմունըներից», Բակունինի Գարիբարգիին ուղղւած մի նամակը, որտեղ խոսում է Լենաստանի մասին եւս։ «Մեր նպատակն է, գրում էր Բակունինը, Մոսկւա-Պետերբուրդ կենտրոնների ոչընչացումը, կատարետլ ազատութիւն եւ ինընավարութիւն. անկախութիւն Լենաստանի եւ ոչ-լենական այն երկրաժասերի, որոնը կապմում են Ռուսաստանի պետութքիւնը։ կետևջի եւ մահու պատերադմ Աւսարիայի , ինչպէս նաեւ Թիւրջիայի ու մասամբ Ռուսաստանի դէմ , որչափ որ վերջինս լեհական երկրամասից է կազմւած եւ, վերջապէս, սնաբարակար եսևսն գոմովեմրբեկ նրմ չարուն մահրակնունքիւր. . . Ո°րտեղից է սկսենլու չարժումը, հարցնում էր Բակունինը։ Արդեօ° ք առաջ կը գայ Իտալիայի յանկարծակի ապստամրութիւնի՞ց, մաճառ, սլաւ, Հայ եւ յոյն ժողովրդնե՞րի մէջ, Թէ, այնուամենայնիւ, տեղի կունենայ Ռուսաստանում - ահա Հարցը։ Մենք գործ կ'ղնենք բոլոր ցիջոցրբենն և ան արև առնուտացեսու հիշրըբեննենն ը ըստութը ու հարժիր գի նպատակի - «Իտալիայի լիակատար աղատադրմանը, ամբողջ արհւելքի ապատամրութեանն ու ազատագրմանը»:

Ծանօթանալով գրաււած նամակների բովանդակութեանը, ասում է Ա. Ցովհաննիսհանը, ոստիկանական օրդաններին դժւար չէր նկատել որ, «Լոնդոնի պրոպադանդիստները» արտակարդ Ջերմ վերարերմունը ու անսահման վոտահութիւն ունեն ղէպի Նալրանդեանցը: Օդարեօվի մի նամակում դրւած Սեռնօ-Սօլօվեօվիչին, Նալրարմերորոնն իսչշուց ին «արգրւին՝ աստրո հաշախրմենուները՝ սորի Հոգի»: Հերցենը նոյն Սեռնօ-Սօլօվեօվիչին, որ ձերբակալւած էր, գրում էր Նալբանդեանցի մասին. «աղնւադոյն մարդ եմ Համարում դրե անրեւթյերը ետևելույին, սենը հանուրավուց եղ կերի եւ որնել»: Ռուս վիպադիր ի. Տուրգենեւին գրած Հերցէնի մի ուրիչ նամակում ժաղուղ բրե «բանեարմավե - եգ հիունգրար ամրւաժայր բւ ետևի մօրաօր» որակումը։ կառավարութեան ձեռջն էր ընկած նոյնպէս Բակուրիրի իր գրով գրած նամակը, որտեղ ռուս յեղափոխականը բնութագրում էր իր հայ բարեկամին, համեմատելով ռուս ականաւոր գրող Տուրգենիեւի հետ. «Նայրանդովը ոսկի մարդ է. ամրողջովին Հոգի եւ այնեսանակիր արգուինունիոր է. մու ին ոինբո ընտը աստնիր արժամից: Մ'յ օրինակ ի. Տուրդենեւը, նա ուրիչ բան է: Նա նոյնպէս չատ purph & , Unanting & thank, up Unanting & & Dan pr fuplos & pr nithanքիր, բայց չի մոռանում իրեն եւ չունի այն սուրբ պարզութիւնը, ինչ

որ ունի Նալբանդովը, որը գրաւում է ոչ Թէ խելքով, այլ սրտով, Թէեւ գուցէ որպէս իսկական Հայ մարդ, չատ խորամանկ է, երբ Հարկաւոր է լինում այդ»։

«Սենատական ցուցմունջներ»ից եւ Ա. ՅովՀաննիսեանի պրպըտումներից պարզւում է նաեւ մի չատ կարեւոր փաստ, որը մինչեւ այժմս Թիւրիմացութեան մէջ էր ձգել Նալբանդեանցի անձնաւորու-<u> Գետոյե մետոնում ետրտոքերբենը։ Հանձն վբնտերնուղ է բանետրմ-</u> եանցի մօտ գտնւած եւ Պոլսից գրւած այն նամակին, որի Հեղինակը մինչեւ այժմ Համարւում էր «Մեղու» Թերթի խմբագիր Ցարութիւն Սվաճեանը։ Քանիցս այցելելով Պոլիս, Նալբանդեանցը, ինչպէս յայտնի է, Հաստատել էր այնտեղ լայն կապեր առաջաղէմ Հայ մըտաւորականների 4ետ։ Միեւնոյն ժամանակ Լոնդոնի պրոպագանգիսարբևի աչճուղ **Նիւև**ճիար ոչ դիայր դօսսանուս ատաժա^յուղ ատ– պալշելիջ պետութիւն էր, այլ եւ աչխարՀագրական տեսակէտից մի շատ յարմար երկիր, որտեղից Հեչտութեամբ կարելի էր Լոնդոնի յեղափոխական Հրատարակութիւնները տեղափոխել կովկաս, Անդրկովկաս եւ Հարաւային Ռուսաստան։*) Նալբանդեանցի ձերբա-... կալուքեետն ժամանակ երեւան էր եկել մի չատ Հետաջրջրական փաստաթուղթ։ Դա 1862 թ. 14 մայիսի թւագրած եւ Նալբանդեանցի Տասցեով Պոլսից Պետերրուրդ ուղարկւած մի նամակ էր, որի հեղինակը, ինչպես ասացինը, ցարդ Համարւել է 8. Սրվաձեանը։ Այդ նչունուսը նամակը, որից մէջբերումներ է արւած «Անտիպ Երկեր»ի մէջ, ստորագրած է «Ս. Թ.» տառերով։ Շատերի կարգին նաեւ մենջ Նալրանդեանցի ՀամախոՀ եւ մտերիմ բարեկամ ու «Մեղու» թերթի խոլհամին 8 . Ովաջբարիր բրն վրհամեր անձ ժեսունքիւրն դբն անը վիպագիր կենսագրութեան մէջ, որ տպւեց «Հայրենիջ» ամսագրի 1929-30 թ.թ. գրջոյիներում , «Մ. Նալբանդեանցի փոթորկալից եւ եղերական կետնջը» խորագրով։ Այժմ Հաստատապես եւ վերջնականապես կարելի է ասել, որ այդ նամակի Հեղինակն էր Սերովբէ Թագւորեանը, որը Պոլսի Բարեգործական Ընկերութեան ղեկավարրբևին դէկը էև (արօնէր գոմակի արժող)։ Քողորի ժետը տա-Հին, Թագւորեանը գրաղւած էր ֆրանկ-մասօնական օԹեակի կազ-

^{*)} Երեսուն տարիներ յետոյ, ինչպես գիտենք, Պարսկաստանը իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիւ, դարձաւ այն յարմար երկիրը, որի վրայով հայ եւ ռուս յեղափոխական հրատարակութիւնները կովկաս եւ Ռուսաստան էին փոխադրւում։

յեղափոխական կազմակերպութիւնների միջամտութիւն նչող բառեր ու դարձւած ըներ։ «Այս երկւութիւնը, ասում է Ա. ՑովՀաննիսեանը, անդրադարձնում է ոչ թէ թղթակիցների քաղաքական մինքսնումար հակասութիւնը, այլ եւ այն հակասութիւնը, որ դոյութիւն ունէր իրական կետնչում , որտեղ բախւած էին Հայկական չարժման լիբեռալինտէրվանսիոնական եւ լեզափոխական-դեմոկրատական հոսանջները։ Ծածկագրի երկւութիւնը անդրադարձնում էր միայն Հայկական շարժման Հասարակական-քաղաքական բարգ, Հակասական վիճակը» : Հիմնւելով Նալբանդեանցի թէ՝ արդէն յայտնի դրութիւնների եւ [4] վերջի տարիները դանւած նոր նիւ [4երի ինչպէս եւ մի ջանի ուղղակի եւ անուղղակի տւեալների վրա, Ա. Յովհաննիսեանը ենխադրում է, որ «Նալրանդեանցը մերձաւոր կապեր ունէր պոլսահայ Հասարակական այն չրջանների Հետ, որոնք բաղաբական կազմակերպչական աչիսատանջներ էին տանում Թիւրջիայում Հայ ազգաւին-ըաղաքական չարժման չուրջը. սրանց միջոցով, Նալբանդեանցը փորձում էր աղդել այդ չարժման վրա, կապել այդ չարժումը կովկասեան Լեռնականների ապստամբական գործողութիւնների Հետ եւ վերջին Հաչւով կապ ստեղծել Հայ ջաղաքական ողորումների եւ ազգային-յեղափոխական այն չարժումների միջեւ, որոնց ընդհարուհ գևաժինը ունւամգուց էն Եարսշրիրն Ժանինանժիրը ին սւմմշագ նամակում»։ Մի թիչ կտրուկ իր այս եզրակացութիւնը Հաստատելու համար, Ա. Յովհաննիսեանը յենւում է «Երկրագործութեան» մէջ յայտնած Նալրանդեանցի այն կարծիջի վրա (իրը թէ Նալբանդեանցի «ԹրջաՀայ րարեկամ ԹղԹակիցն» է գրել նրա այդ մասին) Թէ՝ լայրածաւալ մի երկրում ապստամբութեամբ ձեռը բերած աղատութիւնը մեծ ազդակ կարող է Հանդիսանալ Ռուսաստանը կազմող մանը արգու*թիւնների ազատագրութեան Համար եւս* ։

Խոսելով Նալրանդեանցի ջազաջական ըմբոնումների մասին, Ա.
Խոսելով Նալրանդեանցի ջաղաջական ըմբոնումների մասին։ Այսպես ,
(ենք չասենջ միամիտ) կարծիջը Նալբանդեանցի մասին։ Այսպես ,
օրինակ, եղել են կարծողներ, նե հալրանդեանցը իր «Երկրադործուօրինակ իշխանուն իւանելու կարեւորունիւնը։ Նալբանդեանցին չեր գույանարանան եր ջաղատին եւ իրրեւ նե նա չէր ըմբոնում կամ նոյն իսկ ժիտում էր ջաղատին եւ իրրեւ նե նա չէր ըմբոնում կամ նոյն իսկ ժիտում է «Անտիպ
տնտեսական աղատունիւնը։ Բայց ինչպես ձիչը նկտում է «Անտիպ
տնտեսական աղատունիւնը։ Բայց ինչպես ձիչը նկտում է «Անտիպ
նրկեր»ի իմբադրողը, «այդ դեռ չէ նչանակում, նե ձգտելով տըննրկեր»ի իմբադրողը, «արժ չջները։ Ուրիչները, Նալբանդեանին ևւ նական աղատունեան արժ չջները։ Ուրիչները, Նալբանդեանին ևւ նա-

ծածկադրի մէջ Հաստատակես տեղ են դտել եւ պետութիւնների եւ

*) Ըստ մեր հաւաքած տեղեկութիւնների, հայկական լեզւով գրան-մասոնական եւ «Հայկ» անուն կրող օթեակի ծրագիրը Ս. Թագւորեանը պատրաստել է 6։ Սուանց մանրամասնութիւնների մէջ հտնկու ասենք անմիջապես, որ այդ ծրագիրը չիրականացաւ։ Հետագայում այս երեք անձնաւորութիւնները եւ մի շարք ուրիշ մտաւորականներ կազմեցին գոլսում, այս անգամ օթեակը ոչ թէ անգլիական «Մեծ Օթեակ»ի հովանաւորութեան տակ էր, այլ ենթակայ էր ծրանսիայի «Մեծ Սրեւելք» մայր օթեակին։

Ռ․ Բ․

կունինին անիչխանական Համարողները, մոռանում են նախ որ 1862 *թերը ինչը Բակունինը անիչխանական* չէր տակաւին *եւ ապա՝ անգի*տանում են այն իրողութիւնը, որ «Երկրագործութեան» մէջ Հեղինակը պարզապէս նպատակ չէ ունեցել ծ*անրանալու Թիւրջիայի ջաղա*ք. ազատագրման վրա ։ Նալրանդեանը «Երկրագործութեան» մէջ գրում է եւ ընդգծում (Եէ՝ տեսական սաՀմանից չէ պիտոյ դուրս գանք այս անգամ». նոյն գրբում Հայ Հրապարակագիրը ակնարկում է այն մասին, որ մտադիր է մի այլ անգամ անդրադառնալ պետութեան խընգրին. «տէրութիւնքը ազգ չեն, - գրում է Նալրանդեանը, եւ տէրութեանց չահը ազգի չահի հետ բնաւ վերարերութեւն չունի, քանի որ տերութեանց կազմութիւնը այնպես է, ինչպես որ կան այսօր. *ի՞նչ* է տէրութիւնը, այդ մասին մի ուրիշ ժամանակ»։ Բաւական է ուչադրութեամբ կարդալ «Երկրագործութեան» մէջ Հայ երիտասարդութեան նւիրւած կտորը, տեսնելու Համար այն մեծ Հաւատը որ տածում էր նա ղէպի «ազդի կենսանորող եւ որոտնդոստ յարութիւնը» եւ որի «ներկան Թչւառ է եւ որի ստրկութիւնը եւ աղջատութիւնը» պահանվում է դիմադրութիւն . . .

Հայաստանի ազատագրման հեռանկարը նա չաղկապում էր ցիայն Ռուսաստունի այլ եւ հոլսե գիւս եսրաքանուներւարբեր մեջ աևծարծւող յեղափոխական չարժումների հետ։ Նալրանդեանցը հակառակ էր որ եւ է եւրոպական պետութիւնների միջամտութեան Հայ ազդի ճակատագրի լուծման մէջ։ Դա երեւում է ոչ միայն նրա գրութիւններից, այլ եւ «Սենատական ցուցմուն ըների» ժամանակ նրա արած այն յայտարարու ժիւններից, որոնը վերաբերում են ՁԷյթունի հետ կապւած Լեւոն Լուսինեան կոչւող «Հայաստանի իշխանին»: Անցեալ դարի կէսերին երեւան էր եկած կասկածելի անցեալով եւ ներկայով մի ինչոր «Հայաստանի իշխան», Լեւոն Լուսինեան անունով, որ Հայաստանի խորտակւած դահի իրաւունըների պաչտպարունգրոր արւար տակ դի չաևն հախատիրոնին բնունքորևի բև մերդրք։ Իբրեւ թէ կիլիկիայի Հայոց Լեւոն Q. թագաւորական առեժից սերած այդ բախտախնորիրը, Ձէյթունի ապատամբութիւնից չատ տարիներ առաջ, խնդրել էր Ռուսաց կառավարութիւնից ընդունել իրեն, որպես ռուսեապատակ, ցարական բանակ, որոչ ռոճիկով եւ արտօնել, որ կրէ Լեւոն Ե.ի սաշգանած Լուսինեան չծարչարն։ "Ինարին աստչ րա ումանվուց է ժանիր դի արոասնաժին ենօչիւն լուսիրբարրբեր տար դասիր: բերան է այժ ետիսաակորմերի անապաւներւրն։ Ո՞ւսճանը պիտի ասենը, որ ռուս կառավարութիւնը, տեղեկանալով Փարիժի ին մբոտարին , ոն «իշխարի դատւսն ուրարու հիւրոբենն սնու իսարգարում ունեն», մերժում է «իչխան»ի խնդիրը, որից յետոյ նա անցնում է Եւրոպա եւ , երկար տարիներ եւրոպական պետութիւնների դոները բանելուց յետոյ , յանորդաբար արտաջաւում է Փարիզից , Լոնդոնից (մի ինչոր մութ դործի համար) եւ այլ տեղերից ։ 1860 թերն այդ «իչիսան»ը նորից դիմում է ռուս պետութեան եւ այս անպամ նոր կայսր Աղեքսանդր Երկրորդին ։ Իր դիմումը վերաառում է «Memorandum du Prince d'Arménie à S. M. I. Alexandre II, Empreur de toutes les Russie».

ԱՀա այս տեղեկագիրը աչքի առաջ ուներ Նալրանդեանցը «Սենատական ցուցմունըների» ժամանակ «իշխան»ի արած իր մերկացումներով։ Նա կանգ է առնում նոյնպես այն «չրջաբերական»ի վրրա , որ «իչիսան»ը ուղղել էր 1862 թեւին «Տաւրոսի պրոտեկտորի» պեասշերշորբերը։ Ըստ բերումերը, երենճազամ ժամունրբևուդ թո յատկապես Պոլսում առասպելներ էին տարածւած «Լեւոն իչխան»ի անւան չուրքը։ Դեռ 1861 թ. պատմում էին, որ «իչխանը» մտել է Կիլիկիա, Հանրագրեր է կազմել Ձէյթեունցիների ստորագրութեամը, որոնցով դիմել է Նապոլէոն Գ.-ին՝ Հայկական Տաւրոսում ինջնավար իշխանութիւն ստեղծելու Համար։ Ասում էին դարձեալ, որ այդ Հարևտաներով «քրուր իշխարն» ումրւսնորք է փանիմ, զառառականրբլու Նապոլեոն կայսեր, թե Տաւրոսի լեռներում 70 Հազար զէնք բրոնելու ընդունակ Հայեր կան, որոնք, Լիբանանի նման սպասում են Ֆրանսիայի «աղատարար» միջամտութեանը։ Կային նաեւ ասողներ, որ Հայկական «գաՀաժառանգի» այս բանակցութիւններն են Հ ենց, որ առիթ տւին Թիւրջերին 1862 թ. Օգոստոսին պաչարելու Ձէյթունը, որի ցոյց տւած ջաջարի դիմադրութեան Հետ քաղաքական լոյսեր էին կապում որոչ խաւերի Հայերը։ Նալբանդեանցը «Սենատական ցուցմուըների» մէջ բացասական վերաբերմունը է ցոյց տալիս դէպի Հայաստանի ազատունեան անունով Հրապարակ իջած այդ «չառլատանը» (Նալբանդեանցի խօսջերը), որին Նալբանդեանցը, ի մէջ այլոց, Համարում է նաեւ անգլիական քաղաքական «ագէնտ» (գործակալ) եւ անգլիական կառավարութեան Հաչւին ապրող բախտուխըսերն։ « Ոբրառարերը հունդսուրճրբևուղ » Ռանեարմերարձն յայտնում է նոյնպէս, որ ինջը Լուսինեանի Հրատարակած չրջաբերականի ղէմ արդէն գրել է բողոջագիր եւ մտադրութիւն է ունեցել ւին եւ Հայերին «չառլատանի» արարջների ղէմ։ Ցուցմունջներից երեւում է, որ Նալբանդեանցը բացասական վերաբերմունը ունէր ոչ միայն Լուսինեանի Հանդէպ, այլ եւ կասկածով էր վերաբերւում այս *վերջինիս յետեւը Թագնւած ոյժերին եւ* ամենից առաջ անգլիական կառավարութեանը։ Հակատնգլիական այդ վերաբերժունջը, ինչպէս

նկատում է Ա. Յովհաննիսեանը, արտայայտւել է նաեւ Նալբանդեանցի բանտից գրած մասնաւոր նամակների մէջ։ Դրանցից մէկում նա անգլիակ . կառավարութեան վաճառւած սրիկայ է անւանում «Արչալոյս Արարատեան»-ի խմբագիր Ղ․ Պալտաղարեանին, աւելացնելով որ նա աշխատում է յօգուտ Թիւրջիայի եւ Անգլիայի, որոնցից նըպաստներ է ստանում իր զգւելի թերթի Հրատարակութեան Համար։ «Սակայն , ասում է իր բացատրութիւնների մէջ Ա. ՅովՀաննիսեանը, «Հայաստանի իչխան»ի դործունկուներնը եւ Նալրանդեանցի նրա մասին առած ցուցմունւըները կարեւոր են մի այլ տեսակէտից : Նրանը ցոյց են տալիս, որ «Հայաստանի ազատութեան» եւ մասնաւորապէս Ձէյթունի շուրջը սկսւած պայքարի մէջ տեղի ունէր քաղաքական Հակամարտ ուժերի րախում. իրար էին դարնւում մի կողմից արեւմրտահայ կղերի եւ բուրժուադիայի այն խաւերը, որոնը «Հայաստանի իշխանի» եւ իր գործակիցների միջոցով Ֆրանսիայի եւ Անդլիայի միջամաու թիւններից էին տինկալում կիլիկիայի կամ , աւելի ճիջդը, նրա ծովաժերձ քաղաքների աղատումը, իսկ միւս կողմից՝ պոլսահայ արմատական-դեմոկրատական այն խառերը, որոնք կապեր էին որոնում գաւառի - Տաւրոսի լեռնականների գիւղական ժողովրրդի հետ եւ Նալրանդեանցի միջոցով չփման կէտեր որոնում՝ *Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի* ազգային-յեղափոխական շարժումների

Նալրանդեանցի կարծիջը եւրոպական պետութիւնների «Հայասիրութեան» մասին միչտ բացասական է եղած . այսպէս օրինակ ,
բանտից գրած մի նամակում նա ասում է «Հայերը Տաճկաստանում
կառավարութիւններն իրենց օգտին են ծառայեցնում այդ Հանգատակ են առնում այն ջրիստոնեաներին, որոնը կամ բողոջականութնուն կաթոլիկութեան դիրկն են ընկնում»:

ինչպէս ասացինը՝ Նալբանդեանցի «Անտիպ Երկերի» Հատորի մէջ Ա. ՑովՀաննիսեանը իր արած պրպտումների Հիման վրա, դալիս է այն եզրակացուժեան, որ Նալբանդեանցը բանտում գրած է յիչեալ այն եզրակացուժեան, որ Նալբանդեանցը բանտում գրած է յիչեալ նալբանդեանցը լեզւական տեսակէտից էր մօտենում դործին։ Գրա-եկել երեւի ինչնարերարար, նիւթի մչակման կարիջն առաջ է մերձեցում ը որոչ երկլութիւն էր առաջացրել, ըստ երեւոյթին, դր-եկն երեւի ինչնարերարիւն է առաջացրել, ըստ երեւոյթին, դր-

րանդեանցին գրել «Սօս եւ Վարդիթեր»ի ջննադատութեան մի երկրորդ վարիանա, որտեղից նա դուրս է ձգում լեզւական նկատողու Թիւնները, սահմանափակելով իր խօսջը բացառապես վեպի գրական գաղափարական ջննադատութեան վրա։ Այս երկրորդ վարիանտը Ա. ՅովՀաննիսեանը գտել է «Ցենտրարխիւի» (կառավարական կենտրոնական դիւան) գործերում ։ ԵԹԷ աչքի առաջ ունենանք Թւականը (1863-65), եքժէ չմոռանանը կալանաւորի աչխատութեան դժւարին պայմանները եւ գրական ջննագատութեան այն մէթոտը, որով մօտենում է Նալրանդեանցը վերլուծման ենթարկւած գրջին, կարելի է միայն Հիանալ եւ Համողւել, որ իսկական գրական-ըննադատութեւրը սկսւում է Հայ գրականութեան մէջ Մ. Նալբանդեանցով։*) ընկու դրգ ենարար երրաետարիար աշխատարճրբն է ևսմրք րա։ ՄՀԿը՝ Արովեանի «ՎՀրք Հայաստանի»-ի, միւսը՝ այս նոր յայտնաերևւագն, մուշքարի «Ոօո բւ Ճանսեինբեն»-ի դասիր։ Ո'ո «քնիաիկա»ն, գործ ածելով Նալբանդեանցի բառը, կազմում է ամբողջ Հարիւր էջ։ Պէտը է նկատել նախ ևւ առաջ, որ չնայած նրան, որ Պ. Պուոչեանցը իր աչխարհահայեացքով ու մտայնութեամբ պահպանողական էր եւ ապա ուրեմն Հակոտնեայ Նալբանդեանցին, վերջինս վերին աստիճանի բարեացակամ , եթէ չասենք, սիրալիր վերաբերսունը է ցոյց տալիս Թէ՝ դէպի Պոշջեանցը եւ Թէ՝ դէպի նրա վէպը։ Այս դուտ մարդկային յատկութիւնը պարտք ենք Համարում ընդդծելու, որովհետեւ այդ օրերից ի վեր չատ չեն այն դէպքերը, երը Հայ րակական Հակոտնեայ Հայ Հեղինակին ու նրա ստեղծագործութեանց։ Անչուչա, Նալրանդեանցը չատ տեղ վեր է Հանում «Սօս եւ Վարդի-Թեր»ի «անկատարութիւնը», բայց իսկոյն աւելացնում է, որ «բըրունգիւրն բևերճ էէ ինտահանջուղ իտատանբնունգրար ժամապահն դէի ան գատի մէջ, գետեւարար եւ նորա դործի մէջ. ընութեան զուդակըչուսը Հիմնական օրէնքի դէմ է այդ ։ կատարելութեան զաղափարը այնպիսի մեծ բան է, որ մէկ առանձին առնւած Հոգի, Թող լինէր նա ա_ մենամեծը մահկանացուներից, այնուամենայնիւ բաւական չէ տանել նորա մեծութիւնը։ Կատարելութեան բնակարանը է բովանդակ մարդկութեան Հոգին :» Եւ Նալրանդեանցը չէր առարկում մի քանիոների արծարծած այն դատողութեան դեմ, թե Պոօչեանի վէպը չի տալիս տրամարանօրէն անող ը նաւորութիւնների նկարագրութիւն -

^{*)} Մի այլ տեղ Նալբանդեանցը արդէն այսպէս էր յայտնել իր կարծիքը գրական քննադատութեան մասին․ «Այն ազգը որ չունի կրիտիկա, չունի եւ մատենագրութիւն․ առանց կրիտիկայի, միեւնոյն է, ինչպէս մարմինը առանց հոգու»։

Նալրանդեանցի ջննադատութեան տեսական հիմ քը իրական դեզապաչտունիւնն է ։ Քննադատելով դեղարւեստական որ եւ է երկ , նա գետմուուդ էև անը չանձով եք, սնճար ընդանիա է քաղ ինաքար անժ երկի պատկերածը։ «Ճչմարիտ եւ ստոյդ մատենագրութիւնը մի Հայեւի է, որի մէջ ցոլանում է ազգի կեանքը։ Եւ որպէս յարգի է այն Հայելին, որ ձիչգ ցոլացնում է իւր առաջ գրած առարկայի պատկերը , նոյն չափով էլ մի մատենագրութիւն, որի մէջ ստուպապես երեւում էր ազդի կեանքը եւ պատկերը. սորա հակառակ՝ անաիտան է, եթե հայելին ուղիղ չէ, եւ չէ ցոլացնում ստուղապէս այն բանի պատկերը, որ ցոյց էիր տւել. այսպէս եւ մատենագրութիւնը»։ Նալրանդեանցը Պոշչեանի վէպը դասում էր հայ դրականութեան այն դործերի չարքիր, սևսրճ «էիդ ճ մեկը անմիարար անժայիր վիտասարունգրար»։ Մատնանչում է որ այնտեղ, ուր Հեղինակը նկարագրում է «կեանջի այնպիսի երեւոյթներ եւ անցջեր, որին մասնակից է րազմութիւնը նրա պատկերները չատ ընտիր են եւ վսեմ»։ Սակայն այնտեղ, «ուր երաւսնունիւրեն որևանջուդ եր ասարջիր-ասարջիր եւ ուն ունունա դործողութիւնից աւելի, ընթերցողը պիտի իր Հայեացջը ուղղէ դէպի գեղինակի խոսքերը, որ առանց ուրիչի բերան տալու ինքը գեղինակն է խոսում, այդ տեղերում ընութիւնը տկարանում է եւ Հեղինակի երեւակայութիւնը եւ Հնարագիտութիւնը օգնութիւն չեն տալիս նորան»։ Նալբանդեանցը Հակադրում է միմեանց Հաւաքական կեանքը կենցաղագրելու Պոշչեանի տաղանդը եւ գործողութիւնների ներջին ոյժը չվարագրելու նրա թուլութիւնը։ «Անցջի կատասարոֆը, - գրում է բանհարմեր - սև աղէր ինաշուրճով ոնաչարչուղ է Հբմիրարին աւելի հմտունիւն եւ ճարտարունիւն, ուր պիտի որ դործի ըննացջի մեն շարւած թելերը աւելի ջարտարութեամբ, աւելի Հրարագիտութեամբ եւ աւելի բնականարար միանան , Հաւաջւին եւ կենտրոնանան ,

ինչպէս արեւի ճառագայթեր անցնելով մի ոսպնաձեւ ապակուց, որ ինչպէս արեւի ճառագայթեր անցնելով մի ոսպնաձեւ ապակուց, որ իսկոյն կրակեն, այդ կատաստրոֆը, եթէ Համեմատում ենք գործի իսկոյն կրակեն, այդ կատաստրոֆը, եթէ Համեմատում ենք այդ եւ անբնական»։ Այս առթիւ Ա. ՑովՀաննիսեանը առելացնում է այլ եւ անբնական»։ Այս առթիւ Ա. ՑովՀաննիսեանը առելացնում է այլ եւ անբնական»։ (լսած լինելով որ Նալբանդեանցը գրել է նրա մասին) պատճառ ունէր իրօք ցաւելու, որ ինքը բախտ չէր ունեցել կարդալու ժամանակին իր մասին գրւած այդ քննադատութիւնը, որի մէջ արւող ժամանակին իր մասին գրւած այդ քննադատութիւնը, որի մէջ արւող «Սօս եւ Վարդիթեր»-ի, այլ վիպագրողի բոլոր միւս խոչոր գործերի վերաբերմամբ»։

Թեան եւ այլն մասին յայտնած մտջերն ու մեկնութիւնները։

Քառասուն օր ապրած լինելով Քանաջեռում, Երեւանում, Վազարչապատում , Օչականում , Մողնիում եւ Աչտարակում , Նալբանդեանցը տանձին Հետաքրըութեամբ կանգ է տոնում գիւղական կետև քի, տեղային բարբառների, մտաչխարհի վրա, որոնց նկարագրու<u></u> Թեան Հանդիպում ենք «Սօս եւ ՎարդիԹեր»-ի մէջ։ «Շատ քաղցը է դալիս մեր ականջին, - գրում է Նալրանդեանցը - երբ լսում ենջ հայ-կական անրոնարար խօսքը, երբ այդ ձայնը դուրս է դալիս ուղղակի ազգի սրտից, ազգի Հասկացողութիւնից. երբ նա թունաւորւած չէ արւեստական բարոյականութիւնից, որ երեւում է չինակ. պատչաձրբևի դէն բո սևի ատի արճուղ է տորսն դայրիոր քառաբանբան բոնստար» : բևե վէասուդ խոսճ է քիրուղ և բո է անժանիր-գոմովնետիար ոս-Վոնունգբար դառիր, բանհարմբարձն իորս իր առնիս է ին նոաջն քաղ գիտցածը եւ պէտք եղած տեղը ուղղում է վիպագրի ասածները։ Ճօճանակների առնիւ, օրինակ, իր ծանօնունեան մէջ նա գրում է. « · · . Ծաղկաղարդի ճօճանակի , այսօր , դոնկ Հազար տարեկանից ա_ ւելի լինելը երկրայութեան տակ չէ ընկնում ։ Ցովհաննէս Իմաստասէր կաթողիկոսը (ՑովՀաննէս պատմաբան կաթողիկոսը չէ, նորանից առաջ է տպրել Իմաստասէրը) իր ատենաբանութեամբ վկայում է այս րանին. աՀաւասիկ նորա խօսջերը. «Որպէս եւ ի գալստեանն աւուր ոստան ամրառնալ եւ ձօձանակս չարժել»։ Շատ տեղ, վէպի դաւառաբարբառի առթիւ, Նալբանդեանցը վերադառնում է նոր լեզւի խորհրրդին, ոգուն, պատմական օրէնըներին։ «. . . Նոր լեզուն, - ասում է նա, - պիտի նայւի եւ մշակւի ինքնուրոյնարար, առանց ամե

նեւին Հին լեզւից խպնելու, առանց գաւառական բարրառների, կամ օտար լեզուների ազգեցութեանց ստրկանալու։ Բոլոր դաւառական բարբառների էական տարերջը, որ իրենց ձեւով եւ կազմութեամբ աւելի ընդունակ են կենդանի՝ ընդհանրութեան լեզւի վրա պատւաստւելու, պիտի ընկնին ճարտար հեղինակների քուրայի մէջ եւ այնտեղ ջիմիարար միանալով պիտի դուրս դան , «ոչ որպէս ելպատութիւն կամ աննելպատուներւն, այլ որպես նոր արարած»: Վեպում գործածւած մի ջանի ոչ հարազատ հայերէն դարձւած ջների առեիւ, Նալրոնդեանցը երկարօրէն խօսում է լեզուների փոխադարձ ազդեցութեան փաստի մասին եւ ի միջի այլոց գրում է հետեւեալը. « . . . Կարելի է խոր ներս մանել աղգի կեանքի մէջ առանց այդ կեանքի սեփական ձեւ ու ոճը դործ դնելու ։ Մենք չենք ուղում երկար խօսել այս մասին, որովհետեւ մեզ համար աչքի յայտնի ճշմարտութիւնն է այս ։ Սակայն , չենք ասում , այլ մանաւանդ ընդդէմ ենք, որ աղգի լեղուն էլ աւելի ստըրկանայ եւ ընկնւի Թուրջի ազդեցութեան տակ։ Այս մասին չատ ցաւալի երեւոյք տեսնում ենջ Տաձկաստանի Հայոց մէջ, որոնք տաճիկ լեզւին սարկանալու համը հոտը տարել են ։ Աւելցուր սորա վրա եւ ֆրանսիական լեզւի բաղդասութեան եւ ձեւերի աղդեցութիւնը, որոնցից ժողովուրդը իսպառ աղատ է, բայց պ. դրագէտքը քաղաքակրթութեան անունով ներս են բերում ազգի մէջ եւ իսանդարում են լեզուն ։ Մենւք որ նոր լեզւին ինւքնուրոյն ազատութիւն ենք քարողում եւ հին լեզւի ձեւերից անկախութիւնը, որպէսդի աղատօրէն եւ ինքը իրեն աճէ, ո°ր ուշարարձութեամբ կարող էինք քարողել, որ այդ լեվուր խունճի իրդ որարդույի զբւբնիր սանիարում։ Երում բեն այս իրդ այն բանում այսօր միեւնոյն ձեւն ենք տեսնում եւ Հայի եւ Թուրջի մէջ, դորանից խրատներով, Թէ վա՛յ, Թուրջը որովհետեւ այսպես է ասում , ես նորան չնմանելու համար պէտը է որ դործ չղնեմ այդ ձեւր, ասել մենք չենք կարող։ Այո, մի Հեղինակ իր սենեակին նստած, կամեցածին պես կարող է գրել եւ խօսիլ, ինչ ձեւ ուղէ դործ ղնել. րայց բոլոր ազգը չունի այդ ազատութիւնը. նա չի կարող ներկան ուիարաքով արձաջի արուրով առևել: Ո՛ր ումմունիւրն՝ սև աստրո դի գական խորհրդի րոնաբարում է ներկայի իրաւունքը կամ գէք աշխաաում է բռնաբարել, մենք հրատարակում ենք մաքուր եւ դուտ ֆանատիկոսութիւն : Նոր լեզւի մէջ գրեթե բոլոր հին լեզւի նախադրութիւնքը դարձել են վերջադրութիւնք, ածականը անհոլով եւ թեով անհամաձայն, միչտ նախաղաս գոյականից, յատկացուցիչը միչտ նախաղաս ևւ այլն եւ այլն, որ նոյնն է եւ տանկերէնի մէջ, եւ որովնետեւ யு முயுத் மத் நடிக்க நடிக்க தில் கிடி மாயி மாழ் மாழ் நடிக்க முயின்றியில் թեև նոր հոլովներով, այժմեան հայի խոսքը: Բայց ժողովրդի անկաջին ծանր է եւ անբնական, – ինձ ինչ փոյթ, – ես բուն Հայերէն եմ կաջին ծանր է եւ անբնական, – ինձ ինչ փոյթ, – ես բուն Հայերէն եմ կասում . Ժողովուրդը խանդարել է իր բաղդասութեան . . . միայն լեզուն չէ, ինջը սարկացել է թուրջին . եւ լեզւից առաջ է սարկացել։ Բայց ինչ խոսիս . . .»:

Դժրազգարար մեր յօղւածի նեղ սահմանները մեզ Թոյլ չեն տաԴժրազգարար մեր յօղւածի նեղ սահմանները մեզ Թոյլ չեն տալիս ուրիչ հետաքրքրական մէջրերումներ անել Նալրանդեանցի այդ
լիս ուրիչ հետաքրքրական «կրիտիկայ»-ից։ Ասենք միայն, որ վէպի առԹիւ
նոր յայտնարերւած «կրիտիկայ»-ից։ Ասենք միայն, որ վէպի առԹեր,
նա յարուցանում է մի չարք կարեւոր դիտողութիւններ եւ մտքեր,
նաակապւած հայ հասարակական կեանքի հետ։ Այստեղ էլ, ինչպէս նրա
սուրիչ երկերում երեւան է դալիս դարձեալ Նալբանդեանցի լայն հեուրիչ երկերում երեւան է դալիս դարձեալ Նալբանդեանցի նայն հե-

Ինչպէս ասացին_ւը , Ա. ՑովՀաննիսեանի Հրատարակած Հաստ Հաասնն բնիսւ Հաւասան դառբնի է հագարւուղ ։ Ոսաչիրն տանսւրարևուղ է Նալրանդեանցի անտիպ երկերը, իսկ երկրորդը՝ Ա. ՅովՀաննիսեանի ուսումնասիրութերւնը այն չրջանի (50-60ական թեականները) մասին, որը կապւած է Նալրանդեանցի Հասարակական-քաղաքական մաջի զարդացման Հետ ։ Այսպէս՝ նա մի առանձին գլուխ է նւիրում «ՌուսաՀայ ազգային չարժման եւ Երիտասարդ Հայաստանին»։ Նիւ-Թերը քաղում է ռուս «կենտրոնական դիւանից» (1862-65) այլ եւ այն ժամանակւայ ռուս պահպանողական եւ կիսապաչաօնական «Մոսկովունի Վեդոմոսթի» օրաթերթում Հայերի դեմ յարուցած բանակուից։ Երը վաթսունական թշականների սկզբներին դուրս եկաւ Սմբատ Շահագիզի «Լեւոնի վիշտը» պօէմը, ռուս կառավարունիւնը գաղտնի նամակով դիմեց իր Հայ պաշտօնեաներից կարապետ Եղեանին եւ ինդրեց ընտ ետանատնունիւրը այն ոնգոյի տանիւ ։ Նուս իաստվանունիւրն ստացել էր մի դաղանի նամակ , «Ցարի եւ Հայրենիջի Հաւտաարիմ» սաորագրութեամբ, որը ըստ երեւոյթին Նալբանդեանցի ոխերիմ թելչրույ իրբևի, թունին-Ո'հլումսվորի իսչեարի դանմիարն մանջը բև։ բամակը հրաշիրում էր մինիստրի ուչագրութենը Ս. Շահադիզի նոր լոյս տեսած «Լեւոնի վիշտը» պօէմի վրա ։ Գրութեան Հեղինակը յայտնում եր, թե պօէմի մէջ կան կառավարութեան ղէմ ուղղւած ակնարկներ։ Պօէմը դրւատում է իտալական եւ լեՀական ապստամբութիւնները (չբմոռնանը որ 1863 թ. ԼեՀաց ապատամրութիւնը ռուս կառավարութեան դէմ , արեան մէջ խեղղւեց) , ներչնչում է Հայերին քաղաքական աղատութիւն նւաձելու միտքը եւ այլն ։ Պօէմը ուղղւած է նոյնպէս կրոնի, Հաւատջի, եկեղեցականների եւ նրանց ծիսակատարութիւննե

րի դէմ ։ Կան ասողներ , աւելացնում էր անանուն հեղինակը , որ «Լեւոնի վիչաը» գրւած է Ռուսաստանին Հաւատարին՝ մարդկանց դէմ , Նալրանդեանցի կուսակցութեան *Հակառակորդների ղէմ ։ Մինիստրին* ուղղւած գրութեան Հեղինակը դատապարտում էր «Հիւսիսափայլ»-ի խմբագիր Նադարեանցին , որ ամսագրի էջերից գովասանքով էր խօսել պօէմի մասին : «Հայկական ժուռնալիսակայի գաղանիջներին իրագեկ ամ էն մ էկին յայտնի է, գրում էր նամակի հեղինակը, Թէ ինչ է նչանակում «Հիւսիսափայլ»ի գովասանքը. այս ամսագրի հետեւորդները **Ոբանստնավ**եսվորի եբնժուղ չոռուց ճամաճարնոր <mark>յարմաժսն</mark>ջ <u>քա</u>նրանդեանցի հետեւորդներն են», վերջացնում էր նամակագիրը, ա սաջարկելով արգիլել գրջի տարածումը, յանդիմանել նրա գրաջննիչին եւ կասկածի տակ առնել հեղինակին։ Աշոտ Յոհաննիսեանը Կ. Եղեանի մասնաւոր Թղթերում գտել է նրա ռուսերէն գրած եզրակացութեան սեւագիրը։ Անդրադառնալով այդ գրութեան, Ա. ՑովՀաննիսեանը ասում է, որ Կ. Եղեանը գրաւում է իր բացատրութեանց մէջ երկդիմի մի դիրը, որ «բղխում էր Եղեանի երկդիմի վիճակից»: «Կ. Եղեանը, - գրում է Ա. Ցովհաննիսեանը - հայկական թաղաքականութեան եւ բանիմաց ազէնաներից մէկն էր, նաեւ միաժամանակ ռուսաչայ սանտիէների եւ առեւտրա-արդիւնարերական մադնատների քաղաքական խորհրդատուն, «աղգի եւ եկեղեցւոյ» հաւատարիմ ախոյեանը Ռուսաստանում ։ Լինելով ռուսահայ բուրժուադիայի ազգային-պահպանողական բանակի ղեկավարներից մէկը, Եղեանը փոքր իրչ այլ լուսարանութիւն էր տալիս նամակում շօշափած Հարցերին, ջան կղերա-ֆէողալական դիրջերից նայող անանուն Հեղինակը։ Եվբարն թւո ծրչումուաբնի բև շուղանուղ «Հիւսիսուփայնի» նիհբևունիմ դն. սաիաչը «Հիւսիսափայլի» ժառարարճն ընտը էքն ըրևիայարուղ սնանը շատանավարը -ճամաճավար դիասրու դի դատվրունքիւր»։ ընգրութն մարսուդ էն թամանրարնի թո թունարկարությանն անանակար Հայեացջների մէջ մեծ տարրերութիւն ։ Նա իր պատասխանում պաչտանարունքար ատի է ասրուդ բամանբարձի ճամաճակար նանբ և ուսարևան, Հարւածի տակ դնելով միայն Հայ «ուլտրա-լիրերալներին», այսինը հրվափոխակար-ուրդպիրաարրել ծամաճարար երկանեն, որպես ազդային-սեպարատիստական չարժում ։ «Հայերը, դրում էր Եղեանը, - բաժանւած են իսկապես երկու կուսակցութիւնների։ «Ուլանա-նինան»րբեն չեր քաղբրուդ դբնգբրան Ասւորբենը, ընտրճ խոքրւած են Նալրանդեսնեցի չուրջը. միւս կուսակցունիւնը, չափաւսն կերբնանրբեն՝ չաղանուղ բը չավ ամեն րբիւսմ դի միաի՝ սևն որուրկ է որ եւ է կերոակարութիւրին , գունւրնու է դիտրմադայր այր ատևներեն շրա՝ սևսրո դիչավայևուղ մարւուղ բը ընտ վենտանում

մասերը» ։ Խոսելով Հայերի նեխման կամ ձուլման մասին, Եզեանը նկատի ունէր Հարկաւ միայն Հայերի քաղաքական զարդացման Հեռանկարները։ Նազարեանցը, պարզարանում է նա, պատկանում է հայկական այն իսքրակցութեանը, որ չի բաժանում հայերի ջաղաջական երականգնման տեսակէտը։ Նա կամենում է, աւելացնում է Եզեանը, Հայ Հոգեւորականութեան եւ առ Հասարակ Հայկական կենցաղի, բարջի չակում, բայց ի հարկէ, չի երադում հայերի անկախութեան մասին. Նազարեանցը մասնաւոր գրոյցի ժամանակ – «խելագարին մէկն է» կոչել իր բարեկամ Նալբանդեանցին»։ Բերելով այսուհետեւ կովկասի ուսումնարանական շրջանի վարիչ Նեվեռովի ութագրենն այր դառիր եք, Եիֆնիսուդ ժավունիը, ուրի բևիստսարդ Հայաստան եւ Վրաստան կուսակցութիւնը, որը երազում է Ռուսաստանից անջատւելու, անկախ Հայաստան եւ Վրաստան ըստեղծելու մասին եւ այլն , Եղեանը մատնանչում է , որ Նալբանդեանցը կեղրոնական այն անձնաւորութիւնն է Հէնց, որի չուրջը խմբւած են Հայերի ջաղաջական անկախութեան կուսակիցները։ Գալով Ս. Շահազիզի «Լեւոնի վիչաը» գրւած քին, Եզեանը յայանում է, որ ոտ տահուրաիսող է ին դէն ճամաճարար ռովը ղատվրուներար տեմերցունքիւնը. նրա մէջ Հանդիպում ենք, իսկապես, Հակակառավարական մաջեր, ակնարկներ այն մասին որ ժողովուրդը չպէտք է են-Թարկւի կառավարութեանը, չատ է խօսւում Գարիրալտիի մասին եւ այլն»։ Կարեւոր է այստեղ, ինչպես ճչդօրէն ժեկնաբանում է Ա. Ցովհաննիսեանը, որ «եւ Եգեանի գրութիւնը եւ անանուն գեղինակի նամակը չեն ներկայացնում Նալրանդեանցին որպէս մասնաւոր մի անձնաւորութիւն, այլ Համարում են նրան ազգային քաղաքական խմբակցութեան մարդ, *ծայրայեղ մաջերի տիրակալ եւ* ազգային – յեղափոխական հոսանքի *եւ դեռ աւելին՝ նոր խմորւող* Երիտասարդ Հայաստան կոչւած ազգային սեպարատիստ կուսակցութեան պարա գլուխ» ։ Մենը դժւարանում ենը ընդունել այն միտքը որ Եզեանի ակնարկած չարժումը մի չօչափելի փաստ լինէր կովկասում ։ Ցամենայն ուգալո այր շարժումը չէր մտած կազմակերպական չրջանակի մէջ եւ չէր ներկայացնում իրենից ջաղաջականապէս միասնական մի Հո-

Նոյն այս «Երիտասարդ Հայաստանի» առեիւ 1865 թ. ռուս կիսապաչաօնական «Մոսկովսկի Վէտոմոստի» պահպանողական Թերթը பயப்ற: . թանիցս «մերկացում»ներ է տպում ։ Թերթը մէջրերումներ է անում Գամաո-Քաթիսլայի մի երգից, որտեղ Հեղինակը գովերդելով «Մանուկ Հայաստանը», պարզում էր իբր թէ Հէնց «Երիտասարդ Հահասաարի» ժեսջարն.

. . . Մասսայ ճակատէն մէգը հեռացաւ . . . Մանուկ–Հայաստան ոտքի կանգնեցաւ · · ·

Միաժամանակ Թերթը յարձակւում է «գռեՀ խելարի մէկին» վըրա , որ ճանապարհելով օտար երկիրներ , յարաբերութեան մէջ է մըտել Հէրցէնի, Մաձձինիի եւ յեղափոխական խարխուլ սիւների հետ, յուսալով գլուխ բերել Հայաստանը վերականգնելու պէս մի բան»: Մի այլ անգամ նոյն թերթը փրփուրը բերանին Հարցնում էր. «ինչպէ°ս բացատրել, որ որոչ խմբակների մէջ հաւանութիւն է դանլ Փարիզում տպւած եւ այնտեղից Մոսկւա բերւած «Երիտասարդ Հայաստանի» նկարը, ներկայացւած իր ջաղաջների աւերակների վրա ողրացող կնոջ կերպարանքով. չէ՞ որ դուր չէ ,, որ երիտասարդ Հայերը իրենց ազդանունների ով վերջաւորութիւնները որոշ ժամանակից ի վեր սկսել են եանցի վերածել եւ պահպանել այդ ձեւր նոյնիսկ ռուսերէն ստորագրելիս․ կարող են ասել Թէ այդ ամէնը մանը, դատարկ րաներ են, որոնց մասին խօսել չարժէ։ Բայց ինչո՞ւ դատարկ այդ բաները չկային տաս տարի առաջ, այլ երեւացին միայն այն ժամանակ , երբ մարդկանց գլուխները սկսեցին պառյա դալ Ռուսաստանի ազգային մասնատման անմիտ ուսմունջից, երբ սկիզբ առին

գուտ լեհակ., լեհ-ռուսական, ուկրայինօֆիլական եւ այլն ցոյցերը»: 50-60ական Թւականներին Հայ Հատարակական-բաղաջական իս գերը իրականօրէն աւելի չերտաւորւած էին, ջան այդ արտաքուսա կարող էր երեւալ։ ԵԹԷ կայ «յետաղէմ եւ կղերա-աւատական» իսնրակցութիւն յանձին «Խալիր-Այվազովսկի - Մսեր - Լազարեւների» եւ ուրիչների, գոյունիւն ունէին նաեւ Հայ Հանրային կեանքում ունիչ չրևաբև բւս իրչաբը, «ամետ կը-տաղարանակար» ՝ «կերբևանաղդային» եւ «արմատակ --դեմոկրատական»։ Աղդային-պաՀպանոդական Հոսանքի պարագլուիններ էին (ռուսահայոց մէջ) Գ. Աիսքերտեանը, Պ. Շանչեանը, Մ. Աղարէկեանը, Սիմէոնեանը, Միանսալեանցը, կար. Վարդ. Շահնադարեանցը եւ ուրիչները։ Սրանց Թւին Ա. Յովհաննիսեանը միացնում է եւ Ռ. Պատկանեանին ու նրա հայր Գարը. Պատկանեանին։ Բայց Ռ. Պատկանեանի վերաբերմամբ երեւի ինւթը Ա. ՑովՀաննիսեանն էլ տեսնում է, որ Հայ բանաստեղծին դրժւար էր դետեղել այս կամ այն քաղաքական պիտակ կրող անօքքի մէջ։ «Փոթը ինչ խոտոր, ասում է նա, սակայն Հիմնականում Գամաո Քաթիպան աղգային-պահպանողական ճանապարհով էր դնում 50-60mկան Թշականներին, այդ ռուսահայ մարտական նացիօնալիզմի դադափարախոսը, որի ռուս «Մոսկովսկի Վեդոմոստին» ներկայացնում էր կրամոլի (խոսվուներւն) կարկառուն ներկայացուցիչի կերպարանքով»: Ա. Bովհաննիսեանը խոստովանում է, սակայն որ «չկայ

ռուսահայ գրականութեան մէջ թերեւս մի այլ գրող, որի հասարակական- քաղաքական ամբողջովին դէմքը ստացած լինէր այնքան աղճատւած երեւոյթ, որջան Ռ. Պատկանեանինը»։ Արդարեւ Ռ. Պատկանեանը բաւականաչափ Հակակրանը է արտայայտել 60ական Թըւականների տիրապետող ազգային վերնախաւերի Հանդէպ, Հասցրել է Հարւածներ «մեծատուններին» եւ կղերա-աւատական ու յետաղէմ միւս Հոսան ըների ներկայացուցիչներին։ Կան Հասարակական ազգային այնոլիսի գործիչներ, որոնջ իրենց աչխարհարմբոնման ետևմ բևարմրբևով չբը աբմաշսևշուղ ճամաճարար րբմ ատևսմունիրը ունեցող խմրակցութեանց մէջ։ Արդեն ինքը՝ Ա. ՑովՀաննիսեանն էլ մէջ է բերում մասնաւոր մարդու ԹղԹերում գտնւած Ռ. Պատկանեանի մի անտիպ նամակը, որից երեւում է որ Հայ բանաստեղծը մի կողովի մէջ էր ձգում երեք տարբեր խմբակցունքիւնների կարկառուն ներկայացուցիչներին : «ԵԹԷ ինձ Հարցնես, գրում էր բանաստեղծը, - Էմ ինը պատուական դեղադործ պիտի լինէր, բայց Հայկաբան եղաւ. Քանանեանը պատշական թայեսէօր մարշան պիտի լինէը, մանկավարժ եղաւ, Մսերը – յաջողակ ֆալճի կամ գիր-կարդացող (սօրսիէ) կարող էր լինել, բայց կրօնուսոյց եղաւ, Նազարեանցը Հմուտ ժամկոչ ու ղանգակահար պիտի լինէը՝ տես բաղդի կարողունեամբ, հայկական փիւբլիցիստ եւ Հռետոր եզաւ»։

Ա. ՑովՀաննիսեանը մի այլ Հետաջրջրական անտիպ Թուղթ է մէջ բերում , որ դրւած է Ռ. Պատկանեանի ձևուջով։ Այդ Ռ. Պատկանեանի «Վարդապետարան Հայաստանի ազատութեան» ձեռագիթն է՝ գրւած 1889 թ., որ ներկայումս պահշում է Հայաստանի թանդարա_ րում : Իր «Վարդապետարանում» բանաստեղծը ցոյց է տալիս «ազդակործան Թչնամու դէմ կուելու Հնարը»: «Ազգի փրկութիւնը, ասում է նա, Հայաստանի անկախութեան մէջ է, որին պէտը է ձգտել... նայելով Հանդամանջին՝ երբեմն սեփական ղէնջով, երբեմն փողով, երրեժն օտարի օգնութեամբ» եւ այլն։ Նչանակելի Հանգամանը է, որ 1889 Թւին Մկրա. ՓորԹուգալեանը առանց Հեղինակի անւան յիչաատակումի եւ որոշ փոփոխութքիւններով լոյս ընծայեց առանձին տետրակով Ռ. Պատկանեանի «Վարդապետարան»ը, որ դարձաւ «Հայոց Հայրենասիրական Միութիւն» կոչւած Արմենական կազմակերպու-

թեան Հաւստոլ Հանզանակը։

«Ռուսագայ կերբեւանիվոլի ամժանիը-ճամաճարոր օնօնուդրբենն» գլխում , խօսելով Հայ ազատամիտ խմբակցունիւնների մասին ու մէջ րերելով բազմանիւ տպւած եւ անտիպ ղիւանաներներից Հետաջրըւրական նիւթեր, Ա. ՑովՀաննիսեանը այն միտքն է յայտնում, որ աղաքակար իսւի դանմուղ ամժանիր-ոնուլոնարանունութի մարդկանցից աւելի համակերպւող դիրք գրաւեցին 50-60 *Թւական*ներին «ազգային -ազատամիտ» այն լուսաւորիչները, որոնց ճանաչւած պարագլուին էր Սա. Նազարեանցը։ Երիտասարդական տարիներին Նագարեանցը, ինչպէս եւ Արովեանցը ազգային մեծ բարեբաղդութիւն էին համարում Անդրկովկասի նւանումը ռուսների ձեռքով: Ցափչտակունեան այս չրջանին յաջորդեց, սակայն, հիասնափութեան եւ վարանումի չրջանը, որ ծնունդ տւեց նրանց գիտակցութեան մէջ՝ Հայերի ազգային դոյութեան յենարաններ փընառելու մաահոգութեան։ Սակայն որոնումների պահին, ասում է Ա. ՑովՀաննիսեանը, Նադարեանցը Հաւասարապէս Հեռու մնաց եւ Ռուսաստանի սահմաններում կատարշելիջ բուրժուական-դեմոկրատական յեղափոխութեան հեռանկարից, ե՛ւ Ռուսաստանի սահմաններից դուրս Հայերի քաղաքական անկախութեան Հեռանկարներ փնտռելու ազգային-պահպանողական ակնկալութիւններից։ «Քաղաջականապէս ռուս» Հռչակելով Հայերին՝ Նազարեանցն ընթացաւ քաղաքական Համակերպութեան չաւդով : Հրաժարւելով ազդային քաղաքական ինքրագործութեան Հեռանկարներից՝ Նագարեանցը բացառապէս կրօնի եւ լեզւի մէջ տեսաւ Հայերի ազգային գոյութեան «անօթեր»:

Սովորութիւն է դարձած Նադարեանցի անւան կցել Նալրանդեանցի անունը, կամ ընդ-Հակառակը։ Սակայն Նագարեանցը Համամիտ չէր ոչ միայն Մ. Նալրանդեանցի ջաղաջական ձգտումներին, այլ եւ ուրիչ բնադաւառներում արծարծւած մաքերին, օրինակ, նա Համամիտ չէր Նալրանդեանցի ձգտումին՝ միախառնելու արեւելա-Հայ եւ արեւմտահայ բարբառները, ստեղծելու Համադդային դրական լեզու։ Նալարանդեանցի ջաղաջական ձգտումների առեիւ Նաղարեանցը 1862 թ. գրում էր Հ. Սայաթնովեանցին. « Նալրանդեանցի արածը յիմար անձնասպանութիւն եւ անձնասէր ամբարտաւանութիւն է»: «Այդալիսի Հերոսները, - գրում էր Նազարեանցը, - ինթեանը կարող չեն օգնել իւրեանց, ո'ւր մնաց իւրեանց ողորմելի ավդին։ Գոջա իւրեանց յանդգնութեամբ եւ անմաութեամբ ծիծաղելի են կացուցանում իւրեանց անձր իւրեանց Թչնամիների աչքում, որովհետեւ իւրեանց յատուկ ձեռքով փոս ու վիրապ են փորում իւրեանց Համար եւ տրտմութեամր ու ցաւով մեռցնում են իւրեանց սիրելիների սիրտը . . Հայերը փոխանակ առաջ գնալու, յետ են գնում, կամ եկ ասիարար, կամ անմտարար, մի քայլափոխ առաջ չարժւած, իսկոյն կամէին ղէպի երկինը Թոչել եւ աստղեր յաւիչտակել, բայց դահաւէժ դէպի գետին են կործանւում - ուրեմն դէպի յետ են խաղում. չեմ կարող գովել այդպիսի տարապայման ընթացը» եւ այլն ։ Ու երբ Նազարեանցը գրում էր որ «Հայր Ռուսաստանում վայելում է ջաղաջացու իրաւունջը, ոչինչ բռնութիւն չի հասանում ոչ նորա անձին, ոչ նորա ընտանիջին եւ ոչ նորա վաստակին», դա միայն ցոյց էր տալիս, որ Հայ ազգային ազատանիտ մը-տայնութիւնը չատ աւելի Համակերպւող գտնւնցաւ, ջան թէ ազգային-պահպանողական իսմբակցութիւնը 60-ական թւականներին, իսկ որոշ դէպջերում՝ նաեւ Հետագային։

Իր եղրակացութիւնների մէջ, ընդՀանուր Հայեացջ ձգելով Նալ-

բանդեանցի անցած Հասարակական-ջաղաջական ճանապարհի վրա, Մ. ՑովՀաննիսեանը ասում է .- «Գժւար չէ նկատել, որ հրապարաքախօսև հաճանմանան աստնե է աւրք սուսաչայ գասանաքարար-ճամաջանաչ, դանի ատներն ումմունիւչջրբնիր։ բնիատոտնմ ատներբենիր - մինչ մոսկովեան չրջանը - այսինջն 1846-53 թ.թ. նա կապւած էր *Ըսհ Ըախիչբւարի ամա* հա*իար-ի*մբևարար ատևնբևի մէ_Ղառանաևսմ ազդային-ոլաՀպանողական այն խմբակցութեան Հետ, որի ղեկավարն այր շրջանում նրա նախկին ուսուցիչ Գաբը. Պատկանեանն էր։ Ատաւիրբելով Ոսոիւա, Քանհարմբարոն գօաիք գարօնունիւր զասատտեց Սա. Նաղարեանցի Հետ, որի Հետ ընդՀանուր պլատֆորմ մչակեց կրօնի, լեզւի եւ ազդութեան խնդիըների վերաբերմամբ տիրապետող կղերա-աղայական տարրերի սկզբունջային զիրջերի զէմ։ Միաժամանակ Նալրանդեանցը մերձաւոր գործակցութիւն ունեցաւ «Հիւսիսափայլի» Հիմնագրման եւ խմրագրական աշխատան ջներին ։ բանետրոքարի բու Քամանբորննի դբնգարսն ժանգարներութբողը անո շրջանը վերջ է առնում 1859 թերն, նչանակելի այն տարում, երբ ենիատոտեմ շետատանարտու չնչամանց տերձ բամանբարձի քիրբրալ-լուսաւորչականութիւնից դէպի դեմոկրատական-լուսաւորչականութիւնը, այդ ուղղութեամբ մի չարք կարեւոր յօդւածներ դետեդելով «Կուքս Էմմակուէլի յիչատակարանը» ստորագրութեամբ «Հիւսիսափայլում»: Ցաջորդ տարիներին ծաւալած ազգային-յեղափոխական *պրոպադանար* 1859 *թ. կատարած չրջադարձի* խորացման եւ կոնկրետացման արդիւնւջն էր միայն»։ Բայց 60-ական թեականների ին շունբան նրբևով ու ժանջբնով, բաննարմբարնն «արժնամանջրուդ էր ոչ միայն ռուսագայ ջաղաջային դեմոկրատիայի չագերը, այլ եւ ուս դեմոկրատական լուսաւորիչներին յուզող Հասարակական-ըամաճարար խուհենրբենի աբուսիար դարանարարն»։ Ը։ բանեարմերարնի առնչութիւնը «Լոնդոնի պրոպագանգիստների» հետ անհասկանալի իր մետյ, եթէ նրա վարջագծի բացատրութիւնը որոնելու լինենք բացառասլէս Ն. Նախիջեւանում ծադած կամ «Հիւսիսափայլի» էջերից արծարծւող կոիւների մէջ։ Անգասկանալի կը մնայ մեզ նաեւ « ԵԻկրագործութիւնը», եք է բացառապէս «Հայ իրականունեան» արLeur

ձադանդ Համարինը նրա մէջ ձեւակերպւած Հայեացըները» ։ «Ոչ միայն «Երկրագործութիւնը», ասում է Ա. Յովհաննիսեանը, այլ եւ Նալբանդեանցն ամբողջովին , ինչպէս նաեւ Հասարակական –ջաղա– ջական եւ կուլտուրական զար ժօն ջի ամ բողջ այն ժամանակաչ ըջանը, որին «ռուսահայ վերածնունեան» անունն են տայիս, անհասկանալի կր մնան մեզ, եթէ միայն ինընամփոփ հայկական միջավայրի արդիւնջ նկատենը այդ աժենը» : 1859-62 թ.թ. Նալրանդեանցը յանախեց եւրոպական գլխաւոր քաղաքները, անցաւ արեւելը՝ տեսաւ Պոլիսը, Իզմիրը, Եգիպտոսը, Պաղեստինը, Հնդկաստանը, չօչափեց «ըաղաքակրթութեան» ընկերային աւերածութիւնները, ըաղջենի միջին չերտերի քայքայումը արեւմուտքում, գիւղացիութեան անսանձ չահագործումները դաղութներում, հին եւ նոր ազգութիւնների քադաբական ձնչւած կացութիւնը, ականատես եղաւ արեւմտեան պրոլետարիատի եւ դաղութային ժողովուրդների մէջ ծայր առած ընկերային եւ քաղաքական մեծ չարժումներին, դասակարդային եւ ազդային հասունացող մեծ չարժումներին։ Կարո՞ղ էր արդեօք ապարդիւն անցնել այս բոլորը Նալբանդեանցի տպաւորւող Հայեացջի, նըրա Թափանցող ու չարժուն մաջի , նրա մարտական տրամադրուԹիւնների համար։ Չէ°ը նչանակում այս, որ պէտը է վերաըննել ղարդացման այն ուղիները, որ նախագծում էին Հայ լուսաւորիչները Հարադատ «աղդի» եւ «ժողովրդի» համար : Չէ°ը նչանակում այս թե մեծարելով «ջաղաջակրթութեան» դրական արդիւն, ջները, պէտք էր միաժամանակ միջոցներ ձեռը առնել նրա յոռի կողմերի, նրա բերելիր նորանոր աշերների, ճնչուժների ու հարտահարութիւնների դէմ : Նափուրդելով բենսոնակար «ճամաճարնև<u>գսւնբար» խոսնեն, Քաքեարմ–</u> եանցը դրական պատասխան տւեց դրւած Հարցերին ։ Եւրոպական «ջաղաջակըԹունքիւնը» նչանակում է Հարստունքիւն, բարեկեցութիւն, ազատութիւն եւ լուսաւորութիւն, բայց ո'չ մանր _քաղջենու, մանը տնտեսատիրոչ, մանը Հարստահարւող ժողովուրդների, մանը ննշւած ազգութիւնների *Համար* ։ Նալրանդեանցը առաջինն էր Հայ յուսաւորիչների մէջ որ դիտեց «բաղաջակրթեւած» երկիրների տընտեսական նոր կարիջներն ու Հակասութիւնները, բայց չէր գիտակցում պրոլետարիատի ջաղաջական մեծ դերին եւ նրա պատմական

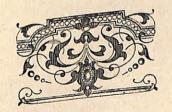
Նալրանդեանցի ընկերվարական եւ դեմոկրատական Հայեացջները խոր սահմաններով չէին ակօսւած նրա աշխարհահայեցողուժեան մէջ։ Հասարակական այդ դարաշրջանում նրանջ կարող էին հուրած եւ անրաժանելի ամբողջութիւն կաղմել։

Բայց Մ. Նալբանդեանցի ընկերվարականութիւնը, Համամարդ-

կային խորհրդածութիւնները - միչտ եւ ամեն տեղ «մարդու եւ հացի խնդիրը» - Համաշխարհային կռիւներից թեջւում էին ղէպի Հայերի ազգային ազատունեսան խնդերը եւ Հայ ազգային-յեղափոխական *չարժումը*. այս էր շարունակ նրա մտահոգութեան ծանրութեան կենտրոնը ։ Արտասագգանից «Հիւսիսափայլին» իր ուղարկած «կոմս Էմմանուէլի յիչատակարանում» նա գրում էր. «Բիւր նորանոր տըպաւորութիւնը, պատերազմ բռնելով ուղեղիս մէջ, աչխատում էին իւնաճարչեւնեն ասաչիր արժն հարր գիչաստիանարուդո ետ հե **Թողնում եմ նրանց, մինչեւ որ մի փոքր նստի ջերմու** թիւնը, որպես ժեր որուր ու չճում իրոնսանություն ընթութը , դարաւարժ սն ունե եր րբեն Հաղանգու եք հանաինաւները չուրթը իղ ըւինարոր ամե. ինըգիրների հետ ։ Ի՞նչ օգուտ ինձ Լոնգոնի Հսկայական կերպարանջից, ի նչ օգուտ Փարիզի փառաւոր եւ զեղի դէմ քից, Բեռլինի եւ Գերմանիայի մտածող եւ փիլիսոփայական պատկերից, մինչ նոցա Հետ միասին աչջիս առջեւ են գալիս աւերակ Հայաստանը, ցիրուցան ժողովուրդը, անդաստիարակ եւ նիւթապաչտութեան Հոգով գործնականապէս տաչւած ազգի զաւակները, անխորհուրդ եւ տղայական փառասիրութեամբ Հիւանդ , միակողմանի , ուսումնական անւանւած պարոնները, որ Թիթեռնիկի պէս Թոչում են ճրադի չորս կողմով, երբ սա երեւում էր Հայկական թանձր խաւարով պատած խոնաւ գետնափորի մէջ ... Շատ պատաՀեցայ զեղեցիկ եւ պատւական Հոգու այեն դանսերի, սնորճ ժանգար իրգ շատ քար ջարօնքը՝ ետքն ըստա տարապում էին կամ իւրեանց ազգային գործերով կամ ընդՀանուր մարդկային գործերով ։ Օրերը եւ չաբաթները վազում էին <u>ջրի պէս</u> , րայց եւ ոչ մի խօսը այն բաների Համար, որոնց մասին խօսելու ծարաւը խեղղում էր ինձ. խօսը, որ մօտ էր իմ սրտին եւ Հոգուն, որ վաղուց արդէն դարձել էր իմ կեանջը, իմ Հոգին, իմ արիւնը եւ ու-

Հաև՝ դրջամայր զհատանարտաներ մերևամայր նաևսնարիար անտանև։ Որջաւշա, անո կումիք ռոսմբևաւդը է ադփափսար դբև ետմղաքանմբմև․ ․ ․»։

фարիզ

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ

ԱՆՎԱԻՒՆԵՒ ՕՆԲՆ

IV

ԱՆԴԱՌՆԱԼԻ ԵՐԹ

Անյայտունիւմներով լի, արճիճի պէս ծանր գիչերը վերջապէս այժմ իր խստաղէմ, առաջինի կապոյտը տարածել էր երկինջը, որը վրա։

Վաղ առաւօտից ոտքի վրա էին բոլորը. սպասում էին Հրահանդի քարւանսարայից դուրս գալու Համար։ Ոչ Թէ մէկ գիչեր, այլ նման էր մաչւաձ, քայքայւած դաղԹականների բազմուԹեան։ Մար-Թեան մէջ Հարուստն ու աղջատը դժւար էր տարրերել։ Կանանցից ոմանք այնջան էին այլանդակւել, որ դրեԹէ անձանաչելի էին դար-

Այս ընդհանուր այլակերպութեան մէջ նկատելի էր նաեւ մի ներստեղծւել։ Նախ, կերեւի թէ, հարցման, դատողութեան, խորհրդաձութեան ժամանակը անցել էր եւ ով ինչ մտքի վրա մնացել էր, այնտեղ էլ կանդ էր առել։ Դէպքերը մտքի հնարաւորութեւններից աւեաակցութիւնը. մօտենում էր դէպքերի վճռական ժամը, կարաւանի
վայր, վերջացնում էր իր դոյութիւնը. անից, տեղից, դեռ խիստ
այլեւս, իսկ անդին պարզւում էր մի անյայտ ճանապարհ, դեռ խիստ
այլեւս, իսկ անդին պարզւում էր մի անյայտ ճանապարհ, դեռ խիստ
այլեւս, իսկ անդին պարզւում էր մի անյայտ ճանապարհ, ուր մահը,
փոնացումը, թշւառութիւնը անխուսափելի էր։ Հանրութեան այս ապ-

րը, որոնց Համար «խնդիրը» ժամանցի, Հետաքրջիր արկածի բնոյի

Դրսում աձող իրարանցումից հրեւում էր, որ չուտով պիտի ժեկնինը։ Դրա հետ միասին ներսում տիրող յողնաբեկ անդորրու – ժեկնինը։ Դրա հետ միասին ներսում տիրող յողնաբեկ անդորրու – ժիւնը քիչ–քիչ իսաիսուում էր։ Ամենից չատ աղմկում էին փոքրիկ–ներ ունեցող մայրերը։ Սրանց անհրաժեչտ էր, որ երեխաները իրենց մօտ կանդնեն, այնինչ նրանք, առաջի յարմար առիթով, դնում էին այս կամ այն ուրիչ իսմբի մօտ։ Միաժամանակ մարդիկ հեւ ի հեւ, բակում ու նորից կապում էին իրենց իրերը. ոմանք մեծ կապոցները վերածում էին փոքրերի, որ չալակն առնեն. ոմանք էլ առանձին կը-մերածում էին փոքրերի, որ ձամբին չկորչեն . . .

Որջան յիլում եմ , անձնական որ եւ է Հոգս չունէի ես ։ Առողջական վիճակս այնոլէս էր, որ բոլորի ճակատաղիրը բաժանելու ֆիզիջական Հնարաւորութիւնն արդէն իսկ մեծ բարեբախտութիւն էր։ Եերք ատևւտ եր եր անգան եր երաբնանը Որուրանի Հայութեան, որ յետ մնալը, կամ նրանից բաժանւելը մեծագոյն թչւառութիւնը պիտի լինէր ինձ Համար։ Սրա Հետ միասին, ուրիչներին ինձնով «չվտանգելու» մի անմիտ նախաղգացում, որ Հալածում էր ինձ դեռ Քաղաքապետարանում, այժմ սրւել էր։ Ձգում էի որ Ձախալլիում իշխանութիւնների կողմից յատուկ Հաչւի տակ առնւած եմ ։ Եւ որովհետեւ թւում էր, թէ Ալթունեանին ընկերակցելս արտաջնաայես մեղմացնում է երկուսիս ուսուցչունեան Հանդամանքը, որոչել չե՝ Հակառակ Պարուրակի իրենց ընկերանալու պնդումներին՝ մեկնել Մ. թունեանների սայլով ։ Մօտիկների մէջ այս աննչան պարագան արժեր էր ստանում , որով հետեւ , կարծես թե , դառնում էի Ալթունբարրթենի ևրատրինի արմադ բւ անաճ է եագարքի հատկապես ընտրն ջանատասերևն։ Ոնսեր բան Հաւաճանարարունքար գրանսևերև փսչիանում , վերջանում էին , ու ցրիւ Համայնքը վերածւում էր ինք-

նասնվուփ ընտանիջների։
Դուրսը իրարանցումը սաստկանում էր։ Մայլերի ձռինչը բռնել
էր փողոցը. գալն ու գնալը յայտնի չէր։ Անհաչիւ ձայներ, իւղադերծ անիւների ճռռոցի հետ մէկտեղ, ստեղծել էին մի ժխոր, որ տր-

տորարալ՝ եք իրչի բղ ոպասուղ, իոր, բո րարերաջ ընկուրբարրբեր չառրարարը՝ եք իրչի բղ ոպասուղ, իոր, բո րարդարաց ընկություն անուրթը ընկումերութը ընկուներութը է անուրթը անո

անհաչիւ իրերից մնացած կապոցների մօտ՝ սպասում էի որ բարձւեն

*

Չախալլիի երկար ու ձիգ Հրապարակը վերէն-վար բռնւած էր սայլերով։ Ըստ երեւոյթին տեղահանւում էին բոլորը։ Մնում էր ցիայն վարի ծաևւարոտևայի շառահարսւնիւրը՝ սևի շադաև ռայնբև չկային եւ պէտը է ճամբայ հանւէր մէկ երկու օր յետոյ։ Արդէն եվագ ոտյնբևն էքիր ժողանրուց տին սեսենո զարւագ զաստնարևըթեան , եւ մարդիկ տեղ-տեղ վազվզում էին սայլ գտնելու Համար ։ Կարաւարին վրա նրիրբեն ՝ ասարն ոտ եր դրանն աշտերիրք էև ընտրն ։ Фոլիսները գոռում , գոչում , հրում , ու չտապեցնում էին : Կшրծես , թե Չախալլին Հրդեհւելու վրա էր, կամ ենթարկւում էր թշնամի ուժերի գրաւման։ Մէջ ընդ մէջ, սայլից սայլ անցուդարձ էին անում նոյն կասկածելի թուրքերը, պարապ պարկեր, պարաններ ուսերին: կիսամերկ, գազանացած այս մարդկանց տեսքը ահ ու սարսափ էլ ազդում ։ Սրանց յաջորդում էին սայլապանները, որոնջ մեծ մասամբ յիչեցնում էին դեզ ծամաճատեսանարին երևսմրենիը։ բևարճ ա<u>տար</u>ն ծանւթնու՝ նօնափուղ էին ոտների դէն բան քառները, սերաուղ , վրուդ էիր ինթոն վիջանւագ «ջաղեսևերիր», հոսուդ ժաշկւրրբևակ կանչում էին միմեանց, դէմջով, ձեռջով, արտայայտում էին իրենց մետմբորոմ դանբեն ՝ Հշատնով հեւուդ քիր ՝ դի տոն արմ ըսնին խնդենւթնու շադան։ Եայն քայիր րարւ ատևիճուս՝ շարժանա դանմերի։ Այդաիսիներից մէկն էր ԱլԹունեանների սայլապանը, որը ձիերի դօու իարմըութ արատենբեսւ հրուն է իս է ին էինուին։

Արեւն իր թեջ ճառագայթները արդէն տարածել էր Չախալլիի մրա, երբ կարաւանը չարժւեց։ Անկարելի է նկարադրել ճամբայ ելհոյանջները, Հեծեալ ոստիկանների խոստո դոչերը, ձիերի մէջջին ժան մարդ մարակների չառաչիւնը։ Սայլերը ջչում էին խմբերով, եւ ական հեռացել էինջ Չախալլիից, երբ վերջապէս պահակների ջանջենեն մարդ ուղում էր միւսից առաջ ճամբու վրա տեղ բռնել։ Բաւական հեռացել էինջ Չախալլիից, երբ վերջապէս պահակների ջանջեանօրինակ «թափոր»։ Այժմ կարաւանի միրենց տեղերը կաղմեցին մի
վերջր կորչում էր յետ ընկած տարածութիւնների մէջ . . .

ստեարանում էին եւ պարզեում էր, որ գնում են։ Իսկ երբ վրա Հասանը, մեր առջեւ ճամրայ բացին հեւ ի հեւ քայլող մի ջանի հարիւր տարագիրներ։ Սայլերը զգալապէս գանգաղեցրին իրենց ընթացջը. Տանապարեր տեղ-տեղ դեռ բռնւած էր տարադիրներով։ Չարչամբայի չրջանի գիւղացիութեան մի մասն էր, որ դեռ լոյսը չրացւած ճամրայ էր ընկել Չախալլիից եւ գնում էր մի քանի Հեծեալ պաՀակների Հորևանունգրոր ատրի։ Վարտանանգի սենմաւնգրողե ընտրճ խուղե խում բ, համը ու ուչաղիր, ջայլում էին։ Ուռած, կարմրած, կենարոնացած դէմ ջերից ծորում էր ջրաինջը։ Նրանց չէին հետաջրըճնուղ արմրոմ ոտյքբեն ։ Եք, դրն բւ եք, ինբրմ բնեն քանջբո եք եննական եւ հասկանալի մի բան էր։ Փոջրիկները մի պահ կանգ էին առնում եւ ցրիւ հայեացքով վերէն –վար չափում էին անցնող սայ– լերի չարքը : Խմբից-խումբ կային յետ մնացած տարագիրներ, որոնջ արդէն իսկ դժւարութեամբ էին քայլում։ Ոմանք կաղում էին եւ մէկ կամ միւս ոտքը փաթաթել, կապել էին բղջաւած լաթերով։ Ոմանջ Հլ քայլուղ էիր ունիչրբնի օմրուներողն . Աջիբնրնենն դրջ դասաղն խառած էին մայրերի չալակին. իրենց ծալծլւած տեսքից երեւում էր, որ ջնած են։ Այստեղ ու այնտեղ պատահում էին անասուններ՝ եզ , կով, Հորթ, այծ, որոնց թե՛ քաչում, թե՛ քչում էին։ Կարաւանը բներուը «ճաչշանոբենի» ատնաշանաշնիւր բն համրուղ, ետյե ոնարե հա տուկ աղմուկ, իրարանցում չկար։ Մի խմբի յետեւից, ճամբու եզըով, մեն մենակ քայլում էր մի դեռատի կին. կռնակին կապել էր երկու-երեք տարեկան գանգրահեր մանկիկը. մէկ ձեռջում ունէր մի փոքրիկ կապոց, իսկ միւսով բռնել էր Հինդ-վեց տարեկան տղեկի Թաթից եւ բարկացած քաշքշում էր իր հետ : Փոքրիկը թեր չէր լալիս, բայց պարզ էր, որ չէր ուզում գնալ։ Մայրը կանգ առաւ։ Նա նախատում կամ Համողում էր փոքրիկին։ Տղեկը կարծես Թէ Հասողւեց. ագա նա, րաղի պես աջ ու ձախ օրօրւելով, քայլում է, մէկ ուռը յետ մնալով մօրից։ Բայց երկար չտեւեց այդ եւ ճիչդ մեր սայլի մօտ տղեկը ծունկի եկաւ ու նստեց։ Շատ տարիներ են անցել, րայց դեռ թարմ է յիչողութեանս մէջ այդ կնոջ մեզ ուղղած Հայեացճն. ընտ աճերևին ինտրի բև <u>հ</u>ափւուղ ՝ տին թե ձառուղ, հարմիդարու-Թիւն ու ծայր աստիճանի յուսահատութիւն · ·

Շշմած այդ տեսարանից, դարձայ Գարեդինին եւ առաջարկեցի որ մեղ մօտ առնենը փոքրիկը։

— Մեզնից չի կախւած , դառնութեամբ պատասխանեց նա ու անցանը։

գ։ Վերջապէս ոտաւորների Թափորի ծայրին Հասանջ. առջեւից յամրաջայլ գնում էր մի հեծեալ ոստիկան, որ կարծես Թէ քնած

**

Հասնելով դիմացի վերելջի ծայրին, մենջ վար սահեցինջ առջեւից ընթժացող սայլերի յետեւից։ Աջ եւ ձախ՝ կողմերից երբեմն յայտնւում էին խրոխտութեամբ արչաւող ոստիկանները, որոնք մերթ յետ ու մերթ առաջ էին ընկնում ։ Սայլերի չղթան ծուում էր, թեթւում , օձի պէս ծայլւելով , ապա կրկին չակւում էր ու ճարահատեալ շարունակում էր առաջ գնալ։ Մէկ-երկու վայրկեան եւս՝ եւ աՀա խախտւեց կարգն ու կանոնը․ սայլապանները մրցման մէջ մտան։ Եւ բազմանքիւ սուլոցներ, ոռնոց ու դդրդոց, չխկչխկոցներ ու հանաշևսնրբև ինաև արձաջ, դբև շուշն ոաբևջբնիր մեսիտոնիր դի ատինուվրայունիւն։ Մեր յամր ու հանդարտ սայլապանը նոյնպես համակւել էր ընդհանուր տրամադրութեամբ։ Ով գիտէ, գուցէ հին սայլապանի հպարտունքիւնն էր խօսում նրա մէջ։ Սայլ-սայլի յեարշից, րա վասկաշանուղ էև դիւորբնիր ու աստճ տրգրուղ ։ Որև առջեւից այժմ ընթանում էր կոյսերի սայլը։ Թւաց, թե պիտի անցնիջ եւ նրանց, բայց ճանապարհը գնալով սեղմւեց եւ մենջ մնացինը այդ սայլի յետեւին փակած ։ Կոյսերից դեռատին նստած էր դէպի առաջ եւ ինչոր իրարանցման մէջ էր։ Նա ձեռքերով ծածկել էր դէմ ջը եւ նստած տեղը ճօնւում էր։ Տարիքոտ կոյսը թեքւել էր դեպի սայլապանը եւ նրա ձետ ընդեարման մեջ եր։ Յանկարծ դեռատին վար առաւ ղէմջից ձեռջերը եւ մի սուր ճիչ արձակեց: Ես րոստոց արմին վեն բնան ու արտան . . . ուռնաանանն դանարևուղ բե ձիերը, եւ, քովնաի յետ պառկելով, ընկնում էր դեռատի կոյսի ծնկերին։ Միւսը ուղում էր իր ընկերուհուն յետ ջաչել, բայց սայնատարն , վերելիրի ժիսարևն ժնվագ ՝ ճաշուղ բև մետի ինրը · · · . ըսվը այս արաջին սայլերը փախչում էին կատաղութեամբ եւ թւաց, թե կոյսերի սայլը ճամբու եզրին պիտի չրչի։ Սակայն կառապանը յանկարծ չակւեց եւ, ձիերը Թեջելով Հակառակ ուղղութեամբ սաևգրո : գարատանեն այն դառուդ հաւանարաչափ որն են աւ ավրճար րարձր էր դաչտից, որ հարկադրւեց կանդ առնել նաեւ մեր սայլաարն : pah դրև հրարւին ինտևու մանրւբնով քարժ ասար րաբւ դնև րացած սայլերը։ Այգ խենք վաղջի մէջ սայլերի մի խումը, չարջից պոկւած, դեռ ընթանում էր առջեւում, բայց քիչ վերը կանդ առին րար ընտրճ։ Ոսոքանի ինտնարձուդ ոքութն։ Ողջը արևնին ամամաքներ լուեցին։ Անտեղեակ գէպքի պատճառին ու խնդրին, հասարակութիւնը կորցրել էր իրեն։ Միաժամանակ կառապանները ՀայՀոԱրեւը փայլում էր ուղղահայեաց, երբ դանդաղութեամբ սկըներեւը փայլում էր ուղղահայեաց, երբ դանդարութեւ Դեռ սեցինք քերել սարերի լանջերը։ Մօտենում էինք կաւախին։ Դեռ ընդամէնը երկու օր առաջ ամէն մի սամսոնցու համար այս դաւաընդամենը երկու օր առաջ ամէն հաղար ու մի ակնկալութիւններ. ռական քաղաքի հետ կապւած էին հաղար ու մի ակնկալութիւններ. ոմանց թեւում էր, թէ այնտեղ պիտի մնան. ոմանք յոյսեր էին կապում «Հայասէր» Բեքիր-փաչայի հետ, որը այժմ այնտեղ էր, իր պում «Հայասէր» Բեքիր-փաչայի հետ, որը այժմ այնտեղ էր, իր ծննդավայրում. ոմանք էլ մթերքի, հանդստի, ինչ որ անստոյգ միջնորդութիւնների հաչիւներ էին անում։ Սակայն առաւստից արդեն պարզ էր, որ բոլոր ակնկալութիւնները օղն են ցնդել։ դեն պարզ էր, որ բոլոր ակնկալութիւնները օղն են ցնդել։

քին։ Սակայն վերջացաւ . . . ։

Սարի լանջից սահելով իջնում էինք անդադար։ Մէջ ընդ մէջ Սարի լանջից սահելով իջնում էինք անդագագետիններ , Դիմացը , պարզւում էին չորացած , դեղնած մարդագետիններ , Դիմացը , պարզւում երեւում էին կարատաղի լեռները։ Այնքան արագ վար ի-հանք, որ հազիւ մէկ ժամ էր անցել, երբ հասանք լեռների սաորոտ- չանք, որ հազիւ մէկ ժամ էր անցել , երբ հասանք պէտք էր անցնէինք ները։ Քիչ յետոյ սայլերը կանգ առին . ոտքով պէտք էր անցնկինք ները։ Քիչ յետոյ սայլերը կանգ առին . ոտքով պետք էր անցնկին և և հարատեղ պարզւեց մի սրտաչարժ տեսարան , որ դժւար է մոռանալ։ Վերջին մի չարաժւայ ընժացքում , տարրեր քարւան-սարաների մէջ արդելափակւած ազգականներն ու բարեկամները նուրից գտնում էին իրար . կանայք լալով փաժաժւում , հարցուփորձ

էին անում միմեանց եւ այնպիսի մի ձեւով էին պատմում իրենց ջաչածների մասին, որ կարծես, Թէ մեծագոյն Թչւառութիւնը արդէն անցել էր . . .

ինձ Համար բոլորովին աննկատելի կերպով առաջ անցայ։ Հակառակ վրաս եկած Թուլութեան, Թւում էր, թե անվերջ կարող եմ քայլել։ Հազար ու մի հին ու նոր վերյիչումներ անցնում , դառնում էին գլխիս մէջ . . . Վերը սարի գադաթին կանդնած էին երկու հեծեալ ոստիկաններ։ Արեւի ճաագայթնները խաղում էին նըրանց Թեւերից կախւած հրացանների փողերին։ Լերկ լեռները տեղտեղ ծածկւած էին մացառներով, Թփերով։ Այստեղ այնտեղ երեւում էին, որպէս հրդեհից զերծ մնացած, մենակեաց ծառեր։ Ճարատանչն արտանով չևչւուց էն։ Ուբքի վենն՝ բնիու քբորաագաւաաքորեր Տանապարհի լայնութեամբ, միացւած էին տախտակէ հասարակ կամուրջով։ Քովնաի մի նեղ ու անրանուկ արահետ տանում էր դէպի մի անմարդարնակ չէնք, որը երեւի լջւած Հանդստակայան էր։ Լեռներից հոսող հեղեղատները, ժամանակի ընթացքում, փորել, փորդիրել էին լեռնադագաթների լանջերը ու ճամրայ էին բացել։ Կիրձն այնքան խոսն էև՝ սև ըբևեր վջիա վատին ըդար էև վար ընկած պսպղուն գօտու։ Տեղ-տեղ վտակը պատսպարւել էր դունախափ եղած մացառների տակ : կամուրջի աջ կողմից , վերէն վար, բացւած էր 6-7 մետրի լայնութեամբ մի անդունդ։ Ուղիղ վար, դի ոտլ ճաև ՝ խջաճանբնով առնունւագ ՝ քանդրք էն եննար: Արետնաանելի ամմեր հուներ այմ արմաւրմեն վնաո : Ժաղւագ մնացել էի կանդնած տեղս. կարծես, Թէ ինձ յուղող բոլոր Հարցերի լուծումը այստեղ էր։ Որջան մնացի կանգնած, չգիտեմ ու, յանկարծ, սարսուռի մի ուժգին Հարւած ցնցեց ինձ, ծնկներս ընդարմացան . . . Bhm քաչշեցի ու անցայ, բայց ուժերս արդէն Հատել էին. սիրաս բարախում էր, ոտքերս առաջ չէին գնում : Կամուրջից դուրս, մի ջանի ջայլ անդին նստեցի։ Վարը ցրւած Հասարակու-

երւրն, ոտնի քարչը ի վեն , մանջբո եք չանբենաև բև ատքիս . . . Դիմացի ոլորտի ծայրից, անսպասելի կերպով; դուրս ընկաւ Տիգրանը: կարմրած, զւարթացած ու բոլորովին փոխւած փոքրիին իրգ մանդարճ անուսջութը : Սուր ու դիաճն վետո բև · իաղունչը անդամ չնկատեց. չնչայեղձ էր եղել։

— ԱՀա՛, թե ուր էջ . . . ելէջ, երթանջ, Հասնինջ դադաերը . . . գանրբանը . . . 4ն թայից շոր , ին րայից շար, չիան. . 0, ՝ սևչափ վախնա . . . Ռմետևիին նոտւ՝ եք վախ չիա . . .

— Աղրարիկը գիտէ[°], որ եկար, Տի'գրան։

— Գիաէ, գիտէ, ինձի ըստւ, թէ հոս էջ, արտօնեց, որ գամ...

0′, ինչ բարձր է Հոս . . . Միւսիւ Վահան, Թոռամանը կը յիչէ՞ ջ. կը յիչէ՞ ք կարա-Սամսոնի է՛ն բարձր բլուրը, որ վաղէվազ կելնէինք ու գլտորւելով կիջնեինք . . .

Տիգրանը բոլորովին մոռացել էր, Թէ ուր ենք, բայց պատաս-

իրար Հուսարաքաղ քենանաւ ու քերն ։

Հասարակու Թեան առաջին խմբերը մօտենում էին ոլորտին։ Նըրանցից վար մարդ, կին, ծեր, երիտասարդ մագլցում էին դեռ։ Աւրքի վան ոտոնենն ինրոտինսն ոնտաի ոնքո բեբևուղ էկը։

Տիդրանի խոնսու Թաթիկն առի բռիս մէջ, բայց ինչ ասելս չի-

— Միւսիւ Վահան, կրնամ հարցնել, Թէ մինչեւ ո^րւր պիտի եր-பீயரயு: செய்பு:

— Մինչեւ .. . ՄալաԹիա։

— Ռորարիկը կնոք, ռիրչեւ դաւզա։

— Մալաթիան վերջին կէտն է. · · Տիգրանի վերջին Հարցումը եզաւ այդ. նա սեւեռաբիբ գիտում էր ստորեւ տարածւած անդունդը։

Մարդիկ սկսեցին Հասնել մեզ։ Նրանջ մի պահ կանգ էին առրուղ քաղաւնձի վետ բւ շւտն շայբանճավ վրև-վան րայրքով, շրջուղ ու ճանապարհը – այս էր, կարծես Թէ, աշխարհի եւ իր գոյութեան

Վերելջի ծայրին ձանապարեր ոլորապտոյտ Թեջւում էր դէպի խորհուրդը: Հարաւ։ Ելանը սարի գագաթը։ Մեր առջեւ բացւեց մի ջարավ<u>է</u>ժ լեռնաղաչտ։ Հասնող մարդիկ չնչասպառ տեղ էին բռնում այստեղ։ <u> Ուաճբևսվ արնգրք էի դբև Ղբաբւն դրանագ սատւսնրբնիր, դօնն՝ դար</u> չուկին, նրանց մէջ եղած ոտարոպիկ փոջրերին . . . Տիգրանը լուս , դատանետան թե ուշտանին մերասող էն վաևն հանարոսմ իողերևն. երեւի փնառում էր իւրայիններին։ Երբ մեզ մօտեցաւ Պարունակը, յարմար առիթով խնդրեցի, որ այլեւս չթողնի, որ Տիդրանը ինձ մօտ գայ։ Վերջապէս Հասան նաեւ սայլերը ու չարքով տեղ բռնե<u>-</u> ցին ճանապարհի երկայնութեամբ։ Կոյսերը, Ալթունեանները, միւսների նման, Հասան իրենց սայլերի Հետ միասին։ ВուսաՀատական էր դեռատի կոյսի դրութիւնը. սայլապանների մի խումբ Հընավաս աճերով՝ փոփունրբեսվ վերբր-վան մրրուդ բիր ընար: Ըստ երեւոյթերն, փրկութեան եւ ոչ մի յոյս կար կոյսի Համար։ Ենբւի րա ժեսւդ էև այմ. իև ճայնւագճն դազւար ժաստանանաւագի

ջայլի նման էր՝ բեկբեկւող, երերուն, վախով համակւած ։ Գլուխը, դէմ ջը, իսպառ անհետացել էին վար ջաչած ձերմակ գլխածածկի թեւերի մէջ։ Անա եւ դանանը, որ կատաղութեամբ նայում է կոյսերին չորս կողմը դարձող սայլապաններին :

Քրանաթեոր ձիերը դեռ թափանարում էին իրենց բաշերը, երբ կարգադրեցին, որ նստենջ սայլերը։ Շրջապատը կարծես թե այրւած էր լաւայով։ Միայն ճանապարհի աջ կողմից՝ կիրձը գիչ գիչ նօսրանում ու տարածւում էր, ձորակներ ու բլուրներ կազմելով՝ երեւում էին բարձրադիր Թփեր, մացառներ, որոնք մատնում էին ժամանակին եղած խիտ անտառի Հետքերը։

Մտանը քարքարուարբերի դՀչ։ Տիբևն ճաշուդ-ատրուդ Հիր ոտժլերը անասելի դղրդիւնով ։ Անտանելի տօք էր եւ Թանձր փոչին պարուրել էր մեզ։ Գիչերւայ անձրեւը կամ այստեղ չէր հասել, կամ կիզիչ արևւը վաղուց արդեն ծծել ջաչել էր վերջին կաթիլը։ Տիկին Ուգրեկան յողնունիւնից նիրհում, սայլի մէջ տարուրերւում էր։ Գարեդինը Թաղւած էր մաջերի մէջ։ Առջևւի սայլում կոյսերի ճերմակ գլխածածկերը սայլի ցնցումներից ծածանւում էին, զարնւում սագերի թեւերի նման։ Ո՞վջեր են արդեօջ։ Աղգականնե՞ր, պաշտօնակիցնե՞ր, քոյրե՞ր, թէ պարզապէս բախտակիցներ։ Ինչո՞ւ մենակ են, ինչո՞ւ չեն մնացել յունաց Թաղում ։ Ո՞վ պիտի կարողանայ Հասկանալ նրանց հայ լինելը . . . Եւ միտքերս նորից Թոչում էին դէպի Սամսոն, ղէպի կարա-Սամսոնի այն զւարթ առաւօտը, երբ առաջին անդամ տեսայ նրանց . . .

Հեռւում, լեռնադաչաի միապաղաղ տարածութեան խորջում , նչմարւում էր մի կոյտ. չինութիւն էր։ Քանի մօտենում էինք նրան, այնջան ջարջարուաներին յաջորդում էին մարզագետիններ, որոնջ իրենց կանանչներով նման էին անապատային օվասիսների։ Բացի կոյսերից, որոնց Համար այլեւս ամեն ինչ դաղարել էր դոյութիւն ունենալուց, աժեն մարդ ցցւած դիտում էր այդ չէնքը։ Շատ ժադարաի չարձաւ թւ դօաբնարճ ու իարմ տակրճ: Ժարւուդ բերճ դի պահականոցի առջեւ, որից ջիչ հեռու կանդ առաւ եւ մեր սայլը։ եասանուսի չէրեն հաշարար նրմանգարի արմ էն հայուղ : <u>Ը</u> բրեր աճ կողմում, մեր սայլի դիմաց տարածւում էր մի ընդարձակ դաչտ։ 3 ախ կողմից, վերը կար ջրչոր, որի չուրջը խմրւել էին սայլապան. րբել: Դերը, լայն պատչգամբի երկարութեամբ, դետնի վրա Հաստատւած էին բարձրադիր Թախտեր (նառեր), որոնց մօտ նստած, կանգնած էին մի ջանի ոստիկաններ։ Շէնջի մօտ սլկտում էին բաւարար եւսվ քառիաջբի գուներն, սնորդեն Հաաբնն միրւաջ բիր ատրճանակներով ու սրերով։ Ըստ երեւոյթին, Էթաներ էին։ Նընարճ արմրուց բեր սայնբեր շաևճե ։ ռանժ շրաև քրար և սե քարժ հասրբե կոյսերի սայլի մօտ. ի՛նչ անմաութիւն էր այս խեղճերի համար իրենց Հագուստներով ձամրայ ելնելը եւ ինչպէս Չախալլիում չէին րվատբը տանաժնշոմ իարարձ իբնահանակարարունիշը . . . Եանբրախտարար որ եւ է ղէպքի նախանչան չկար։ Ըստ երեւոյթին, վայեն «ոնաշաօրանուն» ժողոերողութեն մոոնուղ բև դունքնորն ։ ըւ առանուերերբենն՝ ճիչ-ճիչ ոնատանութնով՝ իչրուց բեր ոտքերին բւ տատ, աւելի համարձակուներւն ստանալով՝ գնում, գալիս էին մինչեւ ջրբ-Հորը։ Կանգնած էի ձիերի մom, որոնք գլուխները ջաչ, ականջները քալս, յոգնած ու մարդու ոլէս մաազրաղ՝ նայում էին դէպի դաչտ։ Սայլապանը մօտեցաւ նրանց՝ ջրով լի գոյլը ձեռջին։ Ձիերը ցամջեցրին գոյլը եւ դուրս Հանելով դունչերը սկսեցին կրճառցով ծամել, ծամծմել չուրթերից ծորացող կաթիլները։ կոյսերի սայլի մօտ կանդնած էին մի ջանի մարդիկ, որոնց մէջ էր նաեւ կախոլիկ տէր շայրը։ Վերջինը տաքացած ինչոր բան էր ասում տարիքոտ կոյսին։ Դեռատին , որ նախապես Հետաքրքրութեամբ լսում էր , յանկարծ յետ քաշեց իր ընկերուհուն , որը առանց այն էլ բացասաբար Թօթեում էր գլուխը։ Կաթոլիկ Հայրը դժկամակութեամբ Հեռացաւ կոյսերի մօաից եւ ուղղւեց ղէպի պահակատունը։ Մի քանի քայլ յետ, նրանց ուղեկցում էին եօթ-ութ սամսոնցիներ, միմեանց Հետ խորհրդաւոր փոփսալով։ Հետաջրջրութիւնը յաղթող հանդիսացաւ իմ մէջ ու նընարձ Դրարւին դէի-բևիսւ ճայն անի, խրսքինն շատիարանսւ շաղան։ Պատչդամբի Թախտի ծայրին ցից նստած էր մի գէր ոստիկան, որի դէմ քից երեւում էր, որ խիստ նեղւում էր տօքից։ Նա վար առաւ ֆեսը, մեջը փչեց ու նորից գրաւ գլխին, պիչ-պիչ նայելով մountցողներին ։ Ըստ երեւոյթին սա էր պահակատան պետը, որին մօտեցաւ կաթոլիկ Հայրը եւ ասաց.

- Բէյ էֆէնաի , խնդեր ունեմ ձեզ՝ իմ եւ սրանց կողմից ։

Նա ցոյց տւեց իր յետեւը կանգնած ընկերներին։

— Ի°նչ կայ, Հարց ուեց ոստիկանը, վիզը օձիջից վեր Հանելու

չարժում անելով ։

- Մենք կաթոլիկներ ենք եւ ենթակայ ենք Հռոմին։ Մեզ ասացին, թէ մինչեւ մեր Հարցը օտարահպատակների կարգով պարզւելը, անան է դրիրբոն հաւտի և սնարկին դրև շուասի ին վենասանջրբը
- Վե՛րջը, ասելիքը ի՞նչ է, անհամբերութեամբ ընդհատեց նը-Սամսոն . . .
- Դեռ Կաւախ չՀասած գիմեցի մեզ ուղեկցող պահակի պետին, լան ոստիկանը։ ետյն գրև ոտյեւ իարժ չասաւ .. .

- $-\mathbf{k}'\cdot\cdot\cdot\mathbf{k}^{\circ}$:
- Մեզ բերին մինչեւ այստեղ ու չգիտենը, Թէ ուր են տանում …
- Միտքը ի°նչ է, փափա՛ց ։
- Հիմա խնդրում ենջ, որ մեզ յետ ճամրէջ կաւախ, մինչեւ մեր հարցը պարզւի, որովհետեւ մենջ կաթոլիկ ենջ եւ, ինչպես ար-**ரத்**ம் யய்யூர் . . .
 - _ Կաթոլիկ լինելնիդ հասկացանը, ի՞նչ միլլէթ էը, ա՛յն ասա։ Լոութիւն տիրեց։ Տէր-Հայրը կարկամած նայում էր · · · - k ... k.:

Պարզ էր, որ չի ուղում պատասխանել։

- Zwoj 52, Ft 15'

— Հա՛յ ենը, յանկարծ գոչեց տէր-Հայրը։

— Դէ՛ որ հայ էք, հայտէ՛ . . . բոլոր ուժով գոռաց ոստիկա-Lp:

Տէր-Հայրը մի պահ կանդնած մնաց. աչքերից կրակ էր Թափւում , չրթունջները դողում էին ։ Ապա յանկարծ նա դարձաւ եւ արագ ծայնբեսով արզբատնաւ ենսշերն մետի վան։ Նշետ իրորեն նեւթնիր։ Լուսաւորչական Հայերից ոմանք միմեանց աչք Թարթեցին, Ժպտա-

Պահակատանը մօտ երկու ժամից աւելի մնացինը։ Ասում էին, թե սայլապաններն ու ձիերը պէտը է Հանգիստ առնեն ։ Սակայն ձրգձրգումները գնալով մտահոդիչ էին դառնում. մարդիկ վախենում էին, որ գիչերը կարող են մեզ այգտեղ պահել. դիմացի անյայտու-**Թիւնը ներկայի համեմատութեամբ աւելի տանելի էր թւում** ։

Արեւն արդէն բաւական թեքւել էր, երը հրաման աւին չարժւելու։ Պահակատնից անվտանգ Տամբայ ելնելը բոլորի վրայ բարերար ազդեցութիւն թողեց։ Գոյութիւն պահելու ինչոր աղօտ յոյսեր էին արթնանում ։ Թւում էր, Թէ միայն գաղթով է սահմանափակւելու ծայր տւած համատարած թչւառութիւնը, իսկ այդ դէպքում ինչ լիրելն ու չլինելն անստոյգ էր, անորոչ եւ գրա համար էլ յուսատու։ Միւս կողմից կասկած չէր մնում , որ մեզ վար են դնելու կաւզայում , ուր, իրը թե, սպասում էին նոր կարգադրութեան մի օր առաջ Չախալլից մեկնած տարագիրները . . .

Ձիերը, ջիչ-չատ կազդուրւելով, գնում էին աշխուժով, գլխի վետ իսրագր մանջորնով արանչորնը։ գարատանջն հանաւրար իչրուդ էն: ին հանրեն անգող բերանուղ էիր ատնագուր թւ խիա դանասրթև ։ Ծախ քամղին, ճաևճաևուուրբևիր Ղաճանմաւղ բիր դանմերև ՝ մածտեր, Հովիտներ։ Մօտենում էինը կաւզային։

կաւզա քաղաքը մեծ չէ, բայց յայտնի է իր Հանքային ջրերով։ Ուրույուրն ինդենին աւրբւսևրբենն աղևար աղկորբենիր ժանիո էիր ահոարմ օդափոխութեան, բուժւելու։ Այժմ տարագիր Հայութեան կարաւանը կանգ էր առել այդ ջաղաջի առաջ, իսկ տեղական իչխանութիւնները գրաժարւում էին ներս առնել, իրբ թե, տարափոխիկ գիւանգութիւններից վախենալու պատճառով . . . Որջան մնացինջ այդարմ իարդ տուաջ, չրդ կիշուղ ։ Ժիարդ դիայր ՝ սև անբւն վամուձ աև-ժանրո էև՝ ^չաևճով քարժրաջ ռաների եսվարժան բեքանու<u>ն</u>բաղե։ ըներըը վամարարը էիր ետևզնտոանջար անահաջաջրբարբև՝ սեսրճ քարժ էին առնում այս կամ այն սայլի մօտ եւ Հարցումեր ուղղում աջսորականներին։ Ենթաղրւում էր, թէ այդ անցուդարձը ի զուր չէ. երեւի ուզում էին Համոզւել, որ մարդիկ միայն հիւծւած, լջւած են ու քաղաքում ընդունւելու Համար «վարակիչ Հիանդութիւններից»

Այդ նոյն ժամին ,ձանապարհից դուրս, դաչտի վրա, մեր առջեւ պարզւեց մի անսովոր տեսարան. _քաղաքից իջել էր մի թափոր, անի առջբւին գրուց էն գի փոքիո. չանո սենին դանմիի ՝ տատմանարակի վրա գրած , տանում էին սաւանով ծածկւած մի դիակ։ Անչութ յուղարկաւորութեան թափորը կազմում էին Նչան էֆ. Չատրձեանի մեծ որդին եւ կինը։ Նչան էֆ. մեռել էր . . . Տեղագանութիւնից ի վեր Սամսոնի ցրիւ Համայնքի կետնքում առաջին մահն էր այս։ Համայնքի բնական նահապետը մեռել էր եւ Թազման պատւի էր արգարանգի, ին դրջ դանմառինունբրար բւ նաւնքրեր դէն աղբը արմ ունեցած իր անձաչիւ բարեկամների չնորհիւ . . . Նախախնամու-Թիւնը ցանկացել էր, որ Հայ Համայնջի ստւարագոյն մասը, աներեւակայելի մի ձեւով, ներկայ լինի իր աւազագոյն անդամի թաղման արչուն գափանիր։ Ռևման բն։ բւ ոտյքին-ոտյք դանմեր վան բիր առնում ֆէսերը, կանգնում, ծունկ չոջում, մինչեւ որ անցնում էր ւթատերե աբոճն տիժ ատևօներտի հումանիաւսնունբար ատներ բև դի ուհովը չուն։ Ո'հատիտեմ ին արոտետրն՝ խոնչեմտուսև ու քարիտո դող , եւ ամ էն մարդ , ըստ երեւոյթին , դգում ու գիտակցում էր այդ ... Ցուղարկաւորութեան թափորը վաղուց անձետացել էր , երբ յան<u>-</u>

կարծ ինձ մաջերից սթափեցրեց Գարեգինը որ լայն ժպիտը դէմջին — Նայի՛ր, նայի՛ր, տես ինչպէս է կոտրտուում . . .

மையின் நிவர் வாக்

Հոգեկան որոշ պայմաններում , մարդու բնութեան երեւի յատուկ են այնպիսի անդիտակից ընդվգումներ, որոնց Համար բացատրութիւն зиш 1:

Գարեգինը մատնանչում էր մի չջեղ, բարձրաստիճան պաչտօնեայի վրա , որ վերադառնում էր յետեւի սայլերից , մի ոստիկանի ուղեկցութեամբ:

Այժմ , երբ գրում եմ այս տողերը , հասկանում եմ Գարեգիի միչտ լուրջ բնաւորութեան յատուկ մանկական այդ դիտողութեան անմեղութիւնը։ Բայց այն ժամանակ սարսափելի վախ զգացի եւ, Հազիւ զսպւած ցասումով, բոթեցի Գարեզինին։ Դժրախտարար, արդէն ուշ էր. ճիչդ նոյն վայրկեանին, պաչտօնեան յետ նայեց, մի ակնեարե կանդ առաւ , աչջերը թարթելով մեզ դիտեց ու դնաց ։ Զգացի , որ լաւ չեղաւ։ Նոյնը զգաց երեւի նաեւ Գարեգինը, որը մէկէնիմէկ սմ բեց ու

Առջեւի սայլերը չարժւեցին։ Ոչ ոք չգիտէր, Թէ ուր են տանում մեզ : Անդնում էինը քաղաքի ծայրամասով , լայն , փոչոտ մի փողոցով։ Հազարաւոր ամբոխը բռնել էր փողոցի երկու կողմերը այնպէս իրիտ , որ միայն մի նեղ չերտ էր մնացել սայլերի անցջի համար ։ Ամբոխը դիտում էր մեզ այնպիսի Թչնամական ու վրէժինորիր ձևւով, որ զարհուրելի եւ միաժամանակ անհասկանալի էր մեղ համար։ Երբեմն Frank tp, Ft win hang min Auchbb wednes t gente geffet , Amb ոպառնալից դէմ քեր էին անցնում-դառնում բիրերիս մէջ, որ գլուխս պատուում էր : Ցաւիտենականու թեան չափ երկար թւաց ինձ մեր այդ երթը կաւզայի հասարակութեան միջով: Վերջապես անցանը. անmuchth thank or homewagned , Sting the thinkened : Unul the գնում այն փոչոտ փողոցով, որն այժմ ամայի տարածու ենան նման kp: Burhum kp paned thy, Sulpummappp. with put mathen want

Շրջակայքի մարդադետիննները մենչաղի տակ սեւ գոյն էին ըստացել: Հասանը եւ անցանը ինչոր կիսաւեր վայրի միջով: Այստեղ, այնտեղ երեւում էին թարութանդ եղած խրճիթներ, մարագներ, ախոռներ, բայց կենդանի չունչ չկար։ Կառապանները անձայն, անաղմուկ աճապարում էին։ Ընդ Հանրապէս նրանք դեռ կաւղայի տակ մի տեսակ զսպենլ, լրջացել էին։ Ձիերը գնում էին համաչափ վազքով:-

Որզաշիւ սայլերի դղրդիւնը կիսախաւարի մէջ նման էր տարածուն որոտի։ Հարիւրաւոր ձիերի դոփիւնները, բեկբեկւող Համաչափունեամբ, տարածւում էին միունեան զրկում նիրհի մտած բնու*թեան մէջ* :- «ՄԷ՛կ, երկու, երեք - մԷ՛կ, երկու, երեք, - մԷ՛կ, երկու, երեք» . . . կարծես, թե ձիերը երեք ստք ունեն։

ԹՀեւ յոյս չունէի պատասիսան ստանալու, բայց դարձա<u>լ</u> Համը սայլապանին Հարցումով, թէ ուր պէտը է իջեւանենը։

— Էլէւիում , կարճ պատասխանեց նա։

«Էլէւի» · · · 0′, ինչպես չէ, յիչում եմ ։ Ցիչում եմ կենսուրախ Հայր Խրիմեանի չատ պատմութիւններից մէկը, որ անում էր նա մեզ ձմրան երկար դիչերներին, իր տաքուկ, կոկիկ հիւրասրահում, աև վերջ լեցնելով ու պարպել տալով Հիւրերին կլոր սեղանի չուրջը չարւած օղիի բաժակները։ -

«Հակառակ ուղղութեամբ երկու տարբեր վայրեր կան. մէկը կոչւում է Ալեւի, միւսը՝ Էլեւի: Երկուսն էլ Թեեւ ալեфով են գրւում, րայց առաջին ղէպքում ալիֆը պահանջում է յատուկ նչան ։ Պաչտոնհան, որ պետը է «թեզկերէ» տայ ձամբորդին Ալեւի գնալու Համար, դանց է առնում նչանը եւ մարդուն բռնութեամբ բերում Հասցնում են

Այժմ այստեղ էինը գնում նաեւ մենը, բայց թե ուր էր ուղղւած 615chs . . .

Մութեն արդեն այնքան էր թանձրացել, որ ճանապարեր այլեւս մեր «թէզկերեն» յայտնի չէր · · արուգարելի էն թո գիայը սույերի հանգուդրբեն ժանբե էն շարժանալ, որ թերւեցինը, անցանը, իջանը, բարձրացանը, եւ այլն։ Գղբրդոցի միջից, մերե ընդ մերե, առջեւից լուում ու փոխանցւում էին սայլապանների տարօրինակ կանչերը: «hա-hn'ւ, hա-hn'ւ, hա-

Ընթացրը դանդադելու ազդարարութիւններ էին։ Աջ եւ ձախ, hn'ı » · · · մ Fri Flow 1 8 18 թանձրանում էին կաւգայում կրկնապատկւած ձիաւոր պահակների սաշերները։ Ովջեր էին առջեւի եւ ովջեր յետեւի սայլերում ճատածները, լայանի չէր։ Եւ արժեր չուներ, բանի որ ագէր դանմու աշխանչն աներւո ին սանը բև . .

Անյայա տարածութեան մէջ, դէպի ձախ, Հեռւում, վար ընկած աստղի պես, յայտնւում ու չքանում էր մի լոյս։ Երբ դանում էի, յանկարծ անհետանում էր. երբ նորից փնտռում էի, յայտնւում էր մի ուրիչ տեղ : Երեւի բառական ժամանակ էր անցել, հրբ լոյսը այլեւս մի տեղ կանգ առաւ : Մովերջ կրկնւող աղդարարութիւնների վրա, սայրերի ընթացրը իսպաս դանդաղեց։ Միաժամանակ լուեց մի չան Հաջոցը։ Ապա յանկարծ փչրւող ճռուոցով վար իջանը։ Դղրդիւնը մա-

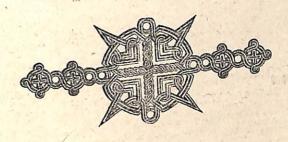
իլեւին մի դալա է : Համատարած խաւարի մէջ ուրիչ ոչինչ յայանի չէր։ կարգադրում են բեռները վար առնել։ Ամէն մարդ անխոս են Թարկւում է : Պարգւում է , որ յուսաբացին սայլերը պէտք է յետ դառնան։ Եւ ամէն մարդ սայլապաններին վճարում է այնջան, որջան նրանք պահանվում են ։ Տեղ բռնելը, գոյութեան նոր պայմանները Հասկանալը այնքան Հրատապ ու Հրամայողական էր, որ բոլոր մնացած հարցերը արժէջագուրկ էին եղել։ Եւ դաչտը համակւել էր երարանցուժով. մարդիկ բաշբչում էին իրերը, մի-մի կապոց առած վազվում էին դես ու ղեն, յետ դառնում եւ յուղւած կանչում միւսներին։ Այս իրարանցման միանում էին ձայները սայլապանների, որոնք դաչան ի վար ճամբայ էին բացում, ձիերին հանդիսա տալու Համար։ Միաժամանակ, դաչտի ընդարձակ տարածութեան վրա, իրարու լետեւից յայտնւում էին մոմի եւ ԹիԹեղէ ճրագների բեկբեկւող լոյսի լեղւակներ։ Մեր յետեւում , աղօտ լոյսերի տակ , նչմարւում էր մի չէնը, դէպի ուր ուղղւում էին չատերը։ Գարեդինն ու Տիկին Ռեբեկան մի-մի կապոց առած հետեւեցին նրանց։ Բայց չուտով յետ դարձան։ Պարզւեց, որ չէնքը մի խարխլած քարւանսարայ է , որը արդեն լեցւած է մարդկանցով։ Տեղ բռնեցինը այդ չէնքի պատի տակ, ուր արդէն ցաջուցրիւ տեղաւորւած էին ուրիչները։ Այդ գործի մէջ մեղ բաւականաչափ օգնեց Արմենակ Քէչէնեանը, որ վերջին դասարանի սաներից էր․ արդէն պատի տակ տեղ բռնելու Հնարաւորութիւնն էլ պարտական էինը նրան։ Քէչէնեաններից բացի, մեր անմիջական Հարեւաններից լիչում եմ նաեւ Հիւսիսեաններին՝ կնոջը , մանչին, աղջկան։ Կարապետ էֆէնտին, պատերազմի նախօրեակին, ժեկնել էր Բաթում բեռայրիս Հետ, որ Բագւից մի բանի օրով եկել to had intunifituis:

Դաչար այժմ լուռ ու Հանդարտ էր։ Դիմացի անՀաչիւ, բեկբեկւող լոյսերից մեդ բաժանում էր մի խաւար գօտի, որ երեւի, ճանապարՀ էր եւ տեղ բռնելու Համար խորտուբորտ ու անյարմար ։ Ձարմանայի էր, կարծես թէ մ թութեան մէջ լլկւած, բարացած Հարսանիքի Թափոր էր . . .

Պատի տակ հոտած աշխատում էի յաղթահարել ինձ համակող թժրութիւնը։ Բայց էլ ուժ չկար : Տիրական մի ջուն նւանում էր ինձ :

Կուպրի պէս սեւ երկնքում փայլում էին աստղեր։ Դաչտում տիրում էր աստւածային անդորրութիւն ։ Դիմացը Հորիզոնաձեւ տարածւած լոյսերը մարում , անհետանում էին ։ Թւում էր թէ միաժամանակ չը-ջանում են նաեւ լոյսի մօտ եղած մարդիկ։ Որջա՛ն տարօրինակ էր այդ ամենը։ Կարծես թէ մէկ լոյսը առանց միւսի չէր կարող վառ մնալ։ Մի պահ նրանը նշաղեցին այնջան, որ կարելի էր համրել։ Ապա Համատարած խաւարը Թազաւորեց ամեն տեղ։ Ով ուր էր արդьор . . .

(Շարունակելի)

A.R.A.R.@

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԻԱՆ

RUPTURTURE MUSTULARE th-SHOUTH Mahillest

VII

ԲԵՐԴԱԿԱ ՍԱՐԸ ԵՒ ՍԱՍՈՒՆԸ

Արչալոյսը բացւած էր, երբ հեւ ի հեւ հաղիւ մեղ ձգեցինը Բերդակա սարը ու տեղաւորւեցանը հեղեղատի մը մէջ։ Հոն զգացի, որ դեռ հիւանդ եմ - բոլորովին ուժէ ինկած էի:

Մշոյ սջանչելի դաչար մանիչակ մշուչով պարուրւած, ին **երար**աև կարծես։ Մեղրադետը եւ աւելի Հեռուն Եփրատը՝ պսպղուն երկու երիզներու նման, մանիչակե ֆոնի վրա, ձգւած էին դաչաի մէկ ծայրէն միւսը։ Դուրանի գիւղերը կապրէին դեռ . . . իրենց վերջին սեւ

կկսօր էր, երբ լերան սաորոտէն ղէպի մեզ սկսան բարձրանալ ջանի մը Հոգի: Շալակաւորներ էին որ ճայ էին բերած: Բերդակցի Օսկիանն էր անոնց առաջնորդը։ Իրական ուխտեալներէն էր Հնաւուրց այդ մարտիկը դեռ Արապոյի, Սերոբ-Աղբիւրի օրերէն։ Կարձահասակ, ջիչ մը կաղլիկ, նիհար, սուր պսպղուն աչջերով մարդ մըն էր, որ անցած էր չատ կրակներէ ու դնդակներէ եւ այժմ ամեն ինչի վրա փիլիսոփայօրեն կը նայեր։ «Ինչ որ դրած է զմեր ջակաին, ղէն կեղնի» – այս էր անոր զաւանանքը ամենածանր վայր-

կարծեմ մեր խումբը տաս Հոգիէ էր բաղկացած ։ Մաքերոն էր անոր ղեկավարը։ Մեր յեղափոխական պատմունքիւնը, բազմանքիւ այլ Հազւագիւտ դէմ քերու Հետ, չատ քիչ բան արձանագրած է անոր

Յաղ Թանդամ մարդ մըն էր, բայց մանուկ մը։ Ռուսական զին- ւորութիւն էր ըրած , իսկ Հետաղային Քրիստափորի աչակերտը դարձաւ եւ կատարեց ահարեկում մը «Փոթորիկ»ի հրամանով։ Ատկից

ետքը աջսորւեցաւ Սիպիր, ուրկէ փախաւ եւ եկաւ Վասպուրական՝ ծառայելու յեղափոխութեան։ «Օսմանեան ՍաՀմանագրութեան» չը Տաւտաաց ։ Ձաւարեանին հետեւեցաւ ղէպի Տարօն եւ հոն մնաց , իբր համեստ զինւոր ու գործիչ։ Վերին աստիճանի բարեկիրը, մեզմ ու դիւրաբեկ իր զգացումներուն մէջ՝ մոլեռանդօրէն նւիրւած էր Դաչնակցութեան ։ Դաժան էր ու անգիջող մեր աւանդութիւններու ու ըսինեսուրարրեսու անաշատարուներոր ը էն՝ դիտոլիա ու եիւնբեն, ին ըկտետ-

Փախուստիս լուրը անմիջապէս տարածւեցաւ դաչտի եւ լեռներու प्रामार्थ : դէն ու գամրն հանա հանաքանին ամարրունիրը, դրև դասվունսերը վևա։ «Կացութիւնը յուսագատական է ուրեմն, որ պահւեցաւ», - կը հեարունույն գումալունանն ինտուտանիօն էր՝ սնալէրարու տու բան ին մնար, դէթ երեւոյթները փրկելու Համար։ Բացայայտ թչնամական Վիճակ ստեղծւեցաւ մահմետականներու եւ կառավարութեան հետ։ Այս Հոգերանութիւնը վարակեց մանաւանդ յեղափոխական մարտիկները, որոնդմէ չատերը զէնջերնին առած լեռը եկան։ Մաս մը անունցմե յաջողեցանը վերադարձնել, իսկ չատերը մնացին եւ 4ետա-

զային Սասուն կանչւեցան։

Մուչէն հեռանալէս յետոյ, կօտոյի Հաջին, Տիգրանը եւ ուրիչ ընկերներ, Հագիւ ժամանակ ունեցած էին ջաղաջի զինական ուժերը ջիչ չատ կարդի բերելու։ Դաչտի գիւղերը ձգւած էին իբենց ձակատագրին ։ կազդուրւելէս վերջ միայն զգացի թէ ի՛նչ ահաւոր սխալ մր մանջաց էի, գմբնով ճամաճն անմ ջարն օնբնուր բւ ճանւբնով նբարբնու ջբետքենն։ և շանիք դիանքո չէն արմաջ բներն իբարնո փնիք (ինչ որ երբեմն կը գրւի)։ Տեղական ընկերներուս մտահոգութիւնն եղած էր Թոյլ չտալ որ ձերբակալեն զիս եւ յուսալքեն ժողովուրդը, դիրչմերս քրս ետևգնարտքավո հոմսեի ձոյն դն ննաջ քնննայի քաստվարութեան դեմ եւ րախազգուչացում մե, դեր գողովուրդին Համար։ Այս մտաՀոգունեամբ կը պնդէին որ Հեռանամ։ Պլլւած Հնամաչ արգերբարանիս դէն (դիտի ինն սն մաբնո երևի ըսանքը բր սնն որկայն ամիսներու ընթացջին փրկեց դիս ցուրաէն ու անձրեւներէն, քարերու ու Հողերու մէջ) Հոդեպէս կը տառապէի, խորճիս առաջ ցա-

Հաղիւ 10-15 օր էր անցեր փախուստէս, երբ Օսկիան օր մը նաւալիօրէն լանցաւոր: մակ մը յանձնեց ինծի, զոր Հայ կին մը բերած էր Մուչէն։ Մուչի քիւրտ մէպուս Հաջի Իլիասէն էր, մօտաւորապես Հետեւեալ բովանդակութեամբ.- «Այս ծանր օրերուն, երբ Հայրենիջը վտանգի մէջ է, պէտը է որ ինձի ու բեզի պէս նւիրւած մարդիկ, ձեռը-ձեռքի տըւած, աշխատին. ամօթ է փախչիլ ու լեռ ելնել աւազակի մը պէս.

Հ. 8. Դաշնակց. ահարհկչական մարմինը.

84

գիտեմ, դէչ մարդիկ միտքը պղտորած են վերադարձիր անմիջապես մի կասկածիր երբեք, գլխովս կերաչխաւորեմ միւթեսարըֆը իր յարդանքը միչտ կը պահէ քեղի հանդեպ» · · · ։ Հաջի Իլիասին, նոյն ճամբով պատասխանեցի դրեցի իրեն թէ՝ միւթեսարըֆի եւ իրեն պատրաստած դաւադրութիւններու մասին տեղեկութիւններ ունինք եւ թէ Օսմ Պարլամենտը արժանի է Իլիասի նման մէպուսներ ունենալու ։ Աւելցուցի նաեւ թէ՝ օր մը, եթե արդարութիւն կայ այս աչխարհի մէջ, պիտի հանդիպինք միմեանց · · · ։ Արդարութիւն

Ատկէ ջանի մը օր յետոյ դարձեալ տոմս մը ստացայ։ Այս անգամ փոստի միւտիւրէն էր, որ «խիստ կարեւոր խնդրոյ մր առժիւ», կ՝ուղէր Հանդիպիլ ինծի։ Ինջը պիտի դար Մոկունջի այդիներէն մէկը ու Հոն պիտի տեսնւէինջ։ Ընկերներս սակայն կտրուկ Հակառակեցան Հաւատացած, որ նամակը կեղծ էր եւ պատրաստւած էր դիս ժակարդ ձդելու Համար։ Այդ վայրկեանին յոռետես էինջ դարձեր որ եւ է Թիւրջի նկատմամբ, խելադարուժիւն կր Համարւէր Հաստա ընծայել նման գրուժիւններուն։ Ու չդացի։ Ջարդերէն վերջը տիւրէն էր դիրը եւ, ո՛վ դիտէ, դուցէ ջարդերէն էր որ կը դդուչացըներ։ Ափսոս որ յետին ժւով էին այս մտածումներս։ Նման վայրկեանես, դժրաղդարար հուականաչափ չեմ ունեցած այդ յատկուժենէն։

Ամիսը անցած էր, մինչ մենք այդպէս անիմաստ ու աննպատակ կը թափառէինք լեռներու պադաթները։ Գոնէ՝ կընայինք երրեմն դաչտ իջնալ եւ օգտակար բլյալ ժողովուրդին, յուսահատ այդ օրերուն՝ ուժ ներչնչելով եւ քիչ թէ չատ կադմակերպելով։ Հոն բանի մի կր սպասէինք կարծես։ Ի՞նչի, ես ալ չեմ դետեր։ Կր յիչեմ միայն, որ թէեւ ընդհանուր, կազմակերպւած ջարդը մեր միտքչն չէր անցներ, բան կորարերինք։ Կր սպասէինք բրուանակերպումը կենսանն իր համարէինք։ Կր սպասէինք բրոական կաղմակերպումը կենսաններու, անիչիանութեան, ականաւոր անձերու եւ մարտիկներու դէմ դաւերու — այս բոլորին կր հասայինը։

Ամիսէ մր յետոյ միայն Սասունէն լուր առինը, Կորիւնն էր, որ օր մո այդտիկ խումրով մր եկաւ մեր քով:

Սասնու դեկավարները կարեւոր էին Համարած խորհրդակցութիւն մի ունենալ ինծի Հետ եւ վերջապէս կուղէին որ ես ալ Հոն Մանել է

Մանգերսին յանձնելով զինւած ուժերը, հետեւեցայ կորիւնին։

Մահւան չափ տխուր էր այդ լռակեաց ու խորհրդաւոր հայդուկը.
խոսելիք չէր մնացած այլեւս. յոռետես էր միչտ ու իմ քաջաբերական
բռնագրոսիկ լաւատեսութեանս կը պատասխաներ բերանի մէկ կողմի
թախծոտ ժախտով մը. իր միակ յոյսը ռուսական բանակը եւ մեր կաժախծոտ ժախտով մը. ին միակ յոյսը ռուսական բանակը եւ մեր կա-

գավիա մը, որուր ժաժիր դՀՀ գատաց Հիր ԸՀրնի բւ ՈՀան ժիշեն-ար ներան արտարգիարության արտարգին արգարության արտարգի հանաարան հանաարարդին արտարգի արտարգին արտարգի արտարգի արտարգի արտարգին արտարգին արտարգի արտարգին արտարգի

Մեր ընկերները Սէմալ էին եկած ու մենք ալ Հոն կերթայինք։
Արադ կիչնէինք լեռնէն։ Սէմալի եւ Շէնրկի դիւղացիները իրենց կանանց Հետ կլկլի արտերը կը մաքրէին, տեղ-տեղ կը չրէին, կարծես
ոչինչ պատահած էր աչխարհիս վրա ... կը դիտէի զանոնք յուղումով
ու դառնութեամր եւ կը խորհէի որ ժողովուրդի բնազդը չի խարեր իըեն – թերեւս վտանդը անցնի առանց ցնցումի։

— Կլկլ կը ջրե՞ս, Գա՛լօ, բարի լուս, ձայնեց կորիւնը, կարծես

ցաղթանդամ ջրվարը, որին ուղղւած էին այս խօսջերը, դանդաղօրէն գլուխը բարձրացուց, արագ Հայեացջ մը նետեց մեր կողմ ու չարունակեց թումբերը ուղղել։

- Ջրէ՛, Հրէ, որ Մուսարէդը դայ, ըզջըդի օրՀնայ ու ուտէ, բաղցը Հեղնանջով մը աւելցուց Կորիւնը։
- ւրը չուր միզի գայ, գրմեն կը ըմնցունք ու զենոր է միր ք... կր թոր—

 հր չուր միզի գայ, գրմեն կր ինրարունք ու զենոր է միր ք... կր թոր—

 հր չուր միզի գայ, գրմեն կր ընրցունք ու զենոր է միր ք... կր թոր—

 հր չուր միզի գայ, գրմեն կր ընրցունք ու իննդաց։

Պղաիկ գիւղ մըն էր Սէմալը, Շէնըկէն քիչ մը Հեռու։ Ցեղափոխական փայլուն անցեալ ունէր եւ անոր ամէն քարն ու Թուփը` իր ԿիւցաղներդուԹիւնը։ ԽորՀրդաւոր ու նւիրական էին այդ բոլորը։

Գիւղին եգրին, խոչոր ծառի մը տակ, Հաւաքւած էին կէլիէկուպանցի կիրակոսը, ժողովրդի Հերոսներէն, բարձրահասակ, ջղուտ, կանցի կիրակոսը, ժողովրդի հերոսներէն, բարձրահասակ էր բարձր նիհար ու չիկահեր մարդ մը, 45-ի մօտ, որ գլխին դրած էր բարձր Քաքիպ» Մանուկը՝ նոյն հասակի, բայց աւելի կիրք ու խոհուն դի-«Քաքիպ» Մանուկը՝ նոյն հասակի, բայց աւելի կիրք ու խոհուն դիմագծերով. Մձօն եւ Ռուբէնը։ Այդ միջոցին արդէն իսկ սպառնական չարժումներ կը նկատւէին Սասնոյ դէմ. Գենջի, Հազոյի, Մօտկանի, Խարզանի, Իչխընձորի եւ այլ կողմերու աչիրէ Թները չարժման մէջ էին դրւած։ Սասնոյ ժողովուրդը եւ յեղափոխական ղեկավարու Թիւնը կը զգային անշուչտ իմաստը այս չարժումներուն եւ իրենց կողմէ, որջան Հնարաւոր էր, պաչարի ու ռազմանիւ Թի կեղրոնացման պատրաստու Թիւններ կը տեսնէին։

Մերինները ըսին, Թէ կռիւներու կեղբոնը պիտի դառնայ Տալորիկը ու Կէլիէկուզանը, իսկ իբր վերջին դիմադրուԹեան կեղբոն՝
Անտօք լեռը, որ ամէն յարմարուԹիւններ ունի վերջին դիմադրուԹիւններու Համար : Իսկ մինչ այդ, բոլորի յոյսը ռուսական բանակն էր, որ ամէնքի կարծիքով, չի կրնար ուշանալ : Կարիքը ունէին փորձառու մարտիկ-ղեկավարներու եւ մ Թերքի : Բայց որով հետեւ համոզւած էին Թէ՝ կառավարուԹիւնը նախ Սասունը պիտի զարնէ, աինչ Սասունի Համար դործածւի · դաչտէն կարեւոր ուժեր պէտք էր
կանչւէին անմիջապէս եւ , Հնարաւոր եղածին չափ , ռազմական պա-

Այսքան տարիներ անցնելէ վերջ, անուչտ, դժւար է ճչգրիտ պատկերը տալ մեր խորհրդակցութիւններուն, բայց աւելորդ չեմ համարեր գոնէ մօտաւորապէս վերյիչել, յատկապէս տեղական ղեկավարներու տեսակէտները։

Կիրակոսը կը պնդէր, Թէ յարձակման նախաձեռնուԹիւնը պէտք է որ մենք ստանձնէինք եւ կառաջարկէր յարձակիլ քաղաքի վրա։ «Մուչ զարկե՛նք», ռազմամ Թերք եւ պաչար ձեռք կը բերենք, կամրանանք եւ լուր կուտանք ռուս բանակին, – կլսէր ան։

Քեաթիպ Մանուկը դէմ էր ատոր։ Ան կըսէր թէ՝ մեր ուժերը ի վիճակի չեն նման գործ մը կատարելու։ Սասունէն ուժերը այլ տեղ տանիլ, կը նչանակէր սկիզբէն իսկ խորտակել մեր միջնաբերդը։

Մուն եւս յարձակողականի կողմնակից էր, սակայն Սասունի չուրջը մաջրելու եւ լեռները մեր ձեռք պահելու դիտաւորութեամը։

կորիւնն էր միայն ընկնւած։ Լաւատես չէր մեր գործողութիւններու յաջողութեան նկատմամբ։ Պաչար ու ռազմամթերք չունինք,կըսէր ան, – դաչար անպատրաստ է եւ անկազմակերպ, քաղաքը չի կուի, բայց մինչեւ ե՞րբ։ Եւ անոր բովանդակ յոյսը ռուսական բանակը եւ մեր կամաւորական դունդերն էին, եթէ միայն ժամանակին

Այսսլէս ծանր մտաՀոգութիւններով ու տատանումներով անյաղ-երբ Վարդավառի օրը, կէսօրէ առաջ կուրտիկ լերան մեր պահակնենէր ոսշնչարմալ դն բիաշ հայարբնու եք, անչանսիր երմարօնի ուժգին որոտ լսած էին Ս. կարապետի եւ Վարդոյի կողմէն։ Բոլորի ուրախութերւնը մեծ էր. ուրեմն ռուսական բանակը մօտեցած է։ Հարցերով հեղեղեցին եկողը. քանի հարւած լսած են, չարունակարար կորոտար, թե՝ Հատ-Հատ, որո՞չ էր որ Ս. Կարապետի կողմերէն է եւն . եւն .: Աւելի ստոյդ Հասկնալու Համար, կարծեմ Մճօն էր սն դբիրբմաւ ժունաիկ, ին արարչով նոբնու անժ աւբատեբն սնսարբրը։ Ան վերադարձաւ ուչ գիչեր եւ ըսաւ թե Հատ-Հատ կը լուէին տուլ սեսարբե, ետյա էքե ինրան սեսչ նորք <u>եք, ս</u> և իսմղէր է սե իսգայ. երբեմն չատ մօտիկէն է, երբեմն Հեռուէն։ Մճօն, բերած էր րաբը ունիչ քուն, իաստվանարարը բե ճնատիտը սոգբեն շիսոիսբը քիուրքադանագրը անաչանաց էիր Ուսուրը, իօսեղանքասոնքը ղերքբո կուրնկի գեօլը. միայն կուրտիկի գագաթը եւ մօտիկ չղթաները մեր

լուր մը չի դար տակնուվըա ընելու բոլոր Հաչիւները։
նաւն : Նախայարձակ ըլլալու տեսակետը կընդՀանրանար եւ Հարաչուջ
նարար գործադրու թեան եւս դրւեր, եթե անակնկալ ու չարաչուջ

Քանի մը օր յետոյ, կիսախելագարի մը երեւոյթով, կիսամերկ ու գրենք կիսամեռ, մեզ մօտ Հասաւ գուժկանը։ Մօտեցաւ, կջեցաւ գետնին ու անմարդկային ոռնոցով մր գոռաց. «Ի՛նչ էջ նստեր, Դուրանը գմէն կոտորան, Հայութիւն չը մնաց · · ·»։ Քարացանը։ Հեկեկան քէն ցնցւելով, պատմեց մանրամասնութիւնները։ Քրտական րաղմանքիւ չէնժաներ, նախապես կարելով գիւղամիջեան յարաբերու-Թիւնները, երեք օրւան մէջ, առանձին առանձին ջարդած, աւրած, կողոպատած ու վառած են ժողովուրդը, անոր ինչքը ու տունը։ Պատդրո , սե քն անաչանքիր ժիւմ դն ու խուգրքով, քն շետողայքիր սե ՝ բոլոր աղամարդիկ Հաւաջւին, ապա, իրար կապելով, գիւղէն կը Հանկին եւ յարմար վայրի մը մկջ կը գնղակահարկին։ Երիտասարդ կանայը, աղջիկներն ու մանուկներն առեւանգած, իսկ տարիջոտ մաոն՝ Հաշանագ դանաժի դն դէն, նբրմարի այնագ բը։ Ռև մգսիներ ով որ կրցած է իր Հոգին աղատել, ապաստանած է Հաւատուրիկ եւ Քանա սարերը, այնտեղերէն Սասուն բարձրանալու Համար։ Բայց աիւչմանը ձամբաները փակեր է ամէն կողմէ, եւ ներկայիս անոնջ ամփոփ կը մնան այդ լեռներու վրա, սպասելով ձար մը Սասունկն կամ Հայ կամաւորական գունդերուն . . .:

Լսած էր նաեւ, որ քաղաքի հայոց Թաղերը Թնդանօնքի են բռնած ու ժողովուրդը ջարդած են։ Իր ըսելով լեռներն են փախած աւելի ջան 20,000 Հոգի։ Կուրտիկէն լուած пրոտը այս է եղած ուրեմն ...:

Ահա ինչպե՛ս ղոհ գացինը մենը մեր «ռազմական նախատեսութեան», կարծելով թէ կառավարութիւնը, առանց դաչտին եւ քաղաջին ձեռք դպցնելու, նախ Սասունը պիտի զարնէ. Թչնամին Թողուց որ դաչտի զինւած ուժերը դուրս Հանենը ու կեդրոնանանը Սասնոյ կզգիացած պզտիկ տարածութեան վրա, որուն երեք կողմերը քիւրտ բնակչութիւնն էր եւ միայն դաչտի կողմը բաց էր մեզ համար. թշնամին օգտեկով ուրեմն այս պայմաններէն բնաջնջեց ժողովուրդը։ Այս <u>ժանչունբքի որանն ժանջբնիրը դբրճ, մբիավան ու տատասիսարաաս</u> ընկերներս, անչուչա առանց որ եւ է անձնական նկատումի, բայց ենթարկւելով քարացած աւանդութիւններուն, յամառ անհեռատեսու-**Թբար** բե խանւբնով மைபடும்படி மாயி Սասունի նկատմամբ Թիւրջերու կիրառած ռազմական գործելակերպէն · · · : Պէտջ չը դոնէ պաչապանել ու պահպանել մահէ աղատւած բե կորները։ Սակայն ի°նչպէս։ Սասունը Հազիւ կրնար ամիս մը կերակրել բնիկ ժողովուրդը։ Ատկէ դատ, եթե կոիւը սկսէր, դուրսեն եկած ժողովրդի բազմունիւնը պիտի կաչկանդեր կուողնեըը եւ պիտի խանգարէր յարձակումներէ պաչտպանւելու։ Ցրւել ժողովուրդը լեռներու մէ՞ջ եւ թողո՞ւլ իր ճակատագրին։ Բայց այդ կը նչանակէր, մատնել զայն բացայայտ ոչնչացման, եթե միայն ռուսական բանակի մեր կամաւորական խում բերէն չուտով չհասնէին մեզի։ Կենսական էր մեզ Համար, որ եւ է դնով, լուր հասցնել եւ օգրունքիւր ումել՝ իոր դիրչ այմ, անան էն առչատարբ եսրք, րբմ չնեջաղծի մը մէջ ամփոփւած մնացորդները։

Հոդեկան տառապանըս առանց ատոր ալ զարհուրելի էր, որ հեռացած էի Մուչէն։ Ատոր վրա կաւելնար այժմ մէկ կողմէ ջարդը , իոն դեւո նոմոչ, աշտերն երնոնրբնու տյո շոնտի քուղակ հուսաշտտական վիճակը . . .

Նոյն օրը, երբ ես եւ Ռուբէնը ծառին տակ մեր վիչան ու տրրամութիւնը կապրէինը, նայեցայ իրեն ու վճռական ձայնով ըսի, թե վար՝ գողովուրդին քով պիտի երթավ . ի՞նչ ըսելու, ես ալ չեմ դիտեր, բայց անկարելի էր այլեւս մնալ այսպէս Հոս։

Ռուբէնը, արցունքոտ աչքերով երկար նայեցաւ ինծի ու չչնչաց. «երեւի մեռնիլ կուղե՛ս, կերԹաս մեռնելո՞ւ» · · ·

— Չը գիտեմ , ըսի , րայց պէտը է որ երթամ .

Երբ սեւ գիչերը կիջնար Շէնիկ-Սէմալի հովիտին մէջ, քանի մը

զինւորներու Հետ , դանդաղ ու մտահոգ , բռնեցինք անվերադարձ այդ չ ոլում բուր։

VIII

Ունդալոյոն ըուն հանւագ, քարմարոց էիրճ Հաւտասւներքի քրարբրուն ամենաբարձր կէտին վրա։

Այդտեղէն, երը մեր առջեւ տեսանը մչուչապատ Դուրանը, որ կարծես պատանջւած մեռել ըլլար՝ ըմբռնեցինք աշաւոր աղէտին մե-

Անկացած էր մեր ժողովուրդը։ Դաչտի այս ու այն կողմը, գիւծութիւնը . . . : մբևուր դէչ իրող բոնբևուր, միսսարսվ ին աբորբի ետևցնտեսմ իրիա ըուլաները սեւ-դեղին մուխի։ Հայու Թոնիրին ծուխը չէր այդ այլեւս. կայրւէին ըմբոստ գիւղերը կամ առանձին տուները. մարագնե րու մէջ կը հրկիզւէր ժողովրդի «ոչ-պիտանի» մասը, որ չէր կրհար յազեցնել ձիւաղներու կիրջերը։

ԱՀա եւ մնացորդը մեր տարաբախտ ժողովրդի։ Մեր կեցած լերան վարի լանջերուն վրա , Առաջելոց վանջին դիմաց ,կը վխտան արորճ, ես կրբերըիր ճարվեւագ ազանբի դենիւրրբեսու անի բւ անժ ետժդուներոր ամղուին, խուն ու արսևոչ, ին շառրի դբև արարձրբևուը։ Վանքի մը ուխաի դացած բազմութեան եռուգեռի ալ կը նմանի Հեռուէն։ Որալ էէև ժուգիարի նոացն, 50 զամանէ ոչ տարաս տեած է

Մղձաւանջային երագ մըն էր կարծես. ուղեղս կայրւէր, պայթելու չափ սեղմելով գանգս. միտջս կը գործէր ահռելի արագուսն նրայիր։

Իրնչ պիտի ընել այժմ , իրնչպես փրկել գոնե ասոնը, իրնչպես *թեամը*, բայց կցկտուր · · լուր Հասցնել ռուսական բանակին, ինչպէ՞ս պաչտպանել. ինչպէ՛ս,

Հրանիւի մը պէս աչջերուս առջեւ կը դառնային մարմին առած ինչպե՛ս . . .: պատկերները աշաւոր ջարդին, ջաղաջի, դիւդերու ժողովրդին, ընկերներուն, անմեղ մանուկներուն ու աչքերուս առջեւ ցցւած այս սարսափելի ուրւականներու ամբոխին։ Եւ գրեթե վազելով, Հեւ ի հեւ կիջնեին ը լեռնեն , խելագարներու նման զարնւելով ժայռերուն , իյ-

Մասուն դեն բածա։ Ուսաեր ան դեն անաանանան հանաան քանուն, քանրալով , դաժննբնով ։ ծես իրաւ ուխտի օր է։ Կանանց եռուղեռ, ուտելիջի պատրաստու Թիւն՝ խոսսե ին Հուրներ՝ Հաևիշնաւսն օճախորև Հոնո քանը, բևբիո

A.R.A.R.@

ներ կը խաղան ամէն կողմ, տղամարդիկ, խում բ-խում բ հաւաջւած այս ու այն կողմ՝ կը խօսէին. իսկ ոչխարի ու կովերու հօտերը բազոր արտանը դեր բերը, անտանը դէն բերը:

Անտանելի դարչահոտունիւն բռներ էր ամէն կողմ. մարդիկ իրենց բնական կարիջը գրենք, իրենց տեղերուն վրա կը կատարէին։ Կենդանիներու արիւնը, աղտեղութիւններով լեցուն փորոտիջները կոյտերով տեղին վրա կը մնային ամառւան այդ ամիսներուն · · · ։

Ազատւածներուն մէջ էին բողոքականներու պատւնլի Գրիգորը, միջահասակ, խիստ հաճելի արտաքինով, մեզմ ու կիրթ չարժուձեւերով մէկը։ Հոն էր նաեւ կաթոլիկ ծերունի քահանայ մը, կարծեմ Նորչէն գիւղէն։ Կային նաեւ աչքի զարնող քանի մը երեւելիներ, ոնորճ ճիչ-հատ անմբը հուները ինրային ուրբրան գանովուններ վետ։ Անոնց Հետ խորհրդակցարար, որոշեցինք ժողովուրդը փոխադրել նոր եւ պաչտպանման տեսակէտէն յարմար վայր մը, որպէս գի վարակիչ հիւանդու թիւններկ դոնկ զերծ պահենը:

Քիչ մը աւելի վար, Հաւատուրիկ գիւղի կոնակը, եւ Առաջելոց վարճի շառասան հանգևունբար վնա քբորամաչա դն նրանբոնըո՞ն ու մաս առ մաս Հոն փոխադրեցինը ժողովուրդը։ Տափարակէն Սասուն ատրոմ ումմուներար վետ չեծտոնաակը ակհոմ ենսւնն նրանբնիրն իեն պաշտպանութեան յենարան, եւ Մաթէոսի կանջերով ու հրահանգով խրամներ ու դիրջեր պատրասաւհցան, ուր պահակներ դրինը։ Պա-Տակներ դրւեցան նաեւ Հաւատուրիկի երկու կողմերէն դէպի ձորերը ատանող ճամ բաներուն Հսկող բարձրութիւններուն վրա:

Առաջին օրերը, ժողովուրդը եւ զինւած տղամարդիկ դիւրու**երայն իրը անին արև իր իրանասան արևը հարձան հարձան** կամ ձիւղերէ հիւղակներ պատրաստեցին ու հոն պատոպարւեցան, իսկ բազմունիւնը, ընդհանրապէս, բացօնեայ էր։

Հետաքրքիր ղէմ էր Գրիգոր պատշելին : Առաջին անդամ կը հանդիպեի իրեն : Սովորական օրերուն նա երեւի իր ժողովարանի կետր քայն կապրեր, բայց կրած աշտոր օրերեն վերջ՝ կերառնարափոխուաջ էն։ ըն փինիոսփանեն մանդարանի ահամանիւրութեամբ. ժողովրդի իմաստութեամբ կը վերլուծէր յեղափոխական չարժումներու Թերութիւնները. չէր ժիստեր, որ ջարդը անխուսափեւի էր, ջանի որ թիւրջերու Հետ կէս դարէ աւելի թշնամի ենք եղած. դառնութեամբ կր ջննադատեր ժողովուրդը, որ վտանգր չնախատեորն թե քանահատաբնաւ միդամետւբնու։ Ասւորբնու Հուտափուն հասնելու մասին թերահաւատ էր. կառաջարկէր ամրողջ այդ զանգւածը չարժել գէպի Պուլանըիս կամ Ախլաթ, ուր կը գտնւի երեւի

րանակը, բայց նիւթժապէս անկարելի կը Համարէր այդ եւ իր մելամաղձոտ ու խելացի Հայեացջը ղէպի աւերակ Դուրանը ուղղելով , կըսէր.- «Պիտի ջարդւինը, դիտեմ, բայց դոնէ Տէրը մեղի միջոց եւ ուժ տայ մեր արիւնին վրէժը լուծելու»։ Տասնոց ատրճանակ մը ունէր, իսկ իր փեսան Թերի Հրացան մը։

<u>Բերևու իբրոտիար դատզոժունիւրրբե աւրբիր</u>ը տուժ օնբևուր, ռուսական բանակին – աւելի չուտ մեր կամաւորական գունդերուն – լուր հասցնել, որ գիչերով մը ձիաւորները իջնան գաչտ (ուր այդ ատեն ռուսական բանակին առջեւէն փախած ջիւրտ ու չէրջէզ մու-Հանիրներ էին Թափւած) ու մենք, անոնց պաչապանութեան տակ, անցնէինը սաՀմանը։ ԵԹէ անոնը Պուլանըի եւ արեւելեան կողմէն՝ Ախլաք են Հասած, դժւար չէր նման գործողութիւն մը։ Երկրորդ դբև դատշոժունքիւրն, գանսվուն որուրմը բև բւ իրճատառատարա-

Ջարդերէն վերջ, աղատւած այդ բեկոբներուն մէջ, տարօրինակ [թիւնը: ծայրայեղութեամը զարգացած էր ամէն գնով միայն սեփական կետներ պահպանելու ընտղը։ Ամիս մը անցած էր ջարդէն եւ այդ ույնեսուն գույարություն «իտեսաներ չ անույերը» ույեր դենսն դործ դրաւ սննդամ թերջը Հաչւառութեան ենթարկել, Համայնացնել ու այդ ձեւով բաչխումը կանոնաւորել, բայց Հնարաւոր չեղաւ։ Կային ընտանիջներ, որոնջ դեռ ունէին տաւար, ոչիար, իւղ եւ այլ մ թերջ, մեր փորձերը բացարձակ ձախողեցան մ թերջը բաժնելու։ Նախ ագագին ազմուկ ու կռիւ ծագեցաւ, ապա, Հետեւեալ գիչեր, րոլոր ունեւորները Թոզին Հաւաջատեղին ու անհետացան, երեւի ուրիչ վայր ընտրեցին կամ Քան լեռը դացին:

Գալով մեր զինական ուժերուն, առաջին օրէն իսկ ձեռնարկեներճ նունակաժեղար՝ սետեր մի տանմ նքեր գալտե, եք եջջջ ձեւով ու միջոցներով կընանք մեր գոյութեան ժամանակամիջոցը ձեռնարկեցին անոր։ 170 Հատ ջիչ չատ կանոնաւոր զէնջ ունէինջ՝ պաչտպանելու Համար մօտ 20,000 ժողովուրդ որ տեղաւորւած էր այժմ 5-6 ջիլոմեթը չրջագծով տարածութեան վրա։ Իսկ ռազմամըեր և են . Հայրբենով գարժուսուց ու ջրմերոց փաղփուհարբևու եարարն (սն հաշարար դրջ բև, իսսրաշ արմբն տաշշագ նքնանսկ)՝ իւրաջանչիւր Հրացանին, միջին թեով Հազիւ 30-35 փամփուչտ կը Հասնէր։ Բայց դիտէինը նաեւ, որ կային «սեւ օրւան» Համար Թադցըրոմրբեն ան։ Որո աներժարար անսերբր հետան՝ Տարանիրճ անժ մերւած ուժերը, գոնէ ժամանակ առ ժամանակ ու փոխն ի փոխ, դիրքերու եւ գիչերային պահպանութեան յատկացնել. անոնցմէ միայն յիսուն Հոգի կրցանք ենթարկել մեզի․ միւսները դանազան պատրւակներով, տեղերնէն չուզեցին չարժիլ։ Այդ յիսուն Հոգին, սակայն, որակով բարձր եւ բաղդատարար լաւ դինւած էին ։ Այս էր ահա պատկերը:

Կենդանական այս դարՀուրելի անձնապահպանութեան զգացումը երթալով ա՛լ աւելի թափ ստացաւ եւ վարակեց, գրեթե անխտիր, բոլորին ։ Տարօրինակ էր նաեւ , որ յուսաՀատական այս սոսկալի վիճակի հանդէպ՝ բացարձակապէս անցգալ ու անհոգ էր դարձած այդ ամբոխը։ Սխալած չեմ րյլար, եթէ րսեմ որ նոյնիսկ ուրախ ալ էին այս մարդիկը, ըստ երեւոյթին այն պատճառով, որ հրաչքով մը մահէն ազատած կր կարծէին ինքցինքնին։ Այսօր երեւի դժշար ըմրոնելի է այս Հոդեկան վիճակը, բայց այն օրերուն այդսլես էր։ Ամենաչնչին բաներու Համար – ուտելիջի, երեխաներու, կամ ԹեԹեւ վիրաւորական խօսջի մր Համար աՀադին ու յուրջ ազմուկ կը բարձրանար, յաձախ նոյն իսկ իրար ծեծելու աստիճան։ Իրենց վիճակին անգիտակ՝ խելագարւածներու բազմութիւն մըն էր։ Պէտք էր ամէն դնով կենդանի մնալ ու ազատիլ, մանաւանդ կենդանի պիտի մնայ տղամարդը, կինն ու աղջիկը այնջան արժէջ չունէին. «տան օջախը» պէտը չէ որ մարի – ահա այս մտահոգութեամը հետզհետէ վարակւեցան մեր քով մնացած կամ պաչտպանութեան յատկացւած փորձառու մարտիկներն իսկ, ինչ որ պատճառ դարձաւ հետագայ մեր Թչւառու թիւններուն ։

Կառավարական ուժերը եւ քրտական աշիրէ Թները ՀետզՀետէ կը սեղմեին իրենց պաչարման օղակը Սասունի չուրջ։ Գրեթե ամիսե մը ի վեր մեր յարաբերութիւնը ընդենատւած էր հոն եղողներուն հետ։ Ժամերով, դիտակովս կը զմնեի մեր հաեւի լեռները եւ դաչախ մեջ կատարւող չարժումները։ Օր մը նչմարեցի մեզմէ չատ վերը բարգնանում ժամանի ճովէր շանուրարահան Ղասաչանոմ դանմիարն չարջը, որոնցմէ ստւար խումբ մը տեղաւորւեցաւ Հոն։ Այդ օրերէն մէկն էր, որ լսեցինը Համազարկերու ազմուկը. երեւի Կուրտիկի դիրջերուն չուրջն էր կռիւը։ Մեզ խիստ մտահոդեց մանաւանդ մեր դիրջերուն տիրապետող բարձր դագաթի խումբերու երեւումը. երկու նպատակ կընային ունենալ – կտրել մեր յարաբերութեան գծերը Սասունի ձետ (երեւի կը կարծէին Թէ օգնութեան կրնանք երթալ), կամ յարձակիլ Հաւատուրիկի լեռներուն մէջ եղող Հայերուն վրա: Այս Հաւաջական վտանգին Հանդէպ, դօրեղ խում ը մր կազմ ւեցաւ ամենեն փորձառու եւ անվեներ մեր մարտիկներեն, որոնց յանձնարարւած էր գիչերով անցնիլ Սասունի այդ ճամրան բռնող Թչնամիին Թիկունքը եւ , յանկարծակիի բերելով , ջարդել ու Հաստատւիլ Հոն։ Յաջողութեան պարագային մեր թիկունջն ապահովւած կրլլար եւ Սասունի ճամբան ալ բաց մեր առջեւը։

Միչալոյսը դեռ բացւած չէր, երբ վերէն մոսիններու Համազարկերու ձայներ լսեցինւը, որոնց իսառնւեցան ջիչ յետոյ Թիւրջական մաւղէըներուն ազմուկը։ Այդպէս տեւեց մօտ ժամ մը։ Կը դիտէի վերի չարժումները. Հաղիւ այս ու այն կողմ արագ չարժւող մարդկանց ստւերները կերեւային ։ Հրացաններու ձայները ՀետզՀետէ նւազեցան ու լռեցին։ Բաւական յետոյ նկատեցի մերիններու արադ իջնալը լեռներէն. չէինը յաջողած բչել բշնամին ու զոգ աւած էինը նորչէնցի, Հայ կաթոլիկ մեր չատ էին Հայդուկներէն մէկը՝ Սահակը։

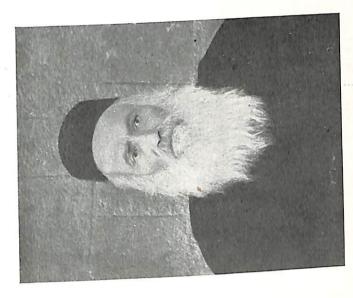
Մեր երկիւղը կրկնապատկւեցաւ. **Ֆեղւի փե**թակր ջրջրած էինջ. անկասկած թչնամին պիտի օգտւի իր յաջողութենէն եւ յարձակի մեր վրա։ Մանիջապէս ուժեր աւելցուցինը մեզմէ ոչ չատ Հեռու դանւող փոջրիկ լերան մեր պահակներուն վրա, Թէեւ միւս կողմէ, ակներեւ էր որ չպիտի կրնայինը տեւական դիմադրութիւն ցուցնել [ժշնամիին, որ բաւական մեծ թիւ մը կը կազմէր եւ, ինչպես կը նըկատէինը, փամփուչտի խիստ մեծ պաչար մը ունէը։ Պէտք էր, աւլ էր երով ուսուսակար հարտիքը օգրունիւր իրսևել։ ևթգ գանսի դե թով Հաւաջւեցան մեր Հին մարտիկները եւ Գրիգոր պատւելին։ Մաթեոսը վճռապես կր պնդեր, որ ինքը յանձն պիտի առնէ սուրգանդակի պաչաշնը։ Խնդրեց 8-4 Հոգի ընկերացնել իրեն եւ նոյն օրը իրիկնաժուտին Հեռացաւ մեղժէ։ Մեծ յոյսեր կապեր էինք անոր աուսարելու գետ, ե գե, միայն լաջողէր Հասնիլ բանակին։ Գրժհասմահան՝ Վունաընիրչը արմիր ըկտաւբևով, իսւի ին հորւիր բւ հոյորը կը նահատակերն։ Ի հարկէ անտեղեակ էինք այդ անցջէն։ Աժրողջ օրերով մեր դիտակը ուղղւած էր Չարոլօգօրի լեռծանցջին եւ վասոենիսի ուղղութեան. կը սպասէինը . . .:

Մեր Թիկունայի վտանային անդամայուծւած էինթ։ Միւս կողմե, սասակացող թաղցէն եւ մանաւանդ աղի պակապէն, որ դրենք չունէինւթ այլեւս, Հիւանդութերւններ ծաղեցան. մարդիկ կը Հոտէին, Հոդադոյն կմախ օներ էին դարձած ։ Սեփական անձի եւ մերձաւորնե նու ուտմատորունգբողը երաման ությի բող մօնբմ հափ ստամաւ. չաաբևն մասարօնքը ին շբատրանիր դբև մարմեւաջքը, ինբըն մնրուր ջարը աբորբելու Հայլան։ Արտասանբեն ախնթենք խաւդե-խաւդե ժանո րեջրէին արաէն գրանագ անաբնքը խաշնջբնավ ժանի ու մանբը ին րերէին, թարերով կր ծեծէին եւ սայերու վրա կեփէին։

Դաչա իջնողներէն, չատ լաձախ, բանի մր Հոգի մուհաձիրնեևու գրաղողորևուր մու իրևնայիր։ Եայն այժ իլրձ անգէն ուրբև np . ..

Մեր թիկունջին գտնւող դիրջը, որ Մաթէոսը նախապէս ջիչչատ յարմարցուցած էր ռազմական պահանջներուն, ուժեղացուցած էինջ. նախազգացում ունէինջ, որ յարձակումը կրելու էինջ այդ կողմէն եւ արդարեւ, Առաջելոց վանջի ջանդումէն ջանի մը օր յետոյ, Թչնամին համաղարկերով կիջնար մեր դիրջերուն վրա։

կորեր սկսաւ կեսօրին մօտ։ Մենը՝ մեկ կողմեն ժողովուրդը ձորը կիջեցնեինը Քան լեռը անցնելու համար, միւս կողմեն պահեստի ցեն ուգենքը դօա բնբուլը շունը ին չարայիրը աբմաշանք դբև ժեն ժեն խաւոր դիրջին Թիկունջը։ Մերինները «խրամ»-ներէն կը պատասխարբերը: այրուցեր վեներ չոնգայի դն գրւով հանւագ, ինարելով կիջներ, գոհեր տալով: Անոր մէկ թեւր արդեն կիջնար դեպի Հաւատուրիկի ձորը։ Կուի տաք մէկ վայրկեանին, երբ տենդադին կը Հետեւէինը կուի ընթացքին, յանկարծ տեսանը որ քանի մր տասնեակրբև դրև ենրաշոր ձինեի իլիսւրելը Էսևիմսրաիար հաներևով ին յառաջանային : Մերիննե° ըն են արդեօք եւ ինչո°ւ են ելած դիրջերէն։ Սակայն չուտով պարզւեցաւ, որ Թչնամին, ըսնկարծակիի բերելով փոսերուն մէջէն կրակող մեր մարտիկները՝ անոնց թիկունջն է անցեր։ Պէտը էր պահեստի մեր ուժերը առաջ տանիլ, կրակելով։ Հրամաններ, պաղատանը, յանդիմանութիւն արժեր չունեցան. այդ ուժը հաղիւ հարիւր քայլ մր առաջանալով կեցաւ. անկարելի եղաւ աւբլի առաջ տանիլ. գրենք ապարդիւն այդտեղէն կր կրակէին կիսաւեր իրենց Հրացաններով, որոնց գնդակները արդէն չէին Հասներ Թշնամիին: Կը բողորէին արդարացիօրէն, Թէ այդ փայտերով (Հըրացաններ) ինչպէ՛ս կարելի էր առաջ երթալ . . . : ՃարաՀատ , 8-10 հոգիով ջիչ մրն ալ յառաջացանք կրակելով, որպէսզի գոնէ մեսիրըբեն առանդար շոնգայեր շարբիրը։ Եանբետոնահան վենն ինսւողները, օգտւելով Թչնամիին վայրկենական չփոթութենեն, կրցան

վարդան վարդափեՏ

ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

դիրջերէն դուրս նետւիլ, եւ կրակելով, քովնտի ձորով վազել դէպի մեղ։ Մինչ այդ ժողովուրդ չէր մնացած նախկին տեղին վրա։ Թըչնամին դանդաղօրէն կիջնար դիրջերէն մեր ուղղութեամբ։ Մենջ ալ կրակելով, մաս առ մաս, կիջնէինջ ձորը՝ Քան անցնելու Համար։

Այդ վայրկեանին էր, որ ձորի ձիչդ դահավէժին քով տեսայ եըիտասարդ կին մը, որ ոտքերը տակը ծալլած՝ նստած էր եւ պաընտասարհ ձեռքերը մեղի երկարած՝ աղեկտուր ձիչեր կարձակէր․ անդամալոյծ է, ըսին։ Խնդրեցի մէկ քանիներուն, որ չակեն ու ձոիջեցնեն։ Դառն հեղնանքով պատասխանեցին.- «Ողջերը չենք կրնար իջեցնեն։ Դառն հեղնանքով ապատասիսներին - «Ողջերը չենք կրնար

Ու երբ բաւական մը իջած էինք ձորէն, սարսափելի ճիչ մը Հասաւ մեղ, եւ սեւ կոյտ մը ջարդ ու փչուր ինկաւ մեր ոտքերուն քովը. կինն էր · · · :

(Շարունակելի)

ፈԱፀԿ ԱՃԷՄԵԱՆ

Բագրատ Վարդ. Գէորգ-Թաւաքալեան

b

Ատրպատականի Սայմաստ գաւառի արեւմուտքը, Հին-Քաղաջ (Քէօհնա-լահար) մեծ դիւդին մէջէն անցնելով դէպի արեւմտեան հիշտիսը կը մանենը կանաչագարդ ու դեղեցիկ հովիտ մը, որուն մէջտեղէն կը Հոսի Դերիկի գետակը։ Բնութեան սջանչելի տեսարաննեըն գիտելով, միչա գետակի ափերէն յառաջանալով՝ երկու ժամէն կը հասնինը Դերիկի Ս. Աստւածածին վանքը, որ դարեր առաջ կառուցւած է հարթ բլուրի մը դագաթին, թիկունքին ունենալով բարձրը ու լայնանիստ լեռներ, առջեւր՝ գոգաւոր ու դեղեցիկ լեռնահովիտ մը, որ կը ներկայայնէ ընական ամրութիւններու եւ անմատչելի բարձունըներու չարան մը։ Այս լեռնահովիան ունի զանազան յիչատակալից վայրեր, որոնց Հետ կապւած են ուրախ եւ տխուր յիչոդու թիւններ ։ Րաֆֆիի վիպական Հերոսներու դործունկութեան վայրերէն մէկը եղած է նաեւ Դերիկի լեռնահովիտը, որուն մէջ կը գըտնրւի «Կայծեր»ի Որսորդ Աւոյի վիպական քարայրը։ Դերիկի ամ*է*ն մէկ ժայու, ամէն մէկ բարձունը կը յիչեցնէ մեր աղատագրական արիւնոտ պայջարի ղէպջերն ու ղէմ ջերը։ Այստեղ է նաեւ Գուշման Դարասին (Թչնամիի ձորը), Գուշմանայ լեռներն իրենց սէդ բարձուն ըներով եւ խոժոռ, ահարկու ժայռերով, որոնց ծերպերն ու փապարները ապաստան դարձեր են բիւրտ աշաղակներուն, Հրոսակներուն, ինչպէս նաեւ մեր Հայդուկներուն եւ ռազմիկներուն։ Այս մը-**Երև ու խորին ձորերն, այս սէդ ու վէս դադա** թները, այս ոլորապաոյու կածաններն ու զարհուրելի կիրձերը ականատես եղած են կեանքի եւ մահւան արիւնալի պայքարներուն, հերոսական ինքնապաչտպանութեանց, դիւցազնական մահերու եւ ինջնակամ նահատակութեան՝ վասն աղզի եւ Հայրենեաց։

Ընկերներու եւ ուխտաւորներու խումբով մը 1930-ի Յունիսին, Սալմաստի ՀաֆԹւան գիւղէն ճամբայ ելանը ղէպի Դերիկը։

<u> ԲԱԳՐԱՏ ՎՐԳ. ԹԱՒԱՔԱԼԵԱՆ</u>

1 2 1

Քիչ մնացեր էր որ Հասնեին ը, երբ ԹեԹեւ բայց Հաձելի անձրեւ մը սկսաւ մաղմղւիլ։ Մտանջ ջարի մը տակ, անձրեւը ջիչ մը դադ-րելէ յետոյ ձամբանիս չարունակեցին ը։ Մեր մէջ կային եւ Հասակա-րելէ յետոյ ձամբանիս չարունակեցին ը։ Մեր մէջ կային եւ Հասակա-որներ եւ երիտասարդներ – բոլորս ալ ուրախ են ջ, կերդեն ջ, կը պատմեն ջ, կը կատակեն ը։

Լուսաբացին կը մանենը Դերիկի աւերակ մատուռը, որուն կիսաքանդ դմբեթը երկրաչարժի ատեն (1930 Մայիս ճ), Հիմնովին
կործաներ է։ Կր մանենը Դուչմանայ ձորը, կերթանը ջերմուկները,
որոնը խորտակւեր են, կը մանենը Հովիաները, կը բարձրանանը վանջի պարիսպներուն վրա, կը Համբուրենը Չաթոյի ու Շէրոյի եւ այլ
նահատակ Հայդուկներու դերեղմանները, կերդենը անոնց երդերը
ևւ յաջորդ օրը կը վերադառնանը Սալմաստ :

Դերիկը մեր վանջերու պատմութեան մէջ ուչագրաւ տեղ չունի իրը վանական կամ գրչութեան կեղբոն։ Հասարակ ուխտատեղի մը եղած է իր պարզ մատուռով, որուն մօտ կը գտնւի նաևւ համանուն գիւղը – Դերիկ, որ 40 տարի առաջ հայաբնակ էր, 10–15 ընտանիջ-ներով, բայց վանջը վերջնական կործանման ենթարկւելէ յետոյ դիւղացիջ ցրիւ եկան։ Դերիկ դիւղն այժմ ջրտաբնակ է։

Մեր ժողովրդական գլույցներու եւ երդերու մէջ Դերիկը կը յիչւի։

տը կը Հաւատայ, կը միամաւի ու կը Հեռանայ.

Ես քե մեռնեմ Դերկայ դերան, Խայու ծամած քրդու բերան։ ԹԷ կերեր եմ քրդու մաքին, Թող լոս դառնայ իմ խոր խոգին, ԹԷ չեմ կերեր քրդու մաքին, Քրդու մօրուք մէջ իմ ք...ին։

Վասպուրականի Շատախ գաւառի Յուճետ գիւղացի Հայդուկ Չաթե 1894-ի դարնան պատահական գնդակի մը զոհ դարձաւ Գերիկի մէջ։ Անոր Հայրենակից եւ զինակից ընկեր- Հայդուկ Շէրօն ալ 1896-ի Ապրիլին, սպաննւեցաւ Գերիկի օրհասական կուի ժամանակ, որուն ղեկավարն էր Նիկոլ-Դումանը։ Սա նոյն Թւի Մարտին 72 ռաղմիկներով Վանէն երբ Սալմաստ կանցնէր ղէնջեր փոխադրելու, Դերիկի մէջ Հաղարաւոր ջիւրտերու կողմէ պաչարւեցաւ։ Հերոսական եւ օրհասական կուէ մը յետոյ, որուն մէջ նահատակւեցաւ Շէրօն, խումըն անցաւ Սալմաստ։

Հայդուկ Շէրոյի յիչատակին եւ Դերիկի կուի մասին ժամանակին յօրինւած է ժողորդական սիրուն երդ մը, որմէ կը յիչեմ այս տողերը, լսած ըլլալով Հանդուցեալ ՆաղարէԹ Սապունձեանէն։

> Դերեկայ սարեր բռներ դուման, *) Ոչ մէկ տեղէն չը կայ գիւման, Չարկէ՛ք, տղե՛րք, եկաւ դուշման։

Զարթի'ր, Շէրօ՛ մեռնիմ քեզի, Սէրն Աստուծոյ, օգնէ մեզի։

Դերկայ սարէն փչէր զով հով , Արեւ կշտէն անցնէր ամպով , Ես քեզ տեսնեմ երազներով ։

Զարթի՛ր, Շէրօ՛ մեռնիմ քեզի, Սէրն Աստուծոյ, օգնէ մեզի։

Ո՞վ չէ լսած Սեւ–Քարեցի աննման Սաջոյի յօրինած ու երդած այնջան դեղեցիկ ու յուղիչ երդը, որ մինչեւ այժմ ալ Հաճոյջով կերդեն չատերը։

Այս երկի մէջ ակնարկ կայ վարդապետի մը մասին, որ Հաւանարար Թաւաջալեանն է։ Կը յիչւի նաեւ Դերիկի անունը։ Մէջբերենջ այդ երգն ամբողջովին։

> Այն օրը որ ես քեզ տեսայ , Քեզ ինձ ընկեր ես ընտրեցի , Որտեղ տեսայ Սեւ–Քարեցի , Քո պատճառով շատ սիրեցի ։

Սեւ Քարիդ ղուրբան, Սաքօ՛ ջան, ա՛խ, Ախպէր ջան ա՛խ, Սաքօ՛ ջան · · · Հարցրեցի վարդապետին,
Ասի ո՞րտեղ է արեղան, *)
Արեղայ չէ՛, ասաւ, որդի՛,
Հայդուկ է այդ սիրուն տղան։
Հայդուկի՛դ ղուրբան, Սաքօ՛ ջան, ա՛խ,
Ախպեր ջան, ա՛խ, Սաքօ՛ ջան . . .:
Դերիկ վանքից վերադարձան,
Նշան զարկելու գնացին,
Պետօն, Կարօն Դաշնակցական,
Ընկեր էին մեր Սաքոյին։
Ընկերի՛դ ղուրբան, Սաքօ՛ ջան, ա՛խ,
Ախպեր ջան ա՛խ, Սաքօ՛ ջան . . .

Դերիկը մեր յեղափոխութեան աղատագրական չարժման գլխաւոր կեդրոններէն մէկը եղած է 40–45 տարի առաջ՝ նախ Արմենականութեան եւ ապա Դաչնակցութեան Համար։ Ցեղափոխական մարմիններու որոչումով վանջը չրջապատւեցաւ բաւական Հաստ եւ ամիններու որոչումով վանջը չրջապատւեցաւ բաւական Հաստ եւ ամուր ջարաչէն պարիսպներով, որոնջ կիսաջանդ կը մնան մինչեւ
այժմ։ Պարսկա-տաձկական սահմանագլուխին մօտիկ, Արաուլի լերան եւ Խանասորի դաչտին վրայով երթեւեկող յեղափոխական
րան եւ Խանասորի դաչտին վրայով երթեւեկող յեղափոխական
անկասկածելի վայր մը, որուն վրա կիչխէր Հայ յեղափոխութեան
անկասկածելի վայր մը, որուն վրա կիչխէր Հայ յեղափոխութեան
բաղուկը։ Հայ ջրիստոնեաներու եւ բարհպաչտ ուխտաւորներու այս
երբեմնի սրբավայրը դարձած էր յեղափոխականներու կայանն ու

Աւբևան դասուսի նատուսի նարանանան գանան չեն արևը չարանաչնարեսը չարանան կերգէր, իսն Դուչնանայ ձորին մէջ ռազմաչունչ արեսը չարանան կերգէր, իսն հունի գաղափարը յուզիչ ներդաչնաերգեր կը Հնչեցնէր։ Խաչի եւ սուրի գաղափարը յուզիչ ներդաչնակութեամբ զուգորդւեր էին անոր էութեան մէջ։

Մ.Հա Թէ ինչո՞ւ Թաւաջալհանը Դերիկի վանաՀայրուԹիւնը ստանձ–

^{*)} Դուման կը նշանակէ մէգ, մառախուղ, մըժ։ Այս բառը այստեղ փոխաբերական իմաստ ունի, կը նշանակէ՝ սաբերը մէգ ու մառախուղի նման բռնւած են թշնամիներով. Հրանք քիւրտեր էին։ Հ. Ա.

^{**)} Սեւ-Քարեցի Սաքօն 1890ական թւականներու սկզբին ժամանակ մը ապրեցաւ Ս. Ստեփննոս Նախավկայի վանքին մէջ՝ զինական փոխադրութեան եւ այլ յեղափոխկան գործերու համար։ Ցիշեալ վանքի տաճարին դիմացը, արեւմտակողմը, գետնայարկ սենեակի մը մէջ կապրեր Սաքօն, որ սենեակի պատի վրա իր ձեռքով գրած էր․ « Սեւջարեցի Սաջօ Աստուածատրով»։

Սեւ-Քարեցի Սաքօն եղած է Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի եւ Դերիկի վանքերու վանահայրերու փոխանորդը (*Վէջիլ*)։

技术技

նեց, ահա թէ ինչո՞ւ նա եկաւ Դուչմանայ ձորը, ուր կը վիտային Հազար-Հազար Հարամիներ ու Թչնամիներ։

Դարերով լջւած , աւերակ եւ ամայի սրբավայրը , որ ուխտատեղի մնալով Հանդերձ, եթէ դարձաւ Հայ ազատագրութեան պայքարի ռազմավայրերէն մէկը, գլխաւորպէս Թւաջալեանի անՀատական ջանջերուն չնորհիւ էր։ Էջմիածնի մեղկ ու հանդիստ կեանջն արհամարհելով նա եկաւ անդաւ այդ դուչմանարնակ Դուչմանայ ձորը, նորոգեց Դերիկը, դարձուց բնակելի, սիրելի վայր մը։ Մինչեւ իսկ աւերակ տաճարը նորոգեց , ներջնապէս դարդարեց , ժամասացութիւն ու տնտեսութիւն Հաստատեց , ուխտաւորներու եւ Հայդուկներու Համար բնակարաններ չինել տշաւ։ Ծառեր տնկեց, բանջարանոց մչակեց, մէկ խօսքով՝ վանքը բարեդարդեց ու չէնցուց։ Տօնական օրերուն , երբ ուխտաւորներուն Թիւր չատ կրլյար , երբ փոջրիկ մատուոր կը լեցւէր բարեպաչաներով եւ չատերն ալ դաւիթին մէջ կազօ-**Ե**էին, Թաւաջալեանը պատարագիչի իւր Հանդերձներով, խաչն ու ժառանարն գրանիր, սերանւագ ու հումուագ ճանոմ ին խողջև : Որսև վանահայրութեան օրով, ուխտաւորներէն մէկը՝ Սէյրին այսպես կը պատմէ իւր տպաւորութիւններն ու Թաւաջայեանի ջարողը *)։

«… Սկզբում փոքրիկ, փոքրիկ բլուրներ. նրանց յաջորդում էին աւելի մեծերը, որոնցից սկսւում էին կեռներ եւ ապա լեռնաչը-*Թաներ* :

«— Դերի՛կը, Դերի՛կը, – սրտատրոփ կանչեց ուխտաւորներից մէկը։ Հեռւում նչմարւում էր տաճարի սպիտակ կաԹուղիկէն։

«0′4, ինչպէս դիւթեց մեզ, բոլորիս լեռնալանջում բազմած այն փոքրիկ, կախարդական գմրէ թեր։

« Թիկունջին լայնանիստ, ջարջարոտ սարեր, իսկ առջեւում մի գեղեցիկ, գողաւոր լեռնահովիտ, հարթ բլրի գլխին նստել է Դեph4p:

« Երեկոյեան ժամերգութիւնը դեռ չէր վերջացել։ Հաղիւ լւացւած ու Թափ տւած ճանապարհի փոչին, մենք չտապեցինք համրուրել Ս. Ասւածածնի սեղանը։

« · · · Կիրակի օրւայ պատարագր Հանդիսաւոր էր։ Ինձ այնպես էր Թւում , որ Դերիկի փոքրիկ , անդարդարանը մատուռում երգերն աւելի վեհ, աւելի տպաւորիչ էին, ջան մեր գիւղի փառաւոր եկեղեցում ։ Գեղեցիկ ու ապաւորիչ էր եւ այն վարդապետը (խօսքը Թաւաջալեանի մասին է. Հ. Ա.) որ կանդնած ամբիոնի վրա, խoսում էր ժողովրդի հետ ։

Ազա եւ Թաւաքալեարի ճաևսվե.

«Հայ ժողովո'ւրդ, դու սիրում ես քո տունը, պաշտում ես քո սրբերը։ Լեռների այս ամայութեան մէջ դու հերոսութեամբ պաշտպանում ես հազար տարիների արբավայրը։ Մի ինչ որ անհասկանալի ուժ կայ քո մէջ, որ միշտ առաջ է մղում քեզ. այդ ուժը քո պահապան հրեշտակն է, նա քեզ հազար տարիներ պահել, պահպանել է, հազար արիւն-գետերից է անցկացրել, հազար սուր ու թրից է փրկել։ Դու մի արմատ ունես, որի վրա աճած ճիւղերը քանի կտրատում են, այնքան էլ նա նոր-նոր շիւեր է արձակում, որոնք մեծանում ու հովաշատ նիւղեր են դառնում։ Քո աստղը երբեք չի մարի, քո արմատը երբեք չի չորանայ։ Սիրիր քո վաթանը, սիրիր քո աշխատանքը եւ միշտ, ամեն տարի նորոգիր ուխտդ քո պապերին։ Սիրի՛ր քո աշխա տանքը, քո պապերի արիւնն ու քրտինքը, եւ հաւատա՛, որ դու կը գտնես քո անմահութիւնը . . .»:

Եւ վարդապետի ձայնը զանդակի պես ղօղանջում էր, ամբողջ

«Էդոլէս վարդապետ դեռ չէր տեսել Սալմաստը» ,- նստած վրանդաասուսի հերուդ ։ րբևի առաջ, խօռուդ էիր ուիսատւսնրբևն, բևբիսնբար անանաձու աստղերի տակ - առաջեալի պէս էր խօսում ։

«. . . Բայց ես ծերունի Մեսրոսլի կողջին նստած լսում եմ նրա պատմութիւնները։ Գիչերից անցել էր։ Դեռ եւս լսւում էին թմբուկի ձայնը եւ պարողների ուրախ ու Հնչուն երգը։

« – Այստեղ, Դերիկում կրակ վառեցին Բաֆֆիի կայծերը,– ոդեւորւած խօսում էր ծերունի Մեսրոպը, - այստեղ էր որսորդ Աւօի տունը, այստեղ էր Մարօն եւ այստեղ էր, որ Հրացանը կապած արօրի լծան վրա, Հերկ էր անում Հասօն։ Այստեղ էին որսորդ Աւօի աչակերարբևն, Որքարն՝ փանօր, ինարն նրքբևրբևսվ։

« · · · Հաղիւ անցել էր այդ օրերից մի , թե երկու տարի , մի օր բերեցին ու մեր գիւղի եկեղեցում պաՀեցին Դերիկի մատուռի ըզդեստները, պատկերները, աչտանակները եւ ուրիչ անօթները։ Մի ուրիչ օր էլ բերեցին ուրիչ բաներ, որոնց մէջ էին Դերիկի կաչւէ ա-Հաղին խնոցին եւ մի սնտուկ, որի առջեւի կողմից կային երկու ծաիր, գագիւագ խոշսևանուն ատարինրբևող։

« · · · Ի°նչ էր պատահել ,ի°նչու մեր գիւղն էին բերում Դերի-

« Հայաստանի մէջ, Հեռու սարերի վրա, ինչ որ բաներ էին կակի հարստութիւնը։ ատրեր : Քրղերը սուր վերցրած՝ Հասել էին մինչեւ Դերիկ եւ սպառնում էին յարձակւել ու ամէն ինչ աւերել։ Այդ պատձառով տեղափոխւում էր Դերիկի ունեցած Հարստութիւնը։

A.R.A.R.@

^{*)} Սեյբի - « Դերիկ կամ դէպի անմահութիւն»։ Թիֆլիս, 1911, էջ՝ 12-16, 41-48:

103 ====

« Գնաց եւ Դերիկի անձնւէր հայր սուրբը։

«Դերիկը մնաց անտէր։ Եւ եկան քրդերը, ծածկեցին այն դեղածիծաղ լեռները, լցրին այն ծիծաղախիտ ձորերը, կողոպտեցին ու այրեցին փոքրիկ մատուռը, եւ աւերն ու արիւնը Թադաւորեցին Դերիկի վրա եւ լռեցին անուչ երդերն ու սուրբ տաղերը այն դեղածիծաղ լեռներում, եւ այն ծիծաղախիտ ձորերում · · ·»:

Թաւաջալեանի կեանքի եւ դործունէու քեան չքեղ էջերը Մայր Երկրի եւ Դերիկի մէջ անցուցած տարիներն են։ Այնուհետեւ անոր ժողովրդանւէր սիրտն ու սրաքեռիչ հոդին ենքարկւեցան բազմատեսակ կաչկանդումներու։ Անոր կեանքի վերջին տարիները յուսահատ ու քաւալադլոր վայրէջ ունեցան, Ազգին ու հայրենիքին նւիրւած ուխտեալ ջարոզիչը, «Դերիկի հերոս» վարդապետը ջաղաքական դործունէու քեան եւ յեղափոխական աչխատանքի լծւած ըլլալու փաստերով հետապնդման ենքարկւեցաւ Իրանի, Թուրջիոյ եւ Ռուսաստանի կառավարու քեանց կողմէ, մինչեւ որ Խրիմեան Հայրիկն ալ ստիպւած եղաւ 1893-ի աչնան կանչել Էջմիածին։

9.

Ամբողջ էուխեամբ ու խառնւածքով յեղափոխական ծնած Թաւաքալեանի յոյսերն ու երազները մոխիր դարձան կրօնական ասպարէդի մէջ։ Պաչաօնականուխեան եւ Հրամաններու ցանցերը կաչկանդեցին անոր սրախռիչ խեւերը։ Վեղարակիր յեղափոխականը խորապէս հիասխափուեցաւ նաեւ «Անդրանիկ յեղափոխական եւ մեծ դեմոկրատ», Վասպուրականի Արծիւ Խրիմեան Հայրիկէն, երբ սա պետուխեանց ձնչումներու վրա Դերիկի վանահայրը էջմիածին բերել աւաւ եւ լծեց անոր Հոդիին ու սրտին խորխ եւ անհրապոյր աչխատանջներու։

Դերիկի մատուռին, լեռներուն, ձորերուն, Հովիտներուն Հոդեպէս կապւած Թաւաջալեանը մէկ նպատակ ունեցած է միայն։ Այն է՝ Դերիկը դարձնել չէն եւ ապաՀով վանջ-կայան մը, որ ապաստան եւ Հանդստավայր, իչեւան ըլլար դէպի երկիր երթեւեկող յեղափոինջը նստէր Դերիկը եւ դառնար յարաբերութեան կապն ու օղակը երկրի եւ Կովկասի ու Ատրպատականի միջեւ։ Անոր ցանկութիւնն էր ապրիլ ժողովուրդի մէջ, յեղափոխականներու մէջ, Հեռու մնար իջմիածնի աղղեցութենեն եւ ի պահանջել հարկին իր վեղարն ու սջեմն ալ իրը արտաջին չպարներ՝ յարաբերութեան մէջ դնէր պետական պաչտօնեաներու հետ, անոնց վրա հարկ եղած ազդեցութիւնը բանեցնելու համար։

Հանրային գործիչը միչտ ենթակայ եղած է ստոր զրպարտու-Թեանց եւ բամբասանջներու։ Այս վիճակին ենթարկւեցաւ նաեւ Թա-Թեանց եւ բամբասանջներու։ Այս վիճակին ենթարկւեցաւ նաեւ Թաշաջալեանը, որ ոչ միայն վանջի եկամուտները, այլ մինչեւ իսկ անձսական համեստ գրամական մուտջերը ի սպաս գրաւ յեղափոխական գործին։ Գիւղէ գիւղ՝ Սալմաստի մէջ չրջագայեցաւ եւ Դերիկի վանջի համար հանգանակութիւն կատարեց։ Անոր այս աչխատանջն վանջի համար հանգանակութիւն կատարեց։ Անոր այս աչխատանջն վանջի համար հանգանակութիւն կատարեն ։ Մնոր այս աչխատանջն վանջի համար հանգութիւն վրա։ Հակատակորդները անգօր եղան գրապետը ցաւ ի սիրտ իր նամակներէն մէկուն մէջ կը գրէ.

« . . . Ափսոս իմ կրած ակամայ, անիրաւ արտաքոյ կարդի Հոդեկան տանջանքներին, ափսո՛ս իմ անկեղծ յուղմունքներին։ Ազօ-Թեցէք ինձ Համար»:

Երախտապարտ ենք ընկ Միմ . Վրացեանին , որ կրցաւ Հ. Ց .
Դաչնակցութեան դիւանի մէջէն Հանել եւ խնամւած , Հմուտ դասաւորութեամբ ու ծանօթեութերւններով Հրատարակութեան տալ Թաւաջալեանի նամակները , *) որոնք անոր կեանքի վերջին տասնամեակի
դործունէութեան եւ փոթորկայոյդ ապրումներու վաւերական աղ-

րերմամբ լինել խիստ զգոյչ ու վերապահ:

« · · · ԱռՀասարակ Թաւաքալեանի նամակներից երեւան է դա« · · · ԱռՀասարակ Թաւաքալեանի նամակներից երեւան է դալիս մի չափաղանց կասկածամիտ , ջղագրգիռ , Հիւանդոտ տրամադրութիւն ։ Ամէն կողմից նա տեսնում է թչնամանք դէպի իր անձն ու
դրունյեւնիութիւնը ։ Նկատւում է եւ որոչ Հիասթափութիւն ։ Առանձ-

^{*) «}Հայրենիք» ամսագիր 1933, թիւ 1, էջ՝ 103-110, 1933, թիւ 2, էջ՝ 98-112, 1934, թիւ 3, էջ՝ 84-95:

նապէս դժգոհ է իր բարձրադաս իչխանութեան ցոյց տւած վերաբերումից։ Նրա նամակները լիջն են վչտով ու դառնութիւններով»։

Ինչպէս վերը յիչեցի, Թաւաքալեանի դործունէութիւնը Սալմաստի եւ Դերիկի մէջ դրաւեց ոչ միայն պարսից, այլ եւ տաճկաց ու ռուսաց կառավարութեանց ուչադրութիւնը։ Թաւրիդի տաճկական հիւպատոսը ուչի ուչով կը դիտէր սահմանագլիր վրա կատարւող աչխատանջները եւ ճնչում դործ կը դնէր պարսից կառաարութեան վրա Թաւաքալեանը հեռացնելու համար։

Սեւ-Քարեցի Սաջօն Թաւաջալեանին յայտնած էր, որ – « Հին Նախիջեւանի ռուս գաւառապետը մի անդամ կանչել է Սարդսին (Սաջոյին) եւ Հարցրել է Դ · · · ի (Դերեկի) վան · · · (վանահայր) Թա · · · նի (Թաւաջալեանի) մասին»:

Այս Հարցապնդումները, ընտկան է, չէին կարող անհետեւանք մնալ։ Կառավարուժեանց բողոքները հասած էին մինչեւ Էջմիածին։ Եւ Թաւաքալեանը 1893 Ժ․ աչնան դրած իր նամակներու մէջ Էջ-միածին երժալու ակնարկներ կընէ հակառակ իր ցանկուժեան։ Սա-կայն նա բնաւ չի ցանկար Էջմիածին երժալ․

« Ես առաջ էլ, հիմա էլ ասում եմ՝ կամ Դ.(երիկ), կամ Սեւան վասլա՛մ ։ Ինչ գործ ունիմ ես ինտրիգների կեղտոտ աչխարհի մէջ … ։ Ես իսկի այստեղի մանր ինտրիգներին չեմ՝ կարողանում գիմանալ, ուր մնաց այնտեղի անվերջ ու աննպատակ ինտրիգներին խառնւեմ» ։

Թաւաջալեանը 1893 Թ. Հոկտեմբեր 18-ին կը ներկայանայ Սալմաստի դաւառապետ Հաջի Խանին, դրել կուտայ «մի փառաւոր վէջիլլամա», որով Սարդիս Սարիրէդ օգլին (Սեւ-Քարեցի Սաջօն) «լիաղօր ներկայացուցիչ եւ կառավարիչ է ներկայանում (Դերիկի) Ս. Աստւածամօր մենաստանի եւ նրա դիւդի ու Հողերի վրա մինչեւ վանաՀօր Սուրբ Էջմիածնից վերադառնալը»:

Սեւ-Քարեցի Սաջօն «վէջիլ» էր նաեւ Ս․ Ստեփաննոս Նախավկայի վանջի վանահայր Վահան վարդապետին եւ բացարձակ լիաղօրութիւն կը վայելէր վանջի դործերուն մէջ։

Դերիկի անվեղար վանահայրը, նոյնինջն Սաջօն՝ «աժէն ժի նոր կարեւոր գործի հաժար, եթէ ժամանակը ներում է, պարտաւոր է նեղ է, պարտաւոր է հարցնել այն անձանց խորհուրդը, որոնց կը յանձնէ վանահայրը դնալու ժամանակ»:

Եւ 1893 թ. աչնան (Հաւանաբար նոյեմբեր ամսին) Թաւաջալեանը Հրաժեչտ տւաւ իր սիրելի Դերիկին, Սալմաստի եւ Թաւրիգի ընկերներուն ու գնաց Էջմիածին, ուր «ինչ որ տեսնում է, նրան ուղղակի սպանում է Հոդեպէս ։ ՀիասԹափւում , յուսաՀատւում , ընկ-Տրւում է» ։

« Թաւրիզի ընկերները – կը չարունակէ ընկ. Ս. Վրացեանը,իրար յետեւից նամակներ են գրում նրան, պահանվում են պատասիրար յետեւից նամակներ են գրում նրան, պահանվում են պատասիրար յետեւից նա լռում է. սիրտ չկայ, չի կարողանում գրել։ Վերջապես, 1894 Թ. ապր. 22 նամակով նա նկարագրում է իր հոդեկան
տանվանըները եւ այլաբանական պատմւած ըներով յայտնում իր գըլկորուստը, եր հոդեկան վլուզումը։ Սիրած առարկան դեղեցիկ Վարդանն է՝ Խրիմեան Հայրիկը»։

Եւ Թաւաջալեանը ծանր խօսջերով ու որակումներով կը ջննադատէ Խրիմեան Հայրիկի իրաւացի կամ յանիրաւի ընթացջը՝ Էջմիածնի դործերուն մէջ եւ այլն եւ այլն։ կարեւորն այն է, որ նա մինչեւ իր մահը հիասթափւած մնաց Խրիմեան Հայրիկէն, որ երբեջ Հուղեց Թաւաջալեանը Դերիկ վերադարձնել նոր դժդոհութեանց եւ դողոջներու առիթ չտալու համար։ Իսկ Թաւաջալեանը լիայոյս էր, որ նորէն Դերիկ պիտի երթայ եւ չարունակէ իր յեղափոխական աչխատանջները։

Թաւաջալեանը 1894 Թ․ Ապրիլ 22 Թւակիր նամակին մէջ իր ցանկալի վերադարձին մասին կը գրէ․

Սակայն, Թաւաջալեանի բուոն ցանկութիւնն է Դերիկ երթալ. «-Ի°նչ կայ Հոն, որ գլուխ կը պատռեցնես երթալու Համար», կը Հարցնէ Խրիմեան Հայրիկը։

« – Դէ՛, արի, ասա, Թէ ի՞նչ կայ, ասելով բեզարեցի, էլի Հարցընում է», կրգրէ Թաւաջալեանը, եւ միջոցներու կը դիմէ, որպէս դի Կարս չերԹայ։

Չարջաչ եւ տանջւած Թաւաջալեանը իր երկարատեւ Թափառումներու ընԹացջին ստացած էր բրոնխիտի եւ յօդացաւի հիւանդութիւնները, որոնջ չատ ծանր ազդեր էին նաեւ անոր հոդեկանի վրա։ ԳաղԹականներուն դրամ բաժնելու դործով 1894 թ. Ապրիլ 23-ին անցաւ Սարդարապատի չրջանի գիւղերը։ Յաջորդ օր գրած իր նաժակին մէջ կը դանդատի.

« Սարդարապատի մէջ յաձախ քրտնել- մրսելը, չատ անդամ լուերի եւ այլ անյարմարութեանց պատձառով անքուն մնալս եւ Հա-մարեա Թէ անընդՀատ յուղման ենթրկշելու ղէպքերը՝ իմ դրդուած ջղերս միանդամայն քայքայեցին եւ, ի վերջոյ, միանալով հին բը-րոնխիտիս եւ ռեւմատիզմիս նորողւած ցաւերիս հետ ձդեցին կատարեալ հիւանդ դրութեան մէջ, Աւադ Հինդչաբթի օրը հաղիւ հասայ Մայր-Աթոռը։ Սուրբ Աթոռ եկայ, իմ սենեակի մէջ դտայ Սիմոնին եւ Քրիստափորին *), որոնք երկու օր առաջ եկած են եղել ինձ Երեւան եւ այսօր վեց օր է, որ վերադարձել եմ Ս. Էջմիածին», որուն «մըթ-նոլորաը նրան խեղդում է։ Ամէն կողմ տեսնում է անարդարութիւն, վատութիւն։ Հասարակութիւնը նրան թեռում է ստրկահողի, կեղծաւոր, անդդամ, լիրբ, նսապաչտ ու էչ»։

Վերջապես, Հակառակ իր ցանկութեեան կերթայ Կարս՝ դաղթականական գործերով, առիթ կունենայ չրջելու 36 դիւղեր։ Կարսէն դարձեալ կը ջաչէ Դերիկի կարօտը, իր այս յուղիչ տողերով.

« · · · իմ Կարսում մնալը որքան կը տեւէ, յայտնի չէ · ես աչխատում եմ մայիսի վերջին դուրս պրծնել այստեղից, որպէս գի դոնէ յունիսին կարողանամ Դերիկ Հասնիլ · · · Խե՛ղձ Դերիկ, ե՞րբ պէտք է դու Հանդիստ վայելես եւ ինձ էլ դոնէ մի քիչ միրիժարես քո վայրենի դրկիդ մէջ ամփոփելով իմ մաչւած մարմնիս աձիւնը · · ·»:

Ո^ր աբմ ին վենամասրանու մարիսւնքբար դասիր ին ժեք.

« · · Վերադառնալուց յետոյ պէտք է բոլոր միջոցներս գործ դնեմ Սուրբ Էջմիածնից եւ անտի Դերիկ գնալու Համար»։

Ներջին եւ արտաջին դժւարին պայմաններու, չկամութեանց եւ գանազան պատձառներով Բադրատ վարդապետ Թաւաջալեանը այլեւս չկրցաւ վերդառնալ իւր այնջան սիրած Դերիկը, չկրցաւ չարունակել իւր հայրենանւէր ու յեղափոխական աչխատանջները։ Էջմիածնի կողմէ նչանակւեցաւ նաեւ Կարսի առաջնորդական փոխանորդ, բայց տարօրինակ յամառութեամբ պահանջեց, որ դարձեալ
իրեն յանձնեն Դերիկի վանահայրութեւնը։ Ինչպէս առաջ, այս անդամ ալ անոր ցանկութիւնը փչրւեցաւ Էջմիածնի պարիսպներուն
տակ։

Հաղիւ ջանի մը ամիս վարեց Կարսի առաջնորդական փոխանորդութեան պաչտօնը։ Այնուհետեւ, 1896 թ. Սեպտեմբերին, նչանակւեցաւ Ալեքսանդրապոլի առաջնորդական փոխանորդ , սակայն այս տեղ մնաց միայն վեց ամիս ։ Նոյն պաչաօնով 1897 Թ. Մարտին անցաւ Գանձակ , ուր պաչաօնավարեց մինչեւ 1900 Թ.ի Սեպտեմբերը , երբ կանչւեցաւ Թիֆլիս ու նչանակւեցաւ Առաջնորդարանի Հոդեւոր երբ կանչւեցաւ Թիֆլիս ու նչանակւեցաւ Առաջնորդարանի վանատատեանի (կոնսիստորիա) նախանդամ եւ Ս. Սարդիս վանքի վանահայր ։ Թիֆլիսի մէջ , ըստ Լեւոն Սարդսեանի վկայութեան , «աւելի հայր ։ Թիֆլիսի մէջ , ըստ Լեւոն Սարդսեանի վկայութեան , «աւելի աննչան էր նրա դերը , . . . նա սկսել էր իրան չափազանց զգոյչ ապահել , նոյնիսկ երբեմն Համակերպիլ առաջնորդի մի քանի պահանջակերին . . . իր ոյժերի մեծադոյն մասը վերջերում նա կորցրեց կօնևներին . . . իր ոյժերի մեծադոյն մասը վերջերում նա կորցրեց կօնևներին . . . իր ոյժերի մեծադոյն մասը վերջերում նա կորցրեց հնչպէս սիստօրիական չնչին դործերի վրա . Էջմիածինը չիմացաւ ինչպէս սիստորին է օդուել այդպիսի Հաղւագիւտ դործչից *)»:

Սակայն, Թաւաջալեանն իրը առաջնորդական փոխանորդ Թէ կարսի, Թէ Ալեջսանդրապոլի եւ Թէ մանաւանդ Գանձակի մէջ՝ իր անկաչառ եւ ժողովրդանւէր դործունէուԹեամբ բարի եւ պատւաւոր անուն Թողեց, Համակրանջի եւ անկեղծ սիրոյ արժանացաւ ժողո-

« . . . ԹԷ Ալեքսանդրապոլում եւ ԹԷ Գանձակում Հանդուցեալը իր խոհուն բնաւորուԹեամբ կարողացաւ մեծ ՀամակրուԹիւն ձեռք բերել», կը վկայէ «Արարատ»ը, Էջմիածնի պաչտօնաԹերԹը, (1902, բերե Ե-Ձ . էջ 480)։ Նոյնը կը հաստատէ նաեւ «Մուրձ» ամսադիրը Թիւ Ե-Ձ . էջ 185) – « . . . Բոլորիս յայտնի է Թէ իրրեւ Ալեքսանդրօպօլի եւ Գանձակի յաջորդ ինչ մեծ համակրանք դաաւ Բագսանդրօպօլի եւ Գանձակի յաջորդ ինչ մեծ համակրան դատում»։

Խրիմեան Հայրիկը գնահատելով անոր ծառայութիւնները՝ րարոյական վարձատրութիւններու արժանացուց զայն՝ ծայրագոյն վարդապետի տիտղոս տալով 1894-ի Մարտ 8-ին, ծաղկեայ փիլոն՝ վարդապետի տիտղոս տալով 1894-ի Մարտ 8-ին, ծաղկեայ փիլոն՝ 1895-ի Օգոստ 30-ին, վարդապետական լանջախաչ՝ 1896-ի Յունւար 2-ին, իսկ 1901-ի Օգոստոսին ալ նչանակւեցաւ Էջմիածնի Սինոգի անդամ , երբ արդէն մարմնապէս ջայջայւած ու Հիւանդագին վիգի անդամ , երբ արդէն մարմնապես նու։ ձակով կապրէր Բադու իւր Հարդատներուն մօտ։

Քսան տարի չարունակ չարջաչ ու Թափառական կեանջ վարեւ լով, Հոգեկան դառնադին ապրումներով ծանրաբեռնւած, իր յոյսերն ու երադները խորտակւած, հիասԹափւած հրաժեչտ տւաւ այս կեանջին եւ 1902-ի Մայիս 12-ին, 52 տարեկան հասակին՝ յաւիտենապէս փակեց իւր աչջերը Բագուի մէջ։ Ծովածաւալ բազմուԹիւն մը եկած կակեց իւր աչջերը Բագուի մէջ։ Ծովածարդապետին, որ Դերիկի

Սիմոն եւ Քրիստափոր Հախումեան եղբայրներ։

^{**) «}Մուրն» ամսագիր, 1902, թիւ 5, էջ 185-6։

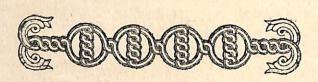
կարօտով ալ գերեզման իջաւ։ Մարմինն ամփոփւեցաւ Բագուի Պարապետի Հայոց եկեղեցոյ բակին մէջ:

Այսպէս առկայծող մոմի մր պէս մարեցաւ Թաւաքալեանը, բայց անոր անունը իր մահէն յետոլ անմահ մնաց ու յիչատակը միչտ սիրելի:

🕠 Հիմա ամայի եւ աւերակ է Դերիկի մենաստանը, որուն առջեւէն խչչալով կերթայ սառնորակ դետակը։ Լուռ ու դարհուրելի է Դուչմանայ ձորը, լջւած է որսորդ Աւոյի տնակը։ Րաֆիի եւ Դերիկի Հերոսները չկան այլեւս . . . անոնջ գացին ընդմիչա եւ անդարձ ։

Սակայն Դերիկի աւերակ մատուռին ուխտի դացող իւրաքանչիւր **Հայր խորին պատկառանքով կը յիչէ Բագրատ վարդապետի սիրելի** անունը։ Վանջի աւերակ պարիոսներն իսկ վկայ են Թէ յեղափոխական վարդապետը որպիսի՝ անձնւիրութեամբ լծւած էր Հայութեան աղատադրութեան սրբաղան դործին, որուն նախակարապետներէն եւ ուխաեալ առաջեալներէն մէկն ալ Հէնց ինջը՝ Բագրատ Վարդապետ Թաւաքայեանը եղաւ ։

Թաւրիզ

U. U. SULLA

109

ԵՂԻՇԷ ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ

Այս տարւայ յունւար 24-ին Թիֆլիզում մեռել է նկարիչ Եղիչե Թաղէոսեանը։ Հանդուցեալը ծնւել է 1870 Թւին Վաղարչապատում։ Երկրորդական կրթութիւնը ստացել է Լաղարեան ձեմարանում , որից յետոյ ուսել է Մոսկւայի նկարչական դպրոցում , որը եւ աւարտել է

Դալոսցի ոլրոֆեսորներից Թաղէոսեանի վրա ամենից չատ ազդել 1895 թերն ։ է յայտնի նկարիչ Պօլենովը, որի Հետ նա Հետագային բարեկամական ստրիկ յարաբերութերւններ է ունեցել։ Պօլենովից զատ, Ե. Թաղէոսեանը մօտիկ ծանօքունքիւն է ունեցել աշխարհահոչակ Բեպինի եւ յայտնի նկարիչ Սերովի, Կորովինի, Լեվիտանի, Վասնեցովի եւ Բորիսով-Մուսատովի հետ , որոնջ եւ աղդել են նրա տաղանդի վրա։

Նկարչական դործունեութիւնը Թաղեոսեանը սկսել է Մոսկւայում եւ առաջին իսկ գործերից յետոյ Հռչակ է ձեռը բերել, չահելով նախ Մորոզովի եւ ապա Բեպինի անւան մրդանակները։

1901 7. նա փոխաղրւել է Թիֆլիզ եւ կարգւել է նկարչական գոլրոցի դասախօս : Ս.յդ պաչուօնը նա վարել է մինչեւ իր մահը : Խորգրրդային իշխանութեան օրով գալածանջների է ենթարկւել ի միջի այլոց նաեւ այն պատճառով, որ 1926-ին իր տան արգեստանոցի մէջ աւարտել է տարիներ առաջ յղացած իր «Ցիսուս Գեթսեմանի պարտէզի մեջ» նկարը։ Այս «ոճրադործունեան» Համար Թաղէոսեանը արտաջուել է դպրոցից, զրկւել է իր բնակարանից եւ երկար ժամանակ ջաչջչւել է Չեկա ու ենթարկւել այնտեղ Հաւատաջննութեան։ Ոիերնիս աճառնին ամաաւրք է շրոհշիւ ին վետնի առաջրարինորև արտակարգ ճիգերի։

Թաղէոսեանը եղել է Հայ նկարչութեան Հիմնադիրը։ 48 տարւայ նկարչական գործունկութեան ընթացջում արտագրել է մօտաւորապէս 450 պաստառներ, որոնց մէջ տիրական տեղ են բռնում հայկական նկարները։ Իր Հակումներով Հանգուցեալը բնանկարիչ էր (փէյզաժիստ) եւ ամենագեղեցիկ գործերի մէջ վերարտադրել է Հայ բնաշխարհի տեսարանները։ 16 նկարներ վերաբերում են Սեւանին, 7-ը Արագածին, 12-ը՝ Բիւրականին, 13-ը՝ Մասիսին, 15-ը՝ Վաղարշապատին եւ Էջմիածնի վանջերին, 9-ը՝ Լոռիի տեսարաններին եւ 12-ը՝ Ադուլիսի տներին ու տեսարաններին։

111 =

Դիմանկարներ ջիչ է տւել, ընդամ էնը մի քանի Հատ ։ Դրանց մէջ յայտնի են Կոմիտասի երկու պորտուկաները եւ ՅովՀ. Թումանեանի սքանչելի դիմանկարը ։

ՆԵՐՍԻՍ ՕՀԱՆԵԱՆ

Տարագրութեան բարոյալըւած պայմաններու մէջ տառապելով՝ վերջերս Փարիզի մէջ մեռաւ մէկր մեր լաւագոյն այլ Համեստ Հասարակական գործիչներէն։ Երբեջ կուսակցական չէ եղած, բայց լա--աղոյն բարեկամն էր ամէն անոնց, որոնց մէջ կը տեսնէր անչահախնդիր ու նւիրւած իրական մշակը հայ հայրենիջի եւ ժողովրդի։

Որբ էր եւ որըանոցներու մէջ մեծցաւ, ու երբ նետւեցաւ կեանջին երախը, նւիրւեցաւ աղգային-հասարակական ասպարէզին, իրեն յատուկ եռանդովն ու անչահախնդիր խանդովը։ 1890-1918 F. [ժ. Պոլսոյ հայ հասարակական եւ աղգային գործիչներեն էր։ Համեստ էր անոր մտաւոր պաչարը, բայց բովանդակ իր կարողութիւնը ու մանաւանդ բարոյական կորովը ի սպաս դրած էր ժողովուրդին։

Մասնաւորապես չերմ գուրգուրանը մը ուներ դէպի դեռահաս սերունդը. Հայրիկն էր անոնց իր բովանդակ առումով. անոնց ամէն մէկ կրթական , մարզական եւ այլ դաստիարակիչ ձեռնարկ կամ չարժում կը ջաջալերւէր անով ։ Ներսէս ՕՀանեանը իր բովանդակ բարոյական գիմագծով եւ զգայուն Հոգիով աչքի զարկաւ մանաւանգ սահմանագրութեան տարիներէն մինչեւ ընդհ․ պտերազմին սկիզբը։

Սահմանագրութեան առաջին գերագոյն խանդավառութիւններու չրջաններուն, մանկական յափչտակութեամբ կը հետեւէր հայ զարթուն ու արսև ասանբանրեսու ճայնբևուը։ Ո՛ն ատևիրբևուը անետյին երեսփոխան էր եւ ժողովին խղճի ձայնն էր յաճախ՝ բոլոր ներջին աղաեղութիւններու մթնոլորտին մէջ։ Երբեմն կուսակցական կիրջը իր ծայրայեղ աստիճաններուն Հասած վայրկեաններն, անոր Հուժկու եւ խոր ցաւով ու անկեղծութեամբ լեցուն, մերթ յանդիմանական եւ մերթ աղերսական չեչան էր, որ կը մեզմացնէր կիրջերը։ Բազմանիւ անգամներ նա իւրովի միջնորդի դեր ստանձնած է կուսակցութիւններու միջեւ տիրող տարակարծութիւնները վերացնելու եւ համադործակցուներն ստեղծելու համար:

Շատ կապւած էր Վռամեանին եւ Զարդարեանին․ երկրպագուն

էր Շահրիկեանի մարակող բնաւորութեանը։

Այս նւիրւած ու ժողովրդասեր մարդը, Համեստ իր դիրջովը, լուսաւոր չող մին էր անցեալ երկու տասնամեակներու արեւմտահայ քաղաքական եւ Հասարակական կետնքին մէջ։

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՑԹ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 40-ԱՄԵԱՅ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ (1896 - 1936)

Ամերիկայի Համավասպուրականի կեդրոնական Մարմնոյ նախաձեռնու թեամբ Յունիսին պիտի տօնւի այս տարեդարձը։ Բազմաթիւ թերթեր հաւանաբար առանձին թիւեր նւիբեն այս եղերական եւ միանգամայն դիւցազնական պայքարին, որ վասպուրական_ ցիները «Մեծ դէպք» կ'անւանեն։

1895-ի Սասունի ըմրոստացումը դաժանօրէն զսպւեցաւ եւ կրակի ու ա_ ւարի տրւեցաւ Տարօնի աշխարհը։ «Մայիսհան բարենորոգումները» մըշակւեցան պետութիւններու կողմէ, որ թիւրքերը փոխարինեցին ընդհանուր ompand . . .:

Ընդհանուր արտակարգ քննիչ նը_ շանակւած Շաքըր փաշան ղրկւեցաւ գործադրելու զայն։ Եւ անոր փոխանորդ Պահրի փաշան, Սաատետտին փա_ նշայի, անմիջական հրամանատարութեամբ ձեռնարկեց Վասպուրականը եւս ենթարկելու հրոյ սրոյ։

Սակայն վասպուրականը անօգ եւ անմոունչ չկրեց այդ հարւածը։

Տարիներէ ի վեր Խրիմեանի եւ **Փորթուգալեանի պատրաստած սերուն** դը գերագոյն ճիգը գործ դրաւ պաշտպանելու անզէն ժողովուրդը, իր գըլուխը ունենալով երեք հայ կուսակցութիւններու միացած ուժը եւ միաձոյլ վնռականութիւնը։

ինքնապաշտպանութեան սքանչելի ոգին էր Մկրտիչ Թէրլէմէզեասը -

«Աւետիսեան», որ իրը տեղացի մեծ յարգանք կը վայելէր ժողովուրդին մեջ եւ երիտասարդ վազգեն Տէրոյեանը։ Հ. Ցեղ. Դաշնակցութիւնը, իր հասակով պատանի (1891-ին կազմակերպւած), վասպուրական էր ղրկած ուխտեալ ու պատրաստւած գործիչներէն Պետօն, իսկ լեռնային մասերու ալաշտպանութիւնը կը կազմակերպեր Հայ կամաւորական Գունդերու ապագայ հրամանատար վարդանը՝ խումբ մը անւանի քաջերու հետ, որոնց թըւին կը պատկաներ Դումանը։ Հոն եր նաեւ Հնչակեան նւիրւած ու գաղափարական գործիչներէն Մարտիկը (Մարտիրոս Սարուխանեան), որ համալսարանի նստարանէն նետւած էր յեղափոխական ասպարէզը։

Այս ականաւոր ու կարող յեղ. գործիչներու ղեկավարութեամբ կազմաիերպւած էր կատաղի ընդդիմութիւն վան-Այգեստանի բոլոր թաղերուն մէջ։ Urbih fusi fuusi op inbiby mja usi-

հաւասար կռիւը։ Թշնամիին կանոնաւոր զօրքերու եւ քրտական բազմաթիւ հորդաներու գրուները հանդիպեցան պողպատէ կուրծքերու: Բայց ահա թնդանօթներու ետեւեն երեւան կուգայ տեղի անգլիական հիւպատոսը (թնդանօթաձիգ սպայ մը), որ անձամբ կը վարէ ոմբակոծումը . . .:

Հայ մարտիկներու դիրքերը կը խորտակւին. զօրքն ու խուժանը կը սեղմեն շղթան, դժոխային կրակի մէջ առնելով զանոնք, ու կստիպեն թողուլ դիրքերը։

Օտար պետութիւններու ներկայացուցիչները հաւատացուցին կուողներոն թէ՝ եթէ հեռանաս քաղաքեն իպահովութիւնը հակառակ պարագային՝ կուունե-

ինչպէս յանախ, մանաւանդ պայքարի նախնական այդ շրջանին, մերինները, հաւատ ընծայեցին անոնց խօսքերուն եւ գիչեր մը թողուցին քաղաքը։ Հազարէ աւելի երիտասարդներ ապաստանեցան Վարագայ սարը։

Հոն է ահա, որ օտար ներկայացուցիչներու խոստումներու նկատմամբ
յոռետեսներ երեւան եկան, որոնց մեծ
մասը կը կազմէին անոնք, որոնց ընտանիքնբը մնացած էին անպաշտպան։
Ասոնք յայտնեցին թէ պիտի վերադառնան քաղաք։ 200-է աւելի երիտասարդներ գաղտնօրէն մտան քաղաք, մնացողներէն 83 հոգի, Պետոյի հետ որոշեցին Գարահիսար լերան ճամբայէն
երյ անցնիլ, իսկ ուժերու մնացեալ մեծ
մասը ուղղւեցաւ դէպի Սալմաստ Ա-

ւետիսեանի եւ Մարտիկեանի առաջնորդութեամր։

կառավարութիւնը նախապէս գիտէր ի հարկէ, որ միակ ճամբան ըմրոստներու՝ Պարսկաստանն է։ Նա քիւրտերով բռնել տւաւ յիջեալ ճամբաները, եւ անխուսափելին տեղի ունեցաւ

Աղրակի Բարդուղիմեոս Վանքին առջեւ փուած դաշտին մեջ, կեանքի եւ
մահւան զարհուրելի կոիւներու մեջ
ինկան 800 երիտասարդներ իրենց առաջնորդ Աւետիսեանի եւ Մարտիկի
հետ, իսկ Գարահիսար լերան վրայ
ինկաւ Պետօն իր մարտիկներով:

Սակայն Հայ Ցեղ․ Դաշնակցութիւնը անպատիժ չը թողուց այս նախճիրի դերակատարները։

Մէկ տարի յետոյ Շէրիֆ Բէգի ցեղախումբը կատաղի յարձակում կըրեց խանասօրի մէջ ու ջարդւեցաւ։ Ապա կազմակերպւեցաւ Բանկ Օտտօմանի ռմբային ցոյցը – այդ թուքն էր
հայ ժողովրդի եւ ցասումը յեղափոխականներու։

· ф.

ԹԵՐԹԵՐՈՒ ՏԱՐԵԴԱՐՁՆԵՐ

Հայ հասարակութեան անծանօթ չէ հայ թերթի հրատարակութեան եւ մանաւանդ « տեւական»-ը հրատարակութեան հետ կապւած տաժանելի դժւարութիւնները։ Հայ խմբագիրը՝ թերեւս դատապարտւած կիսաքաղց ապրելու, մոլեռանդ կորովով ու յամառութեամբ կը
թունակ իւր թերթի հրատարակութիւնը։

Գաղութահայութեան ցեղային դիմա գծի պահպանութեան, հայեցի դաստիաբակութեան, աւանդական բարոյական ոգիի պահպանման եւ մանաւանդ ապագայի կենսատու յոյսերուն կապւած պահելու մէջ հայ տարագիր թերթերը ամենախոշոր դերն ունին կատարելիք ու այդ պատւաւոր դերը, սակաւ բացառութեամբ, անոնք կը կատարեն, հակառակ այդ թերթերուն մէջ նկատւած թերութիւններուն:

Հայ թերթը ապրեցաւ դժնդակ պայմաններուն մեջ, ապրեցաւ տարագիր ժողովուրդին հետ անոր հոգեկան ցաւերը, անոր տառապանքներն ու, ընդհանուր առմամբ, մնաց իր կոչման բարձրութեան վրա։ Երբեմն, իրրեւ ծրնունդ մեր անբնական պայմաններու, ան ունեցաւ յախուռն պութկումներ ու պայքարներ, սակայն իրենց ծայրայեղութեամբ հանդերձ՝ ատոնք շատ պարագաներու մէջ կազդուրիչ եւս եղան։

վերջին ամիսներուն մէջ գաղթահայ թերթերէն մէկ քանին տօնեցին իրենց գոյութեան տարեդարձները։ Մենք պարտք կը համարենք մատնանշել այս տեղ հայ մշակութային կեանքի մէջ տեղ որ ունեցած այդ կազդուրիչ ու յուսատու երեւոյթը:

Սօֆիայի *«Ազատ խօսը*»ը տօնեց *իւր*

հրապէս այս թերթը ժառանգորդն է 1905-ին Սօֆիայի մէջ, նահատակ Ռուրեն Զարդարեանի խմրագրութեամբ , լոյս տեսնող «Ռազմիկ»ի, որ այնքան ժողովրդական էր ու սիրելի։ Անոր յաջորդեց (զանազան ընդմիջումներով) «Հայաստան»-ը (1926-ին), «Արաջս»-ը, «Նոր Արաջս»-ը եւ այսօր՝ «Աղատ խօսջ»-ը, որ րուլգարահայ գաղութի մէջ կը կատարէ իրրեւ հասարակական-ազգային կարեւոր դերը։

«Աղատ խօսջ»ը, Մարտ 2-ի առանձին համար է նւիրած իւր տասնամեակին։

Յորհլհարներէն երկրորդն է կահիրէի «Յուսարեր»-ը, որ կը թեւակոխէ իւր 21-րդ տարին։

Թերթը շատ համեստ է եղած ինքն իրեն վերագնահատութեան մէջ։ Իրապէս ան բարոյական մեծ արժէք կը ներկայացնէ, իրը օրգան ոչ միայն Եգիպտո_ սի, այլ ամբողջ Արեւելքի։ Ան մնացած է միշտ իւր բարոյական բարձրութեան վրա, անխարդախ ու անվերապահ արտայայտիչն է հղած աշխատաւոր ժողովուրդի հոգեկան ձգտումներուն ու անխնայ եւ յախուռն ձաղկողը՝ անոր թերութիւններուն. այսպիսով անոր մտահոգութիւնը հղած է պահել անաղարտ Հայ ցեղի դիմագիծը, փրկել զայն օտարութեան աւերիչ ու քայքայիչ մթնոլորտի ազդեցութենէն, կապւած պահելով հայ հայրենիքի, լուսաւոր ապա-

գայի եւ ցեղային առաքինութիւններուն հետ:

«Ալիջ», որ կը հրատարակւի Թէհրանի մեջ, կը տոնէ իր Հինդամեակը։

Համեստ ու լռիկ սկիզը մը ունեցաւ այս թերթը, բայց քիչ ատենւան մէջ, շնորհիւ իւր շուրջ հաւաքւած քանի մը տասնեակ նւիրւած աշխատակիցներու, այսօր իրանահայութեան համար դարձած է կենսական պահանջ։ իւր բովանդակութեան շնորհիւ, ան գրաւած է նաեւ ընթերցողներ իրանէն դուրս եղած երկիրներու մէջ։ Իւր գոյութեամբ ան շաղախը դարձաւ իրանահայութեան, մանաւանդ երիտսարդութեան հասարակական նւիրումին ու ջանքերուն։ կագնած ըլլալով առօրհայ կիրքերէն վեր, «Ալիջ»-ը, շնորհիւ իր լրջութեան գրաւած է իրանահայութեան համակրանքը եւ ձեռք բերած է բարոյական հեղինակութ-իւն:

«Նոր Օր» - ԱԲԷՆը կը լրացնէ 14-ամհակը իր հրատարակութեան։

14-ամեակը իր հրատարակութեան։ Իր խմբագրականը (Մարտ 25) ամենէն ճիշդը կը բնորոշէ անոր ուղղութիւնը.-

«14 տարիէ ի վեր այս ճամրուն վրա հնք, հաւատաւոր ուխտաւորի պէս։ Շատ դժւարութիւններու հանդիպեցինք, բազաթիւ խոչընդոտներու դէմ պայքարեցանք, բայց քայլեցինք անվհատ, յաղ-թանակին յոյսով։ Ունեցանք թերութիւններ, ունեցանք սայթաքումներ, ա-իւններ, ունեցանք սայթաքումներ, ա-իւններ, ունեցանք մեզ առաջնորդող լուչդաւաճանեցինք մեզ առաջնորդող լուսաւոր իդէալին, մեր քաղաքական դաւանանքին, որուն հոգեւին փարեցանք, մեր ձախորդ եւ ուրախ օրերուն։

մեր ձալորդ և անոր դաւանակից «Այս թերթը եւ անոր դաւանակից թերթերը, մէկ հպարտանք ունին, մէկ սփոփանք։ Անոնք հաւատացին ցեղին իսդեալին, պայքարեցան այդ իդէալին հաղևար, զոհելով նիւթական, փիզիքական ինչպես նաեւ րարոյական միջոցներ։

«Նոր Օր», հպարտ է անոր համար, որ դրօշակ ունհցաւ, որուն ծալքերուն տակ համախմրւեցան այս գաղութին մեծերն ու պզտիկները, հաւաքարար ծառայելու համար ցեղին եւ անոր հետակնդած նպատակներուն:»

Ընկերական եւ եղբայրական մեր ջերմ

ու սրտագին շնորհաւորութիւնները յիչեալ թերթերուն։ Կը մաղթենք անոնց յարատեւութիւն ու մանաւանդ տոկունութիւն՝ կուրծք տալու համար տարագիր կեանքի պէսպէս դժւարութիւններուն։

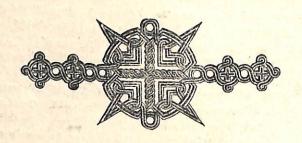
վ. ф.

ԱՆՅՈ՞ՒՇ ԹԷ ԱՆՈՒՇ

«Վէմ»-ի 1934-ի Դ․ համարում գըրել էի, որ Արշակ Բ․-ի բերդը պիտի կոչւի «Անուշ» եւ ոչ թէ «Անյուշ»։

Գրիգոր Եղիկեանը նոյն տարւայ «Վէմ»ի յաջորդ համարում պարզարա– նում է, որ պիտի կոչւի «Անյուշ» եւ ոչ «Անուշ»:

Պրպտումները ցոյց տւին, որ «Անյուշ Բերդ – կասր Ֆէրամուշ» անունով՝ յատուկ բերդ չկայ պարսկական
հին բերդերի շարքում։ Ֆէրամուշ ածականը, որ նշանակում է անյիշելի,
անյիշատակելի, տրւում էր այն բանտին, որի բանտարկեալը դատապարտւած էր մահւան. այսօր էլ եթէ մէկը
դատապարտւում է մահւան, նրա բանտարկւած տեղը համարւում է «ֆէրամուշ», անյիշելի, անյուշ։ Արշակ Բ.-ի
բերդը պիտի գտնւելիս լիներ Տիզրոնի
շրջաններում եւ պիտի կոչւէր «Անյուշ
բերդ» եւ ոչ «Անուշ»: X.

գիրգ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

«ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ» հանդէսը.

{Խորհրդահայ կեանքի եւ մասնաւորա-} պէս «կուլտուրական ֆրոնտի» զարգացման պատմութեան մէջ իր ուշագրաւ տեղն ունի մամուլի օրգանների եւ սըրանց շարքում առանձնապէս հաստափոր ամսագրի պատմութիւնը։ Բոլշեւիկեան 15-ամեայ տիրապետութեան ընթացքում րազմաթիւ փորձեր են արւել օրաթերթերի կողքին ունենալ տեւականօրէն լոյս տեսնող ու հաստատուն հիմքերի վրա դրւած ամսագրեր, սակայն այդ րոլոր փորձերն էլ անցել են անյաջող։ Մէկ կողմ թողած առ այժմ բովանդա կութեան խնդիրը, առնենք, օրինակ, այնպիսի մի արտաքին փաստ, ինչպիսին է երկարատեւ ընդմիջումները ամսական հանդէսների հրատարակութեան մէջ եւ նրանց վերհրատարակութիւնները տարրեր անունների տակ ու որպէս տարրեր, մեկը միւսի հետ կապ չունեցող, օրգան_ ներ։ Մինչդեռ խորհրդ․ Հայաստանում լոյս տեսնող կեդրոնական օրաթերթը այս 15 եւ կէս տարւայ ընթացքում միայն մէկ անգամ է փոխել իր անունը, ընդ որում մի քանի ամիս միայն հրատարակւող «Կոմունիստ»-ին (1920 թ. Դեկտ. 5-ից մինչեւ 1921 թ. մայիս 27-ը) յաջորդել է «ԽորՀրդային Հա*լաստան*»ը, որ պահում է իր գոյութիւնը ամբողջ 15 տարի շարունակ, կեդրոնական ամսագրեր յիշեալ ժամանակամիջոցում լոյս են տեսել հինգ հատ՝ «Նորջ», «Նոր Աչխարհ», «Նոր Ուղի», «Վերելը» եւ «ԽորՀրդային Գրականու*թիւն*»։ Առաջ տանելով համեմատութիւնը, կարող ենք մատնանշել նաեւ հետեւ

հալ տարրհրութիւնը։ Օրաթերթը հրատարակւել է կանոնաւորապէս, օրը օրին, մինչդեռ վերոյիչեալ ամսագիրը, համարհա առանց բացառութեան եւ յաճախ նոյնիսկ երկրորդ թւից սկսած վեր հն ածւել պարրերական հանդէսների, լոյս տեսնելով երկու, երեք եւ մինչեւ անգամ չորս ամիսը մէկ անգամ եւ նոյն ծաւալով, ինչ որ սահմանւած է եղել ամսական գրքոյկի համար։

ի՞նչ է այս ուշագրաւ երեւոյթի պատ<u>-</u> ճառը։ Նիւթական միջոցների պակացսը, րաժանորդների սակաւութի՞ւնը, թէ աշխատակիցներ չճարւելու հանգամանքը։ Ով քիչ թէ շատ ծանօթ է հրատարակչական գործի առանձնայատկութիւններին խորհրդային երկիրներում, նա գիտէ, որ վերոյիշեալ պայմաններից եւ ոչ մեկը չի կարող որ եւ է ձեւով վընռական նշանակութիւն ունենալ այս դեպքում։ Հրատարակչական ամբողջ գործը մասնաւոր անհատների ձեռքից խլւած ու պետութեան սեփականութիւն է դարձւած այսօրւայ Հայաստանում։ Նիւթականի խնդիրը, այսպիսով, որ եւ է դեր չի կատարում մամուլի օրգանների հրատարակութեան մեջ, որովհետեւ անգամ Խ. Հայաստանը իր աղքատիկ րիւջեյով ի վիճակի է հոգալ գոնէ մեկ հատ ամսագրի հրատարակութ հան ծախքերը։ Չի կարող խօսք լինել նաեւ ա₂խատակիցների սակաւութեան մասին, ո_ րովհետեւ «գրական կադրերը» խորհըրդային երկրներում ազատ զրաղմունք ունեցող մարդկանցից չեն կազմւած, այլ գրագէտներից, որոնք պետական (կու-

Ուրեմն, ի՞նչ է պատճառը, որ խորհըրդային Հայաստանում «չի քալում» հաստափոր ամսագիրը։ Մեր կարծիքով պատճառը ամսագրի իւրայատուկ բնոյթի այն անտեսումն է, որ մամուլի հանդէպ բոլշեւիկների ցոյց տւած քաղաքա_ կանութեան հիմնական գծերից մէկն է կազմում։ Խորհրդային վարիչները թիւրիմացութեամբ կարծում են, որ օրաթերթի հետ միասին նաեւ ամսօրեայ հանդէսները կարելի է դարձնել կուսակցական հրատապ հարցերի համար մարտընչող քաղաքական օրգաններ, առանց վնաս հասցնելու դրանց գոյութեան, որի գլխաւոր նպատակն է, ինչպես գիտենք, ծառայել գերազանցապէս մշակութային նշանակութիւն ունեցող խընդիրների քննութեան ու լուսարանութեան։ Եթէ կարելի է նեղացնել օրաթերթի հիմը, ու դարձնել այն տւեալ կուսակցութեան մարտական պաշտօնաթերթը, առանց սակայն, վտանգելու նրա գոյութ-իւնը, «գրական, գեղարւեստական, քննադատական եւ տեսական» հանդէսի հետ նոյն ձեւով եւ անպատիժ կհրպով վարւիլ չի կարելի։ Այդ է պատճառը, որ այս կամ այն կուսակցութեան ազդեցութեան տակ գտնւող ամսագիրը միշտ աւելի լայնախոհ է լինում, քան օրաբերթը։ Եւ այդ է պատճառը նաեւ, որ ամեն անգամ, երբ անտեսւում է այս անհրաժեշտ պարագան, վտանգւում է ամսագրի գոյութիւ-

Մատնանշած վերոյիչեալ օրէնքը հաստատւում է նաեւ խորհրդահայ ամսագրերի բովանդակութեանց համեմատութեամբ։ Այդ ամսագրերից նրանք, որոնք հրատարակւել են բոլջեւիկեան րէժիմի համեմատարար մեղմ շրջանում, աւելի ճոխ ու հետաքրքրական բովանդակութիւն ունեն, քան նրանք, որոնք լոյս են ընծայւել ծայրայեղ խստութիւններով աչքի ընկնող ժամանակաշրջանում։ Սրա հետեւանքով, օրինակ, «Նորբ»-ը, որ խորհրդահայ ամսօրեայ հանդեսի առաջին փորձն է համարւում, եւ որը սակայն հրատարակւել է Նէպ-ի (Նոր տնտեսական քաղաքականութիւն) տարիներում (1922–1923) աւելի ճոխ ու հետաքրքրական բովանդակութիւն ունի, քան 1930–1932-ի «Նոր-Ուղի»-ները եւ կամ «Վերելթ»-ները, որոնք լոյս են տեսել առաջին հնգամեակի սեւ շրջանում։

Եւ նոյն այդ պատճառով «Խորհրդային Գրականութիւն» հանդէսը, որ սկսւել է հրատարակւել 1934-ի վերջերին, երբ Ստայինը արդէն կատարել է իր շրջադարձը գրական քաղաքականութեան մէջ, գերազանցում է խորհրդահայ նախկին բոլոր ամսաթերթերին, բացի «Նորը»-ից։ Ճիշդ է Հայաստանի խորհրրդային Գրողների Միութիւնը, որի օրգանն է համարւում այս պարբերականը, խրատւելով «Նոր Ուղի»-ի փորձից, անւանւել է այս պարբերականը *Հանդէս* եւ ոչ թէ ամսադիր եւ լոյս է ընծայում ոչ թէ ամսէ ամիս, այլ տարեկան 5-6 գիրք, բայց ամենագլխաւոր կողմով, այսինքն բովանդակութեան տեսակէտից, «Խորհրդային Գրականութիւն»-ը զգալի th full t atah unug:

Մեր ձեռքի տակ է այս հանդեսի 1935 տարւայ 1–5 թիւերը եւ դրանց մասին է լինելու մեր ասելիքը։ Առաջինը, որ աչքի է զարնում հանդեսի բովանդակութեան մեջ, գեղարւեստական բաժնի գերակշռութիւնն է «քննադատական եւ տեսական» բաժինների վրա։ Համարեա թէ բոլոր գրքերում էջերի կէսից աւելին յատկացւած է գրական եւ գեղարւեստական նիւթերին։ ինչ վերաբերում է աշխատակիցներին, մենք այս հանդէսի մէջ գտնում ենք բոլոր այն ծանօթ

անունները, որոնք անցել են բոլշեւիկեան քուրայով ու վերջնականապես արժանացել խորհրդային գրողի պատւին։
Ա. Բակունց, Ստ. Զօրեան, Մ. Արմեն,
գ. Մահարի, Դեր. Դեմիրնեան, վ. Թոթովենց, Գեղ. Սարեան, վ. Նորենց,
Ալազան, Ն. Զարեան, Արազի, իսկ նորերից՝ Աղաւնի, Բերբերեան, Սիրաս,
Սարմեն, Լ. Թարգիւլ – ահա այն գրողները, որոնք նիւթեր ունեն հանդէսի արձակի եւ բանաստեղծութեանց բաժնում։

ինչպես եւ պետք էր սպասել, ամենագեղեցիկ ու ամենայաջող գործը պատ_ կանում է Ա. Բակունցի գրչին։ Մեր տաղանդաւոր արձակագիրը ձեռնարկել է գրել Խաչատուր Արովեանի կեանքից մի մեծ վէպ, որից մի քանի գլուխ տըպագրւել են այս հանդէսի 1-3 գրքոյկներում։ Առաջին հատւածը կոչւում է «Գործ Մայրանա, դստեր մկրտումի»։ նրա մեջ պատմւում է խաչատուր Արովեանի կեանքի այն շրջանին մասին, երբ նա Դորպատից վերադարձած տեսուչ էր կարգւած Երեւանի գաւառական դպրոցում։ Միւս հրկու գրքոյկներում «Լիրեր Արժէնիեր» խորագրի տակ տըպագրւած է ուսանողների համալսարանական կեանքը, նրանց քէֆերը, ինչպէս եւ ընտանեկան կեանքն այս պրոֆեսորների (Պարրոտ, Աուսլենդեր), որոնց հետ մօտիկ յարաբերութիւններ ունէր խ Արովեանը։ Դատելով այս հատւածներից, Բակունցի վէպը մի շատ գեղեցիկ գործ է դառնալու եւ շատ ցաւալի կլինէր, եթէ նա էլ արժանանար «Կարմրաքար»-ի բախտին։

Արձակի բաժնում երկրորդ աչքի ընկնող գործը Ստ. Զօրեանի «Մի կեանքի պատմութիւն»ն է, որի մէջ նա գեղարւեստական ձեւով տալիս է իր կեանքի պատմութիւնը։ Տպագրւած է առ այժմ առաջին մասը։

Այս երկու վէպերի նիւթն էլ առնւած են մեր անցեալից եւ անմիջական առբնչութիւն չունին «սոցիալիստական շինա-

րարութեան» հետ։ Ամենաուշագրաւն այն է, որ անցեալի մասին խօսելիս, յիշեալ հեղինակները առանձնապէս հաշ_ ւի չեն առնում կոմկուսի մինչեւ վերջերս կիրարկւող պահանջը՝ ներկայացընել անցեալը սեւ գծերով, որպէս զի ներկան աւելի պայծառ ու հանելի երե_ ւայ խորհրդային քաղաքացիների աչքին։ Ահա այս նոր գիծը, որ սկսել է նշմարւիլ խորհրդային եւ խորհրդահայ գրականութեան մէջ, իր որոշ դրոշմն է դրել հանդէսի բոլոր հինգ թւերի բովանդակութեան վրա եւ դրանով գրական այս նոր պարրերականը զատորոշել է այս կարգի նախկին հրատարակութ-իւններից:

Այս միեւնոյն քաղաքականութեան դրոշմը նկատելի է նաեւ հանդէսի գբրքոյկներում տեղ գտած ոտանաւորների վրա։ Նրանց մէջ քնարերգական յոյզերը այլեւս «անհատապաշտական» ու «մանրբուրժուական» այն « մոտիւները» չեն, որոնք պիտի դուրս մղւեն խորհըրդային պոէզիայից, այլ այն թէմաները, որոնց մասին կարելի է գրել ու անպատիժ մնալ։ Բնորոշ է, որ այս կարգի մոտիւներ երգելիս խորհրդահայ րանաստեղծներից նոյնիսկ ամենաանտաղանդները տալիս են գործեր, որոնք կարդացւում են հանոյքով։ Այսպէս, օրինակ, Ալազանի «Հարստութիւն» գրրfhg zupfnid wby qwud wil th full ոտանաւորներն, որոնց մեջ նա երգում է գարունն ու վարդերը, անհամեմատ աւելի լաւ են, քան նրա «երկաթ ու րետոնին» նւիրւած եւ երկաթի ու բետոնի նման չոր ու կարծր ոտանաւորներն ու պօէմները, որ տեղ են գտել նրա լոյս ընծայած հատորներում։

ընծայած հանդեսի է «խորհրդ. Գրականութիւն» հանդեսի *քննադատական* և տեսական բաժիններին, նրանք, իչպես ասացինք, նախեւառաջ շատ աղքատ են ։ բացի այդ, աչքի զարնող չափով մաքրազարդւած են այն կարգի յօդւածներից

119 =

որոնց նպտակն է «գիծ շտկել»։ Այդ գործի փառապանծ վարպետները, ինչպէս օրինակ, Ա. Ոսկերչեանը, Ն. Դաբաղեանը եւ այլն, իրենց տեղերը զիջել ն «աջ-ազգայնական թեքում» ունեցող Ա. Ցովհաննիսհանին, Ա. Կարինհանին, եւ միջին ուղեգծով ընթացող Ս. Մելիքսէթեանին, Ս. Սողոմոնեանին եւ Ս. Ցարութիւնեանին:

Արձանագրելով «Խորհրդային Գրա կանութ իւն» հանդէսի վերոյիշեալ դըրական կողմերը, ցաւով պիտի մատնանշենք, որ նաեւ այս հրատարակութիւնը բռնել է նախկինների ուղին ։ Նոր գիրք վաղուց է ինչ լոյս չէ տեսնում եւ հանդէսն, դատելով բոլոր երեւոյթներից, ապրում է իր վերջին օրերը։

U. h.

118

ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՑ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

Գրեթէ բոլոր երկիրներու մէջ հաստատւած հայ տարագիրները հին թէ նոր՝, ունին իրենց օրաթերթը, երկօրհան կամ շարաթաթերթը։ Ասկէ զատ, կարհւոր կեդրոններու մէջ, ուր հայերը զանգւածարար կապրին եւ մանաւանդ այն գաղութներու մեջ, ուր անոնք ունին իրենց մէջ մտաւորական_ ներու մեծ թիւ մը, կը հրատարակւին ամսագիրներ:

Այս տեսակէտէ ամենէն բեղմնաւորը Փարիզն է հարկաւ, ուր կը հրատարակւին «Վէմ», «Անահիտ», «Կեանը եւ Upchum», «bphache», «Zmj Uph», «Zmj *Բոյժ*»,։ Ցետոյ կուգայ Ամերիկա, ուր լոյս կը տեսնեն «Հայրենիը», բեղուն եւ նոխ ամսագիրը, «Նոր Գիրը», եւ «կոչ*նակ*» ու «կան*նեղ*» կրօնաթերթերը։ Երկու ուրիչ կրօնաթերթեր՝ «Միօն» եւ «Հասկ» կը հրատարակւին Երուսաղէմի ու Անթիլիասի մէջ։ Ամսագիրներու այս շարքին մեջ իրենց պատւաւոր տեղն ունին վենետիկի «*Բաղմավէպ*»ը եւ վիեննայի «Հանդէս Ամսօրեան»:

Այս բոլոր ամսաթերբերը իրենց խոշոր դերը ունին տարագիր հայութեան մտաւոր, հոգեկան եւ ցեղային դիմագծի պահպանման եւ զարգացման մէջ։ Ուրիշ առթիւ թերեւս անդրադառնանք wlinlig:

Ամենեն մեծ բացը, որկը մնար եւ որ

կը կարծենք թէ չափազանց կարեւոր ու էական բաց մըն է օտար միջավայրերու մէջ հասակ նետող նոր սերունդին համար, մանկական պարրերա Թեր Թերու եւ գրականութեան բացակյութիւնն է։

Այդ պատիւը *«Արփի*»–ին կը պատկանի հարկաւ, որ 3-րդ տարին կը բոլորէ եւ օգտակար իր դերը կը կատարէ ամերիկահայ սերունդին մէջ։ Թողնելով հե_ տագային անդրադառնալու անոր եւ նը_ ման քանի մր պարրերաթերթերու մասին, այս անգամ կուզենք հայ ծնողներու ուշադրութեանը յանձնել՝ հեռաւոր իրանի մայրաքաղաքի՝ Թէհրանի մէջ հրատարակւող «Նոր Հասկեր» երկշաբաթաթերթը, որ հակառակ գոյութիւն ունեցող ծանր պայմաններուն, հանած է իր 13-14-րդ թիւը, նախանձելի կորոdnd un:

ինչպէս ըսինք, խիստ մեծ արժէք ունի եւ կենսական պէտք մը կը ներկայացնէ այն եւ այդ պատճառով ալ, թող ներւի մեզ այդ օգտակար ձեռնարկի նկատմամր մեր քանի մը դիտողութիւնները եւ թելադրութիւնները յայտնել։

Բոլոր ազգերու մէջ, մանկական հընկատմամբ, րատարակութիւններու մանկարոյժ-հոգերանները միշտ յատուկ տեղ մը տւած են *լեզւի եւ ոճի* հարցին:

Պէտք է տալ քերականօրէն ճիշդ, խը-

նամուած, պարզ եւ գեղեցիկ լեզու մը։ Պէտք է համեմել զայն յանախ ժողովըրդական ոնին հետ, բայց անհրաժեշտ պայմանով մը, որ այդ լեզուն ըլլայ մանկան մաջի մակարդակէն ոչ բարձր, ըլլայ դիւրըմըոնելի եւ հասկնալի։

Այդպիսի լեզւով պէտք է պատմել մանուկին, նոյն իսկ ամենէն բարդ խնդիրներու մասին գրելու ատեն։ Բարդ նիւթերը հասկնալի եւ մարսելի դարձնելու արւեստն է, որ կը պահանջւի մանկական գրականութիւն հրապարակ բերողներէ։ «Նոր Հասկեր»ի մէջ թէեւ կը՝ նկատւի այդ ձգտումը, բայց քիչ անգամ կը յաonnh:

Մեր կարծիքով հետեւեալ նպատակնե_ րուն պիտի ծառայէ մանկական գրականութիւնը.-

Ա. Դաստիարակել փոքրիկի բնաւորու .թ.իւնը, ներշնչելով անոր ազնիւի ու բարիի գաղափարը, դարձնել զայն արի ու յանդուգն, մշակելով անոր մէջ յաղթելու կամք:

թեան պատկերաւումները, թռիչքը՝ առանց, անշուշտ, անկարելիութիւններու եւ առանց եթերներուն մէջ ճախրել տալու անոր հոգին:

գ.- Օժտել անոր նախապատրաստական օգտակար գիտելիքներով, մանաւանդ բնական գիտութիւններու մարqhli ute:

Դ._ Դիտելու, նկարագրելու, քննա_ դատելու եւ ատոնք ձեւակերպելու արւեստը զարգացնել անոր մէջ.

Ե.- Ներշնչել անոր ազգութեան եւ հայրենիքի գաղափարը, տալով մեր հին եւ նոր պատմութիւններէն դաստիարակիչ դրւագներ, կենսագրականներ, աւանդավէպեր եւ դիւցազնական շրջաններէն հէքեաթներ։

Q.- Հաղորդակից դարձնել զայն եւրոպական քաղաքակրթութեան գեղեցիկ արդիւնքներուն (արւեստ, գիտութիւն եւ կեանքը):

«Նոր-Հասկեր»ը կարող անձերու ձեռք կը գտնուի։ Շատ գեղեցիկ ու նպատակայարմար են ձեռագիրներով փոքրիկ պատմւածքներու հրատարակութիւնը, պզտիկներու կողմէ գրւածքները եւ ծաղրանկարներէն շատերը։

Ողջունելով այս յաջող հրատարակութիւնը կը թելադրէինք՝ Պարսկաստանէն դուրս գտնւող ծնողքներուն եւս օգտւիլ այդ կրթիչ հրատարակութենեն, որով հրատարակիչները հնարաւորութիւն պի տի ունենան աւելի ճոխացնելու, գեղեցկացնելու ու խնամք դնելու թերթին վրա:

Մանկական քսանի մօտեցող գրքոյկներու հրատարակութ-իւններու ձեռնարկած է նաեւ Ռումանիոյ «Մասիս» ընկերութիւնը:

Այս հրատարակութիւնները մեծապէս ուշադրութեան արժանի են եւ պէտք է որ առանձինն խօսինք այս մասին։

«Բաղմավէպ»ը եւ «Հանդէս-Ամսօր ևան» առանձին թիւեր են նւիրած աստւածաշնչի թարգմանութեան 1500-ամեակին: Հմուտ բանասէրներու այդ երկու հրատարակութիւնները (մանաւանդ առաջինը իր շքեղութեամբ եւ նիւթերու նոխութեամբ) պատիւ կը բերեն Մխիթարհաններուն եւ մնայուն արժէք կը ներկայացնեն մեր պատմագիտական գըրականութեան համար իրենց հարուստ ու հետաքրքրական սիւներով։

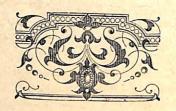
Պարսամեան եղբայրները զոհողութիւն (արդարեւ) յանձն առած են հրատարակելու «կետնը եւ Արւեստ» ամսագիրը, որուն 5-րդ թիւը արդէն լոյս տեսած է։

իւր ծաւալով փոքրիկ (32-35 եր.), սակայն հարուստ եւ հետաքրքրական յօդւածներով օժտւած այս պարբերականը աչքի կը զարնէ իր խնամոտ ու մշակւած լեզւով ու բովանդակութեամբ։

ղ. Չօպանեանը եօթ տարիէ ի վեր կը հրատարակէ իր *«Անահիտ*»ը, հռամսհայ հանդէսը որ աւհլի շուտ ժողովածուի մը պատահականութեամբ կը հրատարակւի
– հաւանաբար նիւթական արգելքներու պատճառով, ինչ որ յատուկ չէ միայն անոր։ Վերջերս լոյս տեսած է 1936 միացեալ 1-3 թիւը։ Հարուստ բովանդակութիւն ունի։ Առանձնապէս հետաքրքրական է բանասէր Սագըգեանի գեղեցիկ մանրանկարչութեամր զարդարւած 1 ուսումնասիրութիւնը 1274 թւին գրւած աւետարանի մը մասին։

Միացեալ այդ թիւին 3-րդ մասին մէջ զետեղւած են այն ճառերը որ արտասանւեցան Աստւածաշնչի տարեդարձի առթիւ տեղի ունեցած հանդէսին մէջ։

φ.

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

«ՍԱՍՆԱՅ ԾՌԵՐ» -- Խմբագրեց Պրոֆ Մ. Աբեղեան, աշխատակցութեամբ Կարապետ Մելիք Օհանջանեանի. Երեւան, 1936 թ.

Երեւանում ձեռնարկել են հայ ժողովբրդական վէպի հրատարակութեան։ Արդէն լոյս է տեսել ծրագրւած երկու հատորից առաջինը, որ նւիրւած է Սասնոյ ժողովրդական վէպին, որը յայտնի է «Սասնայ ծոեր» անունով։ Ստւար մի հատոր է այդ, 1200 էջից բաղկացած, որի մէջ տեղ են գտել 25 տարբերակ։ Դրանցից հինգը գրի են առնւած վերջին տարիներում, մնացածը՝ նախայեղափոխական շրջանում։

Սասնոյ վէպը հայ հասարակութեանը առաջին անգամ ծանօթացրել է Գարեգին Վարդ. Սրւանձտեանցը, որ 1874 թւին լոյս ընծայած իր Գրոց ու Բրոց ժողովածուի մէջ հրատարակել է այդ վեպի մի տարբերակը, «Սասունցի Դաւիթ կամ ՄՀերի դուռ» անունով։ Սբբւանձտեանցի գործը ահագին տպաւորութիւն թողեց այն ժամանակւայ գրագէտ ու ընթերցող հայ հասարակութեան վըpm ni jupnigby lipm the the hemmքրքրութիւն դէպի հայ ժողովրդական վէպը ու, մասնաւորապէս, դէպի Սասնոյ վէպը։ Արդիւնքն հղաւ այն, որ մէկը միւսի յետեւից սկսան լոյս տեսնել այդ վեպի մի շարք նոր տարբերակներ, որոնք եւ տեղ են գտել Երեւանի այս ժողովածուի մէջ։ Թւում է, թէ զարմանալի մի պատահականութեան պիտի վերագրել, որ Գարեգին Վարդ. Սրւանձտեանցի գրի առած տարբերակը տեղ չի գըտել այս հատորի մէջ։

ժողովածուի խմբագիր Մ. Աբեղեանի

եւ նրա աշխատակից կ. Մելիք Օհանջանեանի անունները հանդիսանում են ամենալաւ երաշխիքները հատորի մէջ տեղ գտած բնագրերի ձեռնհաս ու բարեխիղն խմրագրութեան։ Եւ իրօք, բոլոր տարրերակներն էլ, թէ դասաւորութեան եւ թէ բնագրերի արտաքին կարգուորման տեսակէտից հրատարակւած են օրինակելի կերպով։ Պ. Մ. Աբեղեանը, որ վաղուց է ինչ զրաղւում է ժողորդական վէպով, կարողացել է զգալ ու ըմբըոնել այն տաղաչափութիւնը, որ գործ են ածում պատմողները եւ ոտանաւորի ձեւով է տպագրել այն բոլոր ընագիրները, որոնք գրի առնողների կողմից շարադրւած են մեծ մասամբ արձակով:

Տարբերակների բնագրերի հրատարակութեան նկատմամբ մէկ դիտողութիւն կարելի է անել։ Նրանց մեջ չի կիրառւած միատեսակ ուղղագրութիւն։ Խըմրագիրները պահել են, մի քանի թեթեւ շտկումներով, այն ուղղագրութիւնը, ինչ որ գործ է ածել գրի առնողը։ Այդ պատճառով էլ յանախ միեւնոյն բառը տպւած է տարբեր տառադարձութեամբ։ Հրտարակիչները այդ չէին կարող չի նկատել, քանի որ այն ուղղագրութիւնը, որ գործ է ածել նրանցից մէկը՝ կ. Մէլիք Օհանջանեանը իր գրի առած 6 տարբերակների մեջ, հետեւողականօրէն միատեսակ է եւ համապատասխանում է սասունցիների բարբառի այն հնչիւնարանութեան (фոնետիկա), որ որոշել ու սահմանել են խմբագիրները։ Հասկանա_ լի է, ի հարկէ, որ ժողովածուի մէջ տեղ գտած բոլոր նիւթերի նկատմամր միատեսակ ուղղագրութեան կիրարկու- մը կը պահանջէր ահագին աշխատանք, ու ժամանակ եւ, ըստ երեւոյթին, դրա առաջ է, որ կանգ են առել խմբագիրնե- րը։

Բնագրերի դասաւորութիւնը կատարևել է ըստ առանձին պատմւածքների րովանդակութեան, ընդորում խմբագիրները կարգը որոշելիս առաջնորդւել են այն բանով, թէ երեք սերունդներից՝ Սանասար, Սանասարի որդի Դաւիթ եւ սրա որդի ՄՀեր՝ ո՞ր մէկին են պատկանում գլխաւոր հերոսները, որոնց շուրջը եւ խմբւում են սրանց հետ ազժող անձերը։

Հատորին կցւած է մի կարն, րայց մերին աստիճանի բովանդակալից ներածութիւն, որի մէջ նախեւառաջ բերւած են այն պատմական դէպքերը, որոնք այս կամ այն ձեւով իրենց արտայայտութիւնն են գտել Սասնոյ վէպի մէջ եւ ապա վերամշակւած են վիպական խըմբակցութիւնների այն առանձին տիպեԻր, որոնք հանդէս են գալիս յիշեալ պատմւածքների մէջ:

ժողովածուի մեջ տեղ գտած տարբերակների մանրամասն ուսումնասիրութիւնը կատարւելու է երկրորդ հատորով։ Այդ հատորը, որ այժմ պատրաստւում է հրատարակութեան համար, Մ. Աբեղեանի մէկ անգամ արդէն լոյս ընծայած «Հայ ժողովրդական վէպը» գրքի վերամշակութիւնն է լինելու։

Ներածութեան մէջ բերւած են նաեւ Մ. Արեղեանի կողմից մշակւած օրէնք—ներն այն տաղաչափութեան, որ գործ են ածում պատմողները։ Ցետոյ կայ աշխարհագրական մի ակնարկ այն մասին, թէ հնում ո՞րտեղ են գտնւել Մոկս, Շատախ, Սպարակերտ, Գաւաշ եւ Հայոց Ձոր պատմական վայրերը։ Ներա-ծութիւնը վերջանում է յիշեալ գաւառ-

ների բարբառների հնչիւնաբանական եւ քերականական առանձնայատկութիւններին նւիրւած մի կարճ յօդւածով: խմբագիրներն առիթ են ունեցել զետե_ ղելու ժողովածուի մէջ միեւնոյն պատմողի կողմից արւած 2 տարբերակներ, որոնցից երկրորդը գրի է առնւել առաջինից վեց տարի յետոյ։ Տարրերութիւնր դրանց մէջ զգալի չափով աչքի է զարնում։ Այս պարագան շատ կարեւոր է այն տեսակէտից, որ նա հնարաւորու թիւն է տալիս մեզ գաղափար կազմելու այն փոփոխութիւնների մասին, որ տեղի է ունենում ժողովրդական վէպի րո_ վանդակութեան մէջ, սերնդից սերունդ փոխանցւելիս:

«Սասնայ ծռեր» գրքի մէջ զետեղւած է պատւարժան խմբագրի՝ Մ․ Արեղեանի դիմանկարը եւ 18 նկարներ առանձին էջերի վրա։ Սրանց մի մասը Հայաստանի պատմական յուշարձանների նկարներ են, իսկ մնացածները՝ վէպի այր եւ կին պատմողների դիմանկարները։ Այս վերջինների մէջ աչքի են ընկնում պատմող Մ․ Ցարութիւնեանի մի նկարը, որ գըծել է մատիտով նկարիչ Մ․ Սարեանը եւ Աւօ Ձագսեանի վերին աստիճանի հետաքրքրական դիմանկարը, որ պատկերացնում է նրան վէպը երգասելու ժամանակ։ Հատորի զարդն է կազմում տեղական տարազ հագած Նախօ քեռու (Մոկացի) գունաւոր մի հոյակապ նըկարը, որ պատկանում է հանգուցեալ նկարիչ Վարդգէս Սուրէնեանի վրձինին. Նախօ քեռին այն պատմողն է, որից Մանուկ Արեղեանը գրի է առել Դաւիթ եւ ՄՀեր վէպը։ Բնագրի մէջ տեղ գըտած բազմաթիւ զարդանկարները, ո_ րոնք պատկանում են նկարիչ կոջոյեանին, շատ գեղեցիկ են։

Հայ բանահիւսութեան համար վերին աստինանի արժէքաւոր ու շահեկան այս հատորի հրատարակութիւնը կատարւած է անթերի։

8. ԶԱՒՐԵԱՆ

ՌԱՖԱՅԷԼ ԶԱՐԳԱՐԵԱՆ, «Գու եւ Ես».

Այս հատորի մեջ տեղ գտած արձակ բանաստեղծութիւնների մեծ մասը, ինչպես վկայում է հեղինակը, գրւած են կովկասում 1916 եւ 1917 թւին։ Ուշագրաւ է, որ այդ օրերի յեղափոխական ալեկոծութիւնները համարեա թէ արձագանգ չեն ունեցել հեղինակի յոյզերի ու ապրումների վբա, եւ հատորի մեջ բացառութիւն են կազմում «քաղաքացիական մոտիւներին» նւիրած քերթւածները (LXXXI եւ այլն)։

«Դու եւ ես»-ի մէջ երկու տիրական յոյզ կայ՝ կնոջական սէրը եւ կորսւած հօր կարօտը։

Սիրոյ յոյզը արտայայտւած է որպես կուսական մի ապրում, մաքուր ու անրիծ մի տենչ, որ յատուկ է պատանեկան հոգիներին։ Այդ այն սերն է, որ
երգել է Պ. Գուրեանը եւ նրանից տասնեակ տարիներ յետոյ՝ Վ. Տէրեանը։
Այդ սէրը շիկնող արշալոյսն է իր ակնարտիտ գոյներով եւ ոչ թէ երկնքում
ճառագայթող կրակ ու բոցը, որի մէջ
մարմնի հետ միասին այրւում է նաեւ
հոգին։

ես կը սիրեմ արչալո՛յսը որ կը բռնկի ջնցումները դարքնումի։

դահգ, մէոնի արվբեն րսե րենիրջրբե։ ասաչիր ոտեղուսրբեմ՝ սոասուդրբեմ արըս ին ոինրդ Ես տեշաքսվոն՝ իդ սինա։

«Առաջին սարսուռներով» տրոփուն սրտի սիրած էակն էլ մի «ամչկոտ աղջիկ է», «արտերուն մէջ մինակ, երազին ժպտացող մանկան պէս», որ փախչում է բանաստեղծից եւ հէնց իր այդ
փախուստով էլ սիրելի է նրա համար:

կը սիրեմ Թախիծը ջո անծիր, Համբոյրը ու սիրոյ խօսջերը Թովչական, որ կը յիչեմ գիչերը լուսնկայ, Թոթո աղջկայ։

ճամնեսնէր իրգ, ժունմունարնմ մամարի իിսւմէ աীրճար Սւ իղ ճոլlև՝ իղ ճրճսlք ոնսարիկն՝

Երբ յանկարծ կյիչեմ քեզ այնպէս , արտերուն մէջ մինակ, երագիս ժպտացող մանկան պէս։

Երազային ու եթերային են նաեւ սիրային պահերն ու այն հանդիպումները սիրած էակի հետ, որ նկարագրւած են այս քերթւածների մէջ։ Մարմնական սիրով ու կրքով աոգորւող էակներ չեն, որ հանդիպում են միմեանց, այլ կոյս հոգիներ, որոնց գգւանքները ձեռքը ձեռքի մէջ առնելուց այն կողմը չեն անցնում։

Եւ երբ մի անգամ տղան տեսնում է աղջկայ սրունքները՝ «թափանցիկ մե-տաքսէ գուլպաներուն տակ թագնւած» եւ նրա մէջ ցանկութիւն է առաջանում իր դողդոջուն շրթներով համրուրելու այդ սրունքները, անմիջապէս մի ուրիշ զգացում ծառանում է դրա դէմ եւ արգելում «այսպիսի բան խորհիլը», որով-հետեւ գիտէ, որ այդ «ամօթ է»:

Դպրոցական պատանիներին յատուկ սիրոյ այս զգացումը փիզիքական ոչինչ ունի իր մէջ։ Նրանով համակւած տը- ղայի համար սիրոյ առարկայ կարող է լինել միայն հրեշտականման մի աղջիկ, որին չի դիպել մարմնական սիրոյ կոպիտ թեւը։ Իսկ երբ նա կին է դառնում ու երբ, մանաւանդ, նա կրում է իր վրա փիզիքական սիրոյ արտայայտութիւնը, միայն եւ միայն հակակրանք է յարուցանում բանաստեղծի հոգում։

S146'5

சுவாத் காருவார்களுக் த்து

Այնպես այլակերպ է ձեր ղենքը հիմա եւ ձեր որովայնի ստեղծադործ կորութիւնը սակայն, չատ աններդաչնակ կսաւերագծի ղեղեցիկ վերջալոյսի ֆօրին վրա պարտեղի։

. . . Ձեր գրենե ապչած նայւածքը , դեղակորոյս ձեր ԼուԹեան այս անտարերև զրատճենևունիւրն վրենիր, ում-קבשל ל תלשף העם:

Բայց բանաստեղծը խորչում է արդեն այդ կնոջից, որը «այնպես փոխւած է» այժմ։ Չկան այլեւս առաջւայ ծաղիկները, «այրւել են Սիթեռները լապտերի բոցէն» եւ շուշան աղջիզը դարձեր է ... «¿bigny of rhuly»:

Այսպիսի մի մաքրամաքուս սիրով շուշանանման աղջկան սիրել կարելի է ny pt dbo funufübph upfunullibpnid, այլ « բարձր ծառերու ստւերներուն տակ», «աստղերուն հետ», «անյայտ լըճակի ափին», «լեռնալանջի ծաղկաւէտ գերեզմանի» քով բսած «հրաբոյր եղրերեւենիի» տերեւների սոսափիւնին ունկընդիր։ Եւ բնութեան նւիրւած բազմաթիւ գեղեցիկ նկարագրութիւններ կան այս հատորի մէջ, որոնք վկայում են այն մասին, որ կնոջական սիրոյ կողքին բանաստեղծի հոգին հրահրող միւս տիրական յոյզն է բնութեան սէրը։

Գարո'ւն, գարո'ւն, գարո'ւն:

Գլուխս կիյնայ ծաղիկներուն ու ենամարնը ին գրբրևսւր, իրգ ին ատրի,: կանաչադեղ հորիզոններն համբուրող սա կապոյաը ջաղցրանհուն, ամպերու ոա ցանցնւած գողղոջ գնացքը գէպի հեոու անծանօ եներն անրջական:

ცաւրնդարար վատիրբեն ժեմնար, աւռիներու սաշերափակ խորունեն, զդւանջը մեղմաչունչ հովերուն, սօսաւիւնը ևրիտասարդ ճիւղերուն, Թռիչջը փոջրիկ <u> Գրբրիսո, բնիրաիտանսհաի դաճուն իա-</u>

. . ինչպե՞ս ըսել, ինչո՞ւ երգել, երբ լիգնչիւն ու ղաչնաձայն, քաղցրատարած եւ անդորը, մայր ընութիւնը 440451:

Բնորոշ է, որ նոյնիսկ բնութեան մէջ րանաստեղծը սիրում է նրա առաջին զարթօնքը՝ մթնաշաղը, արշալոյսը, գարունը եւ, առհասարակ, մեղմ պահերը։ Ահարկու փոթորիկները, տակնուվրայութիւնն ու ալեկոծութիւնը չեն գրաւում նրան:

Գեղեցիկ են նաեւ այն քերթւածները, որոնց մէջ արտայայտւած է բանաստեղծի կարօտը իր կորսւած հօր համար:

Հայր, երբ պիտի դաս:

կարօտդ ծովացաւ սրտիս մէջ, տես։ Հոգիս՝ տառապանքէն Հոզմավար՝ Կուրծքիս տակ տերեւի պէս կը դողա։ Չալիտի° իյնա:

Այս կարօտը առանձնապէս ուժեղանում է, երբ գարնան գալով կենդանանում է ընութիւնը։ Բանաստեղծի «հոգին խելար» այդ ժամանակ թռչում է դէպի հայրը։ Նա հիացած է «րացւած ծաղիկներով», «կանաչ արտերով» ու «flifnje hndbpnd» be nequed t, np hp խնդութիւնը կատարեալ լինի ու ներշնչում է իրեն այն սին հաւատը, թէ «այս առաւօտ, վերջապես, գարունին հետ հայրիկս մեղի կուղա′յ»։ Եւ նրա երեւակայութիւնը ծրագրում է հանդիպման մանրամասնութիւնները։

Ես կը նետե՛մ դանդուրներէս լիլաները հրասարսուո, ղէպի դալար դաչաերէն ու ոսկեծուփ արտերէն, մոռնալով անձուրճն ճայնբևուս ատի դրարով ծաղիկներուն՝

Ես քեզի' կուդամ, Հայրիկ, մայիսեան երդով, դարնան Թեւերով, փարելու փոչենանաւ ծունդերուդ եւ աչքերս, խեն**խութիւնով լեցուն աչքերս՝ նւիրակա** կուրծքիդ վրա Թաղելու:

«Դու եւ Ես»-ի բանաստեղծութիւնը յոյզերի եւ ոչ թէ խոհերի բանաստեղծութիւն է եւ այդ պատճառով էլ նրա արժէքը գերազանցապէս ձեւի եւ ոչ թէ խորքի մէջ փնտոելու է: U. b.

«ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ․ Ա․ տարի *) (Հրատ · «Համազգային Ընկերութեան) ·

Հանելի արտաքինով այս տարեգիրքին մէջ տեղ են գտած բազմաթիւ աւագ եւ երիտասրդ գրիչներ։

125

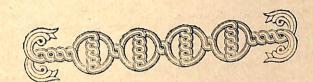
Տարեգիրքը ունի գրականութեան, քննադատութեան, ուսումնասիրութիւններու, պատմագիտութեան-րանասիրութեան, գիտութեան եւ գեղարւեստի րաժիններ ինչպէս նաեւ գրական արձազանգ ու հայ կեանքի տեսութիւններ։

Ամենեն արժեքաւորն այս բաժիններու մէջ, անկասկած, գրական քննադատու թեան եւ պատմագիտութեան նւիրւած մասն է, որուն մէջ, տեղ ունին 8. 0շականը, Ե. Տէր-Անդրէասհանը, Գ. Մխիթարհանը, Մ. Թէօլէօլհանը, Ց. Իրազեկը եւ Ռ. Բերբերեանը։

Հետաքրքրական են, մասնաւորապէս, Գ. Գիւզալեանի «Հայ Մշակոյթի վարիչը ըստ Ստ. Նազարեանի», Ա. Խոնդկարեանի «Գրական շարժում Հայաստա_ նում», 8. Ճ. Սիրունիի «Արեւելքն ու արեւմուտքը հայ հոգիին մեջ» ուսումնասիրութ-իւնները:

Պատմագիտական բաժինը գրեթէ ամրողջովին կը պարունակէ կարեւոր նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ։ Անշուշտ Տարեգիրքի ծաւալը թոյլ չի տար նիւթերու աւելի ընդարձակման, ինչպէս եւ լայն ուսումնասիրութիւններու։ Գրականութեան բաժնին մէջ տեղ են գըտած Հր. Զարդարհանի, Լասի, Տարօնեանի, Մեհեանի եւ Սօս-Վանիի փոքրիկ պատմւածքները։ Չափածոյ գրւածքներու մէջ շատ գեղեցիկ է Համաստեղի «Տոմար Մաքիական»-ը Եւ Ամէն-Անուշի ջերմութեամբ լեցուն «Արմենիա» քերթւածը:

«Համազգայինի Տարեգիրքը» մինչեւ այժմ լոյս տեսած տարեգիրքերու մէջ նորութիւն մըն է իր նոխութեամբ, նիւթերու բազմազանութեամբ եւ լրջութեամբ։ Գիրքը զարդարւած է աշխատակիցներու պատկերներով։

^{*)} իմրագրուβիւնս, դժրախտարար Հաջոյեն չուրբնաւ ոսարանու ստերեիևքէն. րարեկամէ մը ձեռջ ըերինը։

131

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Մեր յարդելի Գործակալներուն եւ Բաժանորդներուն.

Ստիպւած ենք այս կոչով դիմել Ձեղ ինդրելով որ փուժաք օր առաջ վարչուժեանս զրկել 1935-ի տարեչրջանէն մնացած ինչպէսնաեւ 1936-ի նոր րաժանորդադիները։

Տպագրութեան եւ առաջման դանդաղեցման դլիսաւոր պատճառը, չենջ ծածկեր, նիւթական դժւարութիւններն են։

Ուստի կրկին կը խնդրէինք Ձեղ, որ չը մերժէք ստիպողարար ընդառաջ երթալ մեր այս դիմումին ։

«ՎԷՄ»Ի ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ՍՏԱՑՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Անահիտ», թիւ 1-3, միացեալ համար

«U hou», phi 3-5.

«կետնը եւ Արւեստ», թիւ 1-5.

«Նոր Հասկեր», թիւ 11-12, 13-14.

«Երկունը», թիւ 2.

«կաններ», թիւ 5-8.

«Նոր դիր», թիւ 2.

«Հանդէս Ամսօրեայ», թիւ 10-12, 1935

«Հայ Բոյժ», թիւ 19 եւ 20

«Բաղմավէպ», 1-2 միացեալ թիւ.

«Պապ-Ուխաի», Մարտ.

Ֆիչատակի Հատոր Բաղմավէպի. Ս Ղազար, վենետիկ. Աստւածաշունչի 1500ամեակին նւիրւած.

Գ. Գեղարչունի, Հին հայ <mark>բ</mark>անաստեղ– ծութիւնը

*Ա. Սարուխա*ն. Ֆիրդուսի եւ Մովսէս Խորհնացին.

Սար. Սարդսեան, Չորավանք (քերթւածներ)։

Դաւիթ Վաչնաձէ, վրաստանը Հիւսիսի եւ Հարաւի միջեւ (ռուսերէն)

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 5 դոլար վեցամսեայ 3 ,, ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ ԵՒ ՕՐԱԹԵՐԹ ՄԻԱՍԻՆ

Տարհկան 10 դոլար վեցամսհայ 5 ,, Հասցե՝

13-15 Shawsaut st.

BOSTON MASS (U.S.A.)

ԱՍՊԱՐԷԶ

Պղժ ՊԱՊԱՊԱԳԱԾ

Ամերիկա, տարեկան, 1.50 դոլար Արտասահման 2.00 ,...

"ASBAREZ" P. O. Box 865
Fresno, Calif., U. S. A.

ሀይሀՏ Խ 0 ሀ Ք በየሀውቴቦው

հուլգարիա՝ *տարեկան* 550 լեւ հուլգարիա՝ *տարեկան* 6 դլ Ուրիշ երկիրներ՝ *տարեկան* 150 ֆր.

45, Bld. M. Louiza, Sofia, (Bulgarie)

ሀ ሀ ኮ ቶ

ԵՐԿՕՐԵԱՑ ԹԵՐԹ

Տարեկան 85 ռիալ վեց ամիսը՝ 45 ռիալ Արտասահման Տարեկան՝ 170 ֆր. ֆր. Հասցէ՝ Moderne

"ALIK", Impr. Moderne Khiabane Posthané, Teheran (Iran)

9749119

իգիպտոս, *տարեկա*ն, 150 եգ. դհ.

Արտասահման, տարեկան, 40 շիլին

,, վեցամսեայ 20 **,**,

¿mugt'

'Houssaper", B. P. 868
Le CAIRE (EGYPTE)

ՄԵՂՈՒ

Երգիծական Շարաթաթերթ

Ներքին՝ տարեկան 100 լեվ , , վեցամսեայ 50 լեվ Ամերիկա Տարեկան 2 դոլար Արտասահման Տարեկան 30 ֆրանք

K. Kaladjian
B. P. 444, Sofia, (Bulgarie).

ረበቦኮደበ ን

orupbrp

Ներքին՝ տարեկան 300 տր. Արտասահման՝ տարեկան 150 Փր. Հասցէ՝

Rue Mitropoleos, 14. Salonique, (Grece)

Ս Ի Ո Ն

Տարեկան 6 անգլ. շիլին կամ 1.50 դլ. Հասցե՝

Patriarcat Arménien, Jérusalem (Palestine)

ридиицья

ԱՄՍԱԳԻՐ

3.50 nnjmp

Տարեկան Հասցէ՝

"Pazmaveb", St. Lazar, Venise (Italie)

	128	
otti e	140	

-1	1	11	7
ય	U	U	,

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ - Մեծ Յոբելեանի առթիւ	1
80ՔԹ․ ՎԱՀՐԱՄ Յ․ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ Յուշատետրէս	12
ՇԱՌԼ ԴիԼ Հայկական Ճարտարապետութիւնը 🕟 🕟 🕟	17
Հ․ Գ․ ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ - Հայաստանի գմբէթաւոր եկեղեցիները	14
եւ անոնց ճարտարապետական արժէքը	24
ՇԱՒԱՐՇ ՆԱՐԴՈՒՆԻ - Նպաստ մը հայ եւ թուրք աշուղական	AL I
գրականութեան	31
ԱՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ Մ․ Նալբանդեանցի անտիպ երկերը •	38
ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ - Արհաւիրքի օրեր	66
ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ Համաշխարհային պատերազմը եւ	
Տարօնի աշխարհը	82
ՀԱՅԿ ԱՃԷՄԵԱՆ - Բագրատ Վարդապետ Գէորգ-Թաւաքալեան •	
	109
ԿԵԱՆՔ եւ ՄՇԱԿՈՅԹ Վասպուրականի ինքնապաշտպանութեա	li
40-ամեայ տարեդարձը, վ. ф Թերթերու տարե_	
	111
ԴԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ «Խորհրդային Գրականութ-իւն» հանդէսը,	
	115
ԴՐԱԽՕՍԱԿԱՆ «Սասնայ ծռեր», Յ․ Զաւրեան Ռ․ Զարդար	=
եան՝ «Դու եւ Ես», Ա. Խ «Համազգային Տարե-	
գիրք», վ.ф.	121
8ԱՒԵԼՒԱԾ - Վահրամ հայ Մանկունի, «Գէորգ Դ. եւ իր	100
ժամանակը»	193

ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ամերիկա, Բրիտ. կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝ տարեկան 70 ֆրանք տարեկան՝ 60 ֆրանք Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, Ռումանիա, Բուլգարիա, Յունաստան Սիւրիա, եւ Պարսկաստան՝ ՆԱԽՈՐԴ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՒՐ ՏԱՐՒՈՑ 6 ԳԻՐՔԸ՝ 25 ՖՐ. Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդւածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար.-S. VRATZIAN - 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imp. ARTISTIQUE, 42. Rue de la Jonquière, PARIS (470)

«4 b U » - h b

Բաժանորդ կարելի է գրւել հետեւեալ տեղերը._

Фривиш' 1. 9-Len'h Luih, 17, Rue Damesme, Paris.

Ն. Կակոսհան , (Մարսէյլի ևւ չրջակայքի ընդե. դործակալ) 49, Rue Nationale, Marseille.

Bnilimumuli' «top 0p», 20-A, Rue Vouli, Athènes.

կիպրոս՝ 3. Մահահահան, Arasta St. No. 1, Nicosia.

Բուլգարիա՝ գ. Հայաձետն, K. Haladjian, B. B. 444, Sofia.

Ռումանիա՝ *Ե. Սարդսեսա*,

Typ "Astoria", 14, Str. Pictor Lichian, Bucarest.

Եգիպտոս՝ Գ. Միրիթարևան, իոքրագր. «Յուսարեր»-ի,

B. P. 868, Le Caire.

Եթովրիա՝ 3. 9. Պուրսալեան, Hirna.

Պաղեստին, Վահան կէտիկեան, Haret-el-Nasara. Jerusalem.

Սիւրիա՝ 3. Սիմոնի, B. P. 310, Alep.

Մ. Պոլաձեան, B. P. 321, Damas.

Իրաք՝ Մ. Մօսօևան, South Gate Badaveen, 27-1, Bagdad.

իրան՝ *Խ.Մելջումեա*ն, Թաւրիզ։

. Ա. . Գերրգեան (Խուգիստանի ընդե. գործակալ)

Թեհրան՝ Ար. Խոջայեան,

A. Khodjayan. Magasin «Khochnoud», Avenue Lalezar, Téhéran. Սպահան - Ջուղա՝ Թաղ . Թաղ էոսևան

Հիւս . Ամերիկայի ընդհ . գործակալ՝ 3 . Կորոյեան ,

H. Gopoian, 359 W. 28th St. New York, N. Y., (U. S. A.) Հարաւ. Ամերիկա՝ Եղ. Խաչերհան, Canning 1245, Buenos-Aire-

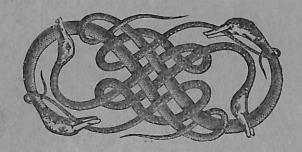
«3 U. ft U. L»

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱԶԳԱՑԻՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

ագետժին, ՉՈՒՈՆԸ ՈՒՈՈՎԵՈՐ

Երամսեայ Տարհկան վեցամսեայ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ 140 ֆրանք 70 ֆրանք 35 ֆրանք ևնգլիա, Եգիպտոս,, Զւիցերիա, Խաալիա 250 ֆրանք 130 ֆրանք 200 ֆրանք 100 ֆրանք 200 ֆրանք 100 ֆրանք Ուրիշ Երկիրներ Սմերիկա

ZUU8F. - 17, Rue Damesme, Paris XIII

Imp. ARTISTIQUE, - 42. Rue de la Jonquière, PARIS (17°)